

T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

**ORTA VE DOĞU KARADENİZ BÖLGEŐİ'NİN
TARİHİ ALT YAPISI
(TARİH - ETNİK YAPI - DİL - KÜLTÜR)**

Doç. Dr. Necati DEMİR

Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları

ANKARA
GENELKURMAY BASIM EVİ
2005

Kapak resmi: Üzerine Göktürk
alfabesiyle "Türk" kelimesi işlenmiş
kemençe (Sürmene)

T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

**ORTA VE DOĞU KARADENİZ BÖLGEŐİ'NİN
TARİHİ ALT YAPISI**

(TARİH - ETNİK YAPI - DİL - KÜLTÜR)

Doç. Dr. Necati DEMİR

Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları

**ANKARA
GENELKURMAY BASIM EVİ
2005**

ISBN: 975-409-314-8

YAYIN KURULU BAŞKANI

Dr. Hv. Plt. Korg. Erdoğan KARAKUŞ

YAYIN KURULU

Dr. Dz. Kd. Alb. S. Ömer ERENOĞLU

Dr. Öđ. Alb. Mehmet ÖZDEMİR

Öđ. Yb. Çađdaő ÖZCİVAN

Tar. Uzm. İlhami BEBEK

Tar. Uzm. Kerime ŐAHİNER

DÜZELTİ

Uzm. Yasemin TAŐCI

SUNUŞ

Anadolu'da kurulan devletlerin, tarihin hemen her döneminde karşılıklı olarak anlaşmazlıkları olmuştur. Çünkü bu kara parçasının her zaman stratejik önemi görülmüş ve üzerine diğer devletler tarafından hesaplar yapılmıştır. Türkiye'nin yer aldığı bu coğrafya, asırlar boyunca insanların gereksinimleri ve bunları sağlama yollarının, güç denge ve kaynaklarının değişmesine karşın, önemini artırarak korumaya devam etmektedir. Bu coğrafyayı yurt tutan Türkler, daha az ilgi çeken bölgelerde yaşayan uluslara kıyasla daha dikkatli, kendilerini bekleyen tehlikelere karşı daha hazırlıklı ve güçlü olmak zorundadırlar. Bu sadece vatan sahibi olarak özgür ve bağımsız olmanın değil, aynı zamanda yaşamının ve yaşamı sürdürebilmenin de ön koşuludur.

Türkiye'nin konumu nedeniyle dünya üzerindeki önemini etkileyen maddeler alt alta yazıldığı zaman nedenlerin çok olduğu görülmektedir. Siyasî, ticarî, askerî, iktisadî, stratejik ve hatta tarihsel yönlerden üzerinde yaşayanlara büyük olanaklar bahşeden böyle bir vatanı yaşamak gurur vericidir. Ancak, bu olanakları güce dönüştürüp ulusal bilinçle hareket edilmez ise önemi ile orantılı olarak karşılıklarının da olabileceği bilinmelidir.

Türkiye, bir tarafta dış güçlere karşı kuvvetli olmak zorunda iken, diğer taraftan eğitim eksikliğinden kaynaklanan sorunlarla da mücadele etmektedir. Ne yazık ki, sonrakiler öncekilerden daha az önemsiz değildir. Bu bağlamda soru şudur: Bu vatana göz dikenler mi daha tehlikeli yoksa, uç tarafı denizlerle çevrili bu toprakların hangi zorluklar, çileler ve meşakkatlerle vatan yapıldığının farkında olmadan yaşamak mı? Bu millet bilinen en eski tarihlerden beri yeri gelmiş ordular hâlinde vatani için cephelere koşmuş, yeri gelmiş kendi toplumsal ve kültürel değerlerini yaratarak bu toprakları vatanlaştırmıştır. Çünkü toprak, bağrında yaşayan insanların dili, dini, yaşam biçimi ve anlayışı, toplumsal ve kültürel değerlerinden üzerine aldıklarıyla vatan olur. Dağların, derelerin adı Türkçe ise, insanlar Türk kültüründen hatıraları ad olarak taşıyorlarsa, işte orası Türk yurdudur.

Yüce ATATÜRK'ün 31 Ocak 1923'te İzmir'de eski gümrük binasında halka yaptığı konuşmasında "Buralar kırk asırlık bir ecdat yurdudur." diyerek, Türk kimliği ve Türk tarihine büyük önem vermesi, bu düşünceler ışığında daha iyi anlaşılacaktır. Evet, Anadolu'nun kırk asırlık Türk yurdu olması önemlidir; ancak, bunun bilincinde olmak da bu gerçek kadar önemlidir. Ulusal bilinç, ulusal kültür varlıklarımızı araştırmak ve belgelerini ortaya koymakla gelişecektir. "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihî Alt Yapısı" adlı elinizdeki bu eserin ulusal bilince katkıda bulunacağını umuyoruz.

Erdoğan KARAKUŞ
Dr. Hv. Korg.
ATASE ve Dent. Başkanı

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	
İÇİNDEKİLER	III
ÖN SÖZ	VII
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH

1. Türkiye'de Türk Kavimlerinin Öncüleri	5
2. Karadeniz'in Güneyinde İlk Türk Kavimleri	5
a. Kutlar / Gutlar	5
b. Kaslar / Gaslar	8
c. Kurlar / Gurlar	12
ç. Kimmerler	13
d. Sakalar / İskitler	16
1) Taokhlar	18
2) Kalipler	19
3) Makronlar	20
4) Kolklar	21
5) Drayalar	21
6) Massagetler / Massyonikler	21
7) Tibarenler	22
3. Komarlar / Kumarlar	24
4. Hunlar	25
5. Bulgarlar	28
6. Alanlar	31
7. Sabarlar / Sabirler	32
8. Hazarlar	33
9. Macarlar	36
10. Uzlar	37
11. Avarlar	40
12. Karluklar	40

13. Kumanlar / Kıpçaklar	43
14. Kırgızlar	50
15. Peçenekler	51
16. Diğerleri	57
17. Anadolu Selçukluları Dönemi ve Birinci Dönem Türk Beylikleri	59
a. Anadolu Selçukluları	59
b. Saltuklular	61
c. Dânişmendliler	62
ç. Mengücekler	67
18. İkinci Dönem Türk Beylikleri	68
a. Eratnalılar	68
b. Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti	69
c. Hacıemiroğulları Beyliği	70
ç. Akkoyunlular	77
d. Taceddinoğulları Beyliği	80
e. Şebinkarahisar Emirliği	81
f. Erzincan Emirliği	81
19. Osmanlı Devleti Dönemi	82
20. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi	87
a. Yeryüzü Şekilleri	88
b. Akarsular	89
c. İklim	90
ç. Bitki Örtüsü	91
d. Nüfus	91

İKİNCİ BÖLÜM

ETNİK YAPI

1. Trabzon Yöresinin Etnik Yapısı	95
a. Kuzey Türklüğü	95
b. Oğuz Boyları	98
1) Çepni	98
2) Bayındır	100
3) İğdir	100

4) Kınık	100
5) Salur	101
6) Yıva	101
7) Yüreğir	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİL

1. Trabzon Yöresi Ağızlarının Genel Durumu	103
a. Birinci Ağız Yöresi	103
b. İkinci Ağız Yöresi	104
Harita 1: Ağız Araştırmaları için Trabzon'da Derleme Yapılan Yerler	112
Harita 2: Trabzon İli Ağız Yörelere Haritası	113

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR

1. Kurt Dede ve Tarihî Bağlantısı	115
2. Horan	121
a. Horan Kelimesinin Kaynağı	122
b. Horanın Coğrafyası	129
c. Horan Giysileri	130
ç. Horanın Temel Kuralları	130
d. Horan Biçimleri	130
e. Yörelere Göre Horan	132
f. Horan Terimleri	132
3. Kemeçe	139
a. Kemeçe Kelimesinin Kaynağı	139
b. Kemeçenin Coğrafyası	143
c. Kemeçenin Yapılışı	144
ç. Kemeçe Terimleri	146
4. Serender	153
a. Serender Yapı Biçiminin Kaynağı	153
b. Serender Yapı Biçiminin Coğrafyası	155

c. Serender Kelimesinin Kaynağı	155
ç. Serenderin Yapılışı	159
d. Serender Terimleri	162
5. Ahşap Camiler	173
a. Ahşap Cami Yapı Biçiminin Kaynağı	173
b. Ahşap Camilerin Coğrafyası	175
c. Araştırma Yapılan Ahşap Camiler	176
ç. Ahşap Camilerin Yapılışı	177
d. Ahşap Camilerde Öne Çıkan Bazı Motifler ve Tarihî Alt Yapısı	180
e. Ahşap Camilerle İlgili Terimler	182
Sonuç ve Değerlendirme	198
Kaynaklar	199
Dizin	219

ÖN SÖZ

Türk tarihinin ve Türkçenin Türkiye'deki gelişmesi anlatılırken Selçuklu Dönemi, Beylikler Dönemi, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti Dönemi başlıklarına ağırlık verilirken, Selçuklu öncesinde Türkiye'de Türklerin bulunduğu ve bu Türklerin Türkçe konuştuğu ile ilgili konuların üzerinde pek durulmaz.

Hâlbuki Türk milletinin büyük önderi Mustafa Kemal ATATÜRK 31 Ocak 1923'te İzmir'de eski gümrük binasında halka yaptığı konuşmada "İzmir kırk asırlık bir ecdat yurdudur." derken aslında muazzam bir gerçeği Türk milletine duyurmuştur. Sözünü uygulamaya da dökmüş, 1937'de yapılan İkinci Tarih Kongresi'nde, Dolmabahçe Sarayı'nın sergi salonunda, devrinde bu konudaki bilgi birikimi son derece az olmasına rağmen, Türklerin Türkiye'deki varlığını M.Ö. 2000 yıllarına götüren belge ve resimleri sergilemiştir. Bununla da kalmayarak Türk dilinin ve tarihinin doğru bir biçimde kaleme alınabilmesi için 1924'te İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsünü, 1931'de Türk Tarih Kurumunu, 1932'de Türk Dil Kurumunu, 1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini kurmuştur. Devlet adamlığı ifadesi, tam manasıyla kendisinde karşılığını bulacak bir biçimde dil ve tarih konularında gerekeni yapmıştır.

Bir milletin hiçbir zaman değişmeyecek iki ilkesi olmalıdır: Birincisi kendi tarihini kendisi yazması, ikincisi ise diline çok dikkat ve özenle sahip çıkmasıdır. Kendi tarihini yazma konusunda yetersiz kalan bir milletin diline sahip çıkabilme şansı hiç yoktur. Nitekim Trabzon, daha geniş bir coğrafya olarak ele alınırsa, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi için, bunun acı sonucu açık bir biçimde görülmektedir.

ATATÜRK zamanından bugüne kadar geçen uzun zamana rağmen bilim adamlarımız Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi konusunda yeterli araştırma yapıp ortaya eserler koymamışlardır. Yabancı bilim adamları ise yanlı, yanlış bilgilerle dolu eserleri arka arkaya yurt içinde ve özellikle yurt dışında okuyuculara sunmuşlardır.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi konusunda araştırmalar yapan yabancı araştırmacıların çoğu bilimi ve gerçekleri ayaklar altında süründürmektedirler. Bilim ve bilgi sahibi hiç kimsenin yapamayacağı, yazamayacağı, yazmaya cesaret edemeyeceği yanlışları, bile bile, eserlerine koyarak gülünç duruma düşmektedirler.

Trabzon; tarih boyunca, Orta Asya ve Yakın Asya, İran, Arabistan ve batılılar için bir birleşme noktası ya da bunlar için dünyaya açılan liman olmuştur. Dolayısıyla tarih boyunca önemini hep korumuştur. Binlerce yıl boyunca ticarî bir merkez veya bölge olmanın doğal bir sonucu olarak çeşitli milletlerden az sayıdaki insanlar zaman zaman gelip Trabzon'a yerleşmiş ve ticarî hayata çeşitli boyutlarda ve sahalarda katkıda bulunmuşlardır. Bu bölgede kendilerinden küçük bir kültür kırıntısı yakalayan çeşitli milletler, mal bulmuş mağribî anlayışına tam anlamıyla uygun biçimde ortaya çıkıp bu

bölge üzerinde hak iddia etmeye çalışmışlardır. 1850'li yıllardan başlayıp Lozan'da sona eren ve Türk'e ana yurdunda kan kusturan zihniyet, bu yanlış düşüncelerin ürünleridir.

Bir Türk atasözü vardır: "Bozacının şahidi şıracı olur." Karadeniz Bölgesi hakkında yapılan çalışmaların tamamına yakını bu temel üzerine kurulmuştur. Batılı misyonerler yüzyıllar boyunca bu bölgede araştırma yapmışlar, değişmeyecek gerçekleri şaşılacak duruma getirmişler, arkasından gelenler ise, bir öncekileri delil göstererek, konuları içinden çıkılmaz biçime sokmuşlardır. Bu bölge ile ilgili çalışmalar; yanlışın doğru, doğrunun da genel yanlış kabul edildiği bir bataklığa saplanmıştır.

Trabzon ve çevresi konusunda araştırma yapan batılı bilim adamlarının pek çoğu, abesle iştigal ederek, çalışmalarını özellikle 1462'den başlatıp bütün enerjilerini bu tarihten sonra Hristiyanların din değiştirme konusuna harcamışlardır. Hâlbuki Hazar denizinin kuzeyinden gelen Türkleri, ellerine İncil'i vererek nasıl Hristiyanlaştırdıklarını araştırırlarsa gerçekleri daha kolay kavrayacaklardır.

Bizanslılar, 523'te İncil'i Türkçeye çevirtip Türkleri Hristiyanlaştırmaya başlamıştır. Hristiyanlaştırılan Türklere daha sonra yine İncil vasıtasıyla Grekçe ve başka diller öğretilmiştir.

1204'te, Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Lâtinler İstanbul'u işgal edip burada bir Lâtin İmparatorluğu kurmuşlardır. Halaları Gürcü Kraliçesi Tamara'nın yardımı ve Tamara'nın emrinde bulunan Kıpçak/Kuman ve Peçenek ordusunun gücüyle, Komnenos ailesinden Aleksios Komnenos ve David Komnenos kardeşler Trabzon ve çevresine hâkim olup Trabzon Devleti'ni tarih sahnesine koymuşlardır. Şimdiye kadar incelediğimiz kaynaklarda İstanbul'dan Trabzon ve çevresine nüfus ve asker getirdiklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Selçuklu orduları haçlılarla mücadele edebilmek için bütün gücüyle Anadolu'nun batısında bulunduğundan, son derece sınırlı askeri olmasına rağmen Komnenos kardeşler, geçici bir süre sınırlarına Giresun, Ordu, Ünye (Samsun hariç), Sinop, Amasra ve çevrelerini de dâhil etmişlerdir. İstanbul'dan muhtemelen yalnız gelen Komnenos kardeşlerin Karadeniz Bölgesi'ni kendilerine bağlamaları; ordularının ve Karadeniz Bölgesi nüfusunun büyük bir bölümünün Peçenek, Kuman/Kıpçaklar ve diğer Türk boylarından oluşmasından kaynaklanmıştır. Trabzon Devleti'nin dikkate değer bir nüfusu ve gücü olmamasına rağmen 1461'e kadar ayakta kalmasının sebebi, Trabzon Kalesi'nin sağlamlığı, gelişmeleri iyi takip ederek kurnazca davranmaları ve çevre Türkmen beylerine kız vermek yoluyla sağladıkları akrabalık ilişkileridir.

Trabzon Devleti, coğrafya bakımından, sadece Trabzon ve il merkezine yakın çevresine hâkim idi.

Bu devlete, abartmalı bir biçimde, Trabzon Rum İmparatorluğu denmesinin sebebi, Bizans imparatoru iken Trabzon'da bir devlet kuran Komnenos ailesinin lâkabının imparator olmasından kaynaklanmaktadır.

Trabzon'un Osmanlı topraklarına katılmadan önceki nüfusu, bu bölgede mevcut olan devletçiği "Trabzon Rum İmparatorluğu" ismiyle ananları daha tedbirli olmaya zorlamaktadır. Trabzon'u 1436-1438 yılları arasında ziyaret eden İspanyol Seyyah Pero Tafur, yukarıda da söylendiği gibi, şehir nüfusunun yaklaşık 4000 kişi olduğunu yazmaktadır. Anthony Bryer ise 4000 veya 5000 kişi civarında olabileceği düşüncesindedir.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre 1486-1583 yılları arasında başka yerlere gönderilen Hristiyan nüfusu yaklaşık 2500'dür. Dolayısıyla XVI. yüzyılın sonlarına doğru Rum nüfusu birkaç binle ifade edilebilecek duruma gelmiştir.

1486 yılında tutulan tahrir göre, vergi verenlerin veya babalarının isimleri Türkçe olanların Türkçe isimli olması dikkat çekecek kadar çoktur. Bunların önemli bir kısmı gayrimüslimdir: Aslan, Turukan, Bahtiyer, Balaban, Bali, Cihan, Çelebi, Devletbâd, Doğan, Emir Ali, Emir Azad, Emir Cihan, Emir Hatun, Emir Melik, Fındık, Halife, Hızır, Hoca Ali, Hoşoğlan, İnayet, İskender, İvaz Melik, İvaz Şah, Kaplan, Karaca, Karaman, Kerâmeddin, Kerem, Kirazi, Koç Bey, Kurd, Mercan, Millet, Murad, Mülük, Pandar, Said, Sultan, Şah Melik, Şemseddin, Şermerd, Tengrivermiş, Tura Bey, Turali, Turasan, Yusuf... Aynı tarihlerde yörede Karamanlı, Kuman ve Çıtak gayrimüslim aileler oturmaktaydı.

Rum olduğu düşünülen köylülerin isimleri ise şöyledir: Papas Balaban, Kalokir Balaban, Manol Balaban, Yani Turak, Konstantin Çorik, Olip Çorik... Bu isimlerin biri Hristiyanlığa, diğeri çeşitli Türk boylarına aittir. Dolayısıyla bu isimler Trabzon'un fethinden önce yöredeki insanların Hristiyan Türkler olduğunu ortaya koymaktadır.

Coğrafyacı Dimeşkî (ö. 727/1327); Sinop, Trabzon ve çevresini tanıtırken bu yörede konuşulan dilleri Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenice olarak saymıştır. Rumca veya Helenceden bahsetmemiştir. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, Trabzon ve çevresinde Rumca yazılmış dikkate değer anıt veya yazılı kitabeye de rastlanmamıştır.

Yaklaşık on yıldır bölgede saha araştırması yapmaktayız. Trabzon il merkezinin dışında tek bir Rum mezarlığına rastlanmamıştır.

Trabzon, 1204'te Trabzon Devleti kurulana kadar, yukarıda da açıklandığı gibi çeşitli Türk boyları tarafından Türk vatani yapılmış idi. Trabzon Devleti kurulduğunda halkı yine, sahildeki birkaç küçük ticarî koloni hariç, Türk idi. Trabzon Rumları sur içinde ve şehir merkezine yakın yerleşim yerlerinde yaşamaktaydılar.

Trabzon, Türkler tarafından Osmanlı topraklarına katıldığında başkomutanları Altemur isimli bir Türk idi. Orduları Kuman/Kıpçak, Peçenek

ağırlıklı olmak üzere Türklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre çevredeki Müslüman Türkmen beyliklerine karşı savaşanlar da Hristiyan Türkler idi.

Bütün bunlardan daha ilgi çekici olanı kiliselerin tuttıkları kayıtlarda açıkça görülmektedir. Trabzon Rumlarının önemli bir dinî merkezi Maçka Vazelon Manastırı'dır. Bu manastırda bulunan kilise kayıtlarında Rumca isim %47,3'tür. Bu yöredeki Türklerin Hristiyan olduktan sonra çoğunlukla Rum isimleri aldığı kayıtlarda sabittir. Bu durum da göz önüne alındığında, Trabzon Rum Devleti döneminde bile, kilise gibi bir kurumda Rum kökenli insan sayısının tahminen %25-30 civarında olması, gerçekleri bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.

Şehirdeki ticaret hayatında ve kilise kayıtlarında Hristiyan Türklerin sayısının yüksek olması dikkate alındığında, fetihten önce bölgedeki Rum nüfusunun tamamının 4000'den çok daha az olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlılar halkı dinlerine göre vasıflandırdığı için Hristiyan Türkler devlet içinde ayrı bir grup sayılmış, dolayısıyla Hristiyan Türkler, Hristiyan olan başka milletlere kendilerini daha yakın saymışlardır. Batılı devletler ve Rusya bunu iyi değerlendirip bölgedeki Hristiyan Türklerin kimliğini belirlemiş, onları hep kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bölgedeki Hristiyan Türkleri, soydaşlarına karşı kışkırtmış, büyük çaplı huzursuzluklar çıkarılmıştır.

Selçukluları Malazgirt Savaşı'nda karşılayan Bizans ordusu içinde Kuman/Kıpçak ve Peçenek askerlerinin önemli bir yer tuttuğu bütün tarih kitaplarında açıkça belirtilmiştir. Bu durum o devirde Anadolu'nun büyük bir bölümünde Türklerin oturduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmalarımızı derinleştirdikçe elde ettiğimiz veriler, bizi, Hz. İsa'nın doğmadan çok önceleri Trabzon ve çevresinde Türklerin, Türkçenin ve Türk kültürünün hâkim olduğunu düşündürmeye sevk etmiştir. Yani Hz. İsa'dan önce bu yörede konuşulan dil Türkçe, hâkim olan kültür de Türk kültürüdür.

Anadolu'da en önce Türkleşen bölge, Doğu Karadeniz Bölgesi'dir. Orta Asya'da yaşayan Türklerin çeşitli boyları ve oymakları Müslüman Oğuzlardan çok önce Hazar denizinin kuzeyinden gelip bu yöreye yerleşmiş ve hâkim kültür durumuna gelmişlerdir.

Trabzon ve Çevresinin Tarihî Alt Yapısı adlı çalışmamız "Giriş"ten sonra dört bölümden oluşmaktadır. Bunlar: "Tarih", "Etnik Yapı", "Dil" ve "Kültür"dür.

Tarih bölümünde tarih içinde Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki nüfus hareketleri, olaylar, iskânlar üzerinde durulmuştur. Bu bölüm oluşturulurken batıda ve Rusya'da yazılmış kaynakların büyük bir çoğunluğu elde edilmiş, konuların alt yapısı oluşturulmuştur. Konuların alt yapısı kurulduktan sonra alan Trabzon ve çevresinde her üç yerleşim biriminden birine bizzat gidilmek üzere alan araştırmaları yapılmıştır.

Etnik Yapı bölümü de yurt içi ve yurt dışında yapılmış yayınlar, arşiv belgeleri ve alan araştırmalarımız esas alınarak kaleme alınmıştır.

Dil bölümünün kaleme alınabilmesi için Trabzon ve çevresinde 193 yerleşim yerinde alan araştırması yapılmış, yapılan derlemeler teyp kasetlerine kaydedilmiştir. Kasetler çözülmüş, elde edilen dil özellikleri değerlendirilmiştir. Beşikdüzü'nün doğusunda kalan bölgede Kuzey ve Doğu Türkçesinin özelliklerinin ağırlıkta olması, bu bölgenin insan kaynağının adresini göstermiştir.

Kültür bölümünü önemli gördüğümüz "Kurt Dede ve Tarihi Alt Yapısı", "Horan", "Kemençe", "Serender" ve "Ahşap Camiler" olmak üzere şimdilik beş alt başlık üzerine kurduk.

Türklerde binlerce yıllık geçmişi ve alt yapısı bulunan, tamamen Uluğ Türkistan kaynaklı olan "Kurt Dede" motifinin Trabzon ve yöresinde hâlâ canlı bir biçimde yaşaması gerçekten ilgi çekicidir.

Üzerinde durduğumuz bir diğer konu da "Horan"dır. Türk kültürünün bir parçası olan horanın kaynağı hep yabancı kültürlerde aranmıştır. Hâlbuki bu kelime Türkçe or- fiilinin "düzenlemek, sıralamak, yerleşmek" fiilinden türemiştir. Fiilin ön sesinde h- ünsüzü türemiş, daha sonra fiilden isim yapma ekleri -a/-e (hora); -an /-en (horan); -m (horum) getirilerek isimleşmiştir. Horanla ilgili diğer konular çalışmamızda incelenmiş ve okuyucuların bilgisine sunulmuştur.

Kaynağı başka kültürlerde aranan "kemençe", Türk yaylı sazları içinde yer alır ve Orta Asya kökenlidir. Türk göçleri ile birlikte Orta Asya'dan Asya, Afrika ve Avrupa'ya yayıldığı görülmektedir. Türkiye'de Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Toroslar'da ve diğer bazı yörelerde halkımız sevincini, neşesini bu şirin araçla paylaşmaktadır.

Kaynağı Tuva Cumhuriyeti'nde Arzhan yakınlarında bulunan Seyhan-Altay bölgesinin en büyük anıtında ortaya çıkan "serender" yapı biçimi diğer bir konumuzdur. Zemininin taşla çıkılıp duvarlarının yatay ağaçlarla oluşturulduğu yapı biçimi olan "serender" Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde önemli bir mimarî tarzıdır. Güney Sibirya Türklerinin ve Uygurların aynı biçimde ev yapması ve bu bölge ile paralellik göstermesi gerçekten ilgi çekicidir.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde "ahşap camiler", Türk sanatının ilgi çekici örneklerini sergilemektedir. Cami içinde yapılan ağaç işlemleri Türk motifleri bakımından bir ansiklopediyi andırmaktadır.

Trabzon yöresinin kültür yapısı elbette ki bu beş başlıktan ibaret değildir. İleride yapacağımız daha kapsamlı yayınlarda kültür unsurları ile ilgili daha geniş ve ayrıntılı bilgileri okuyucularımızın hizmetine sunmayı düşünmekteyiz. Bu konular üzerine çalışmalarımız devam etmektedir.

Bu çalışmanın amacı; hiçbir ırkı ve toplumu hedef almadan, ktlemeden Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin 1461'den önce de Türk yurdu olduğu gerçeğini delilleriyle beraber ortaya koymaktır. Dolayısıyla Trabzon ve çevresinin 1461'den sonra Trkleştiği konusundaki genel bir yanlışın bu çalışma ile ortadan kalkacağı inancındayım.

Bu eserin heyecanını pek çok dostum benimle paylaştı. Tashihini Edebiyat ğretmeni Fikriye Demir ve çalışma arkadaşım Arş. Gör. lker şen yaptılar. Hepsine ayrı ayrı teşekkür etmek benim için önemli bir minnet borcudur.

Sivas, 3 Mart 2004

Doç. Dr. Necati DEMİR

KISALTMALAR

Ar.	:	Arapça
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
bk.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
CC	:	Codex Cumanicus
DLT	:	Divânü Lûgati't-Türk
DTCF	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DTCFD	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ens.	:	Enstitüsü
Far.	:	Farsça
İng.	:	İngilizce
krş.	:	Karşılaştırınız
M.Ö.	:	Milâttan Önce
M.S.	:	Milâttan Sonra
NDA	:	Necati Demir Arşivi
s.	:	Sayfa
TDAY	:	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDEA	:	Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları
TDED	:	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
THBAY	:	Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
Ü.	:	Üniversite
Y.	:	Yunanca

GİRİŞ

Türkiye’de Selçuklu öncesi Türk tarihi konusunda çalışan bilim adamlarına gayriciddî olarak bakılması gelenek olarak yerleşmiştir. Bunun birkaç sebebi vardır: Birincisi, batılı tarihçiler Türklerin 1071’de Türkiye’ye geldiği yanlış bilgisini gelenekleştirmişlerdir. İkincisi, Türkiye’deki Selçuklu öncesi Türk varlığı konusundaki deliller, günümüze çok uzak zaman içinde yer aldığı için, oldukça azdır.

Türklerin 1071’de Türkiye’ye geldiği yanlış bilgisini zorunlu olarak Türk bilim adamları da kabullenmişlerdir. Böylece ileride Türkiye’nin geleceğine yön verecek bütün gençlerimiz ders kitaplarında bu eksik bilgileri öğrenip durmaktadır. Cumhuriyet’imizin kurucusu ATATÜRK, “Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.” sözünü, bu büyük yanlışlığı fark ettiği için söylemiştir.

Türklerin Çinliler gibi tarihî bir arşivi olmamıştır. Bu yüzden tarihî hafızası da oldukça zayıftır. Ancak yine de Sümerlerden beri Anadolu’da Türklerin varlığı tabaka tabaka takip edilebilmektedir. Bu konuda elbette ki kaynaklar tam değildir. Hatta çok yetersizdir. Elde bulunan bilgi, delil ve çeşitli unsurlar bir araya getirildiğinde ortaya bütün hatları belirgin resimler çıkmaktadır.

Türklerin ana yurdunun Kazakistan, Çin, Moğolistan ve Rusya Federasyonu’nun sınırları içinde kalan Altaylar bölgesi olduğu kuvvetli bir ihtimaldir.¹ Öyle anlaşılmaktadır ki Türkler buradan çok eski tarihlerden beri dalga dalga dünyanın hemen her bölgesine yayılmıştır.

Türkler, belki de tarihin hiçbir döneminde bir sınır içinde, bir arada yaşamamışlardır. Ancak hangi coğrafyada yaşarlarsa yaşasınlar onların bağları birbirinden kopmamıştır. Dil, tarih ve kültür birliği Türklerin en önemli bağlarıdır.

Kültür unsurlarının bazılarını göz atacak olursak karşımıza şu manzara çıkacaktır:

Takvimleri ve bayramları, uzak mekânlarda olsalar bile, Türkleri birbirinden koparmamıştır. Türk milletinin ortak kültür değerlerinden birisi, On İki Hayvanlı Türk Takvimi’dir.²

¹ László Rásonyi; Tarihte Türklük, TKAE Yayınları, Ankara, 1971, s.1-9.

² Türklerde zaman ve on iki sayısı ilgi çekici bir durum sergilemektedir. Türkler yılları on ikiye bölüp On İki Hayvanlı Türk Takvimi’ni yapmışlardır. Yıllar da on ikiye bölünmüş ve her birine ay adı verilmiştir. Eski Türkler günleri de on ikiye bölüp her bir bölümünü çağ diye isimleştirmişlerdir. Saatte asıl sayı on ikidir. Herhangi bir kaynak tespit edememekle beraber, büyük ihtimalle çağlar ikiye bölünmüş ve saat kavramı da bu şekilde ortaya çıkmış olmalıdır. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki yılın on ikiye bölünmesi büyük ihtimalle Türkler tarafından Avrupa’ya götürülmüş olmalıdır. Hatta bu hesapta yılbaşı yine mart ayı iken Sezar tarafından Hz. İsa’nın doğumu esas alınarak ocak ayına alınmıştır. Ayrıca Hristiyan Gürcü ve Osetler ocak ayına Başil (<Baş yıl), mart ayına da Bayım (<Bayram) demektedirler. Türkler yılları da on ikiye bölmüşlerdir. Yılbaşı günü 21 Mart olan On İki Hayvanlı Türk Takvimi bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ni³ Tuna Bulgarları 600'lü yıllarda,⁴ Köktürkler 700'lü yıllarda taşa kazımışlardır.⁵

Türklerde Nevruz'la ilgili inanış ve uygulamaların M.Ö. III. yüzyıldan yani Mete Han zamanından beri var olduğu bilinmektedir.⁶ Binlerce yıldır Müslüman Türk dünyasında, Hristiyan Gagavuz ve Çuvaşlar, Şamanist Yakut Türkleri de dâhil, devam etmektedir.⁷ Amerika'daki Kızılderili kabilelerinin de mart ayını "yeni yılın başı" olarak saymaları ve Orta Asya Türklerine benzer geleneklerle kutlamaları,⁸ Türk dünyasının tarihi ve kültürü konusu hakkındaki bilgilerimizin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Türk milletinin ortak kültür değerlerinden birisi ölülerine olan saygılarıdır. Onlar ölülerini kurgan denilen mezarlara koymuşlardır. Korgan, Türk devlet hayatında önemli kişilerin mezarına denmektedir. Kelimenin aslı korugan (koru-gan)dır. Ölüleri korumasından dolayı bu isim verilmiştir. Korganların ilk kez Kimmerler tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Gelenek daha sonraki Türkler tarafından sürdürülmüştür.

"Hayat ağacı" motifi bütün Türk dünyasının müştereklerindedir. Türkler, ata yurdunda "hayat ağacı"ni önem verdikleri hemen her şeyin

³ On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin ortaya çıkışı konusunda Kaşgarlı Mahmut, Divânü Lügati't-Türk'te şu bilgileri vermektedir: "Türk hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için hakan ulusuyla müşavere yapar ve kurultayda 'Biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayınca her yıla bir ad koyalım; sayılarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım; bu aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın.' der. Ulus, hakanın önerisini onaylar. Bunun üzerine hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını lılsu'ya doğru sürünsünler diye emreder. Bu büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlar; birtakım hayvanlar suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak konur." Divanü Lügat'it-Tercümesi (DLT) I; Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 1986, s.344-347.

⁴ Talât Tekin; Tuna Bulgarları ve Dilleri, TDK Yayınları, Ankara, 1987, s.13-26.

⁵ Muharrem Ergin; Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, s.30-31.

⁶ Nevruz Türkiye'de daha çok Yılsırtı, Mart Dokuzu, Mart Bozumu, Sultan Nevruz, Gün Dönümü, Yeni Gün gibi Türkçe isimlerle bilinmektedir. Hemen her Türk coğrafyasında ve Türk topluluğunda görülmektedir. Fars kültüründen uzak yörelerde Türkçe veya Türklerin yakından tanıdığı isimlerle bilinmektedir: Altay Türkleri Cılgayak Bayramı; Azerbaycan Ergenekon, Bozkurt Bayramı; Başkurt Türkleri Ekin Bayramı; Doğu Türkistan Yeni Gün, Baş Bahar; Gagavuzlar İlyaz; Hakas Türkleri Cılsırtı, Ulu Kün; Karaçay-Malkar Türkleri Gollu, Gutan, Saban Toy, Tegri Toy; Kazakistan Türkleri Ulus Günü; Kazan Türkleri ve Karapapaklar/Terekemeler Ergenekon Bayramı; Kumuk Türkleri Yazbaş; Nogay Türkleri Saban Toy; Türkmenler Teze Yıl; Uygur Türkleri Yeni Gün... İran'a yakın coğrafyalarda ve Fars kültürünün etkisinin görüldüğü yöreler olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'ın bazı yörelerinde Novruz, Navruz, Nevruz Bayramı, Nevruz Köce, Noruz; Nogay Türkleri Nevroz gibi Farsça nev ve rüz kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkan ve "yeni gün" anlamına gelen terimle veya terimlerle bilinmektedir.

⁷ Reşat Genç; "Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevruz", Nevruz, Yay. Haz. Sadık Tural, Ankara, 1995, s.22-23.

⁸ Ahmet Ali Arslan; "Amerikan Kızılderili Kabileleri ve Türk Dünyasında 'Yeni Yıl Baş'ı' Merasiminde Paralellikler", Nevruz, s.251-271.

üzerine işlemeye devam ederken göç edenler de gittikleri her yere taşımışlardır. Sivas'ta 1271'de Selçuklular zamanında yapılan Gökmedrese'nin üzerindeki "hayat ağacı" bütün haşmetiyle dururken günümüzde, Orta Karadeniz Bölgesi'nde Çepni Türkmenleri hâlâ kilimlerinin üzerine aynı motifi nakşetmektedirler.⁹ Turan kökenli oldukları sanılan Amerikan yerli kabileleri de "hayat ağacı"nı, "tree-of-life" adıyla önde gelen kültür varlığı olarak korumaktadırlar.¹⁰

Türk milletinin müştereklerinden birisi de yer isimleridir. Türkler gittikleri hemen her yerde kimlik kartlarını coğrafyaya kazımışlardır. Ankara ismi bu duruma güzel bir örnektir. Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentidir. Baykal gölünün kuzeybatısında Angara isimli bir şehir bulunmaktadır ve tıpkı Ankara gibi tiftik keçisi ile ünlüdür. Aynı isim Baykal gölünün güneybatısında Angarsk, Taşkent'in güneyinde Angran, Letonya'da Engüre, İspanya'da Enguera, Fransa'da Angers, Afrika'nın ortalarında Angra biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Dünyada hiçbir şeyin tesadüf olmadığı dikkate alındığında bu ortaklık başka türlü nasıl açıklanabilir?

Türk milletinin tarih, dil ve kültür unsurlarının tamamı dikkate alındığında muazzam bir birlik, beraberlik ve bütünlük ortaya çıkmaktadır. Türk dünyasındaki birliğin ve beraberliğin bir parçası elbette ki Türkiye, doğal olarak da Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'dir.

⁹ Necati Demir-Metin Yerli; "Ordu Yöresi Çepni Kilimleri", Erdem, c.10, Sayı 28, Ankara, 1999, s.101-110.

¹⁰ Arslan; "Amerikan Yerlileri ve Türk Dünyasının Kültür Varlığı Arasındaki Paralellikler", Türkler, c.20, s.897-912.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH

1. Türkiye’de Türk Kavimlerinin Öncüleri

Türkiye’de Türklerin varlığı ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. 3000 yıllarına kadar inmektedir.

Hattuşaş’ta bulunan M.Ö. III. bin yılın sonlarına, M.Ö. 2200'lere ait bir belgede Türkiye’de Türklerin bulunduğu,¹¹ kralları İleşu Nail’in Anadolu’ya girmek isteyen Akkadlarla savaştığı kaydedilmiştir.¹²

M.Ö. 2200’lerde Akkad İmparatoru Naram-Sin Anadolu’ya bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer ve savaşlar, “Şartamhari Metinleri” adıyla bilinen yazılı raporda anlatılmaktadır.¹³ Metinde Akkad imparatorunun Anadolu’daki Hatti Kralı Pampa’nın önderliğindeki 17 şehir devletinin¹⁴ oluşturduğu birliğe karşı savaşması anlatılmaktadır. Metnin 15’inci satırında Türki Kralı İleşu-Nail’in de bu birlik içinde yer aldığı kayıtlıdır.¹⁵

2. Karadeniz’in Güneyinde İlk Türk Kavimleri

a. Kutlar / Gutlar

M.Ö. 2500 yıllarında Mezopotamya’nın kuzeyinde¹⁶ hüküm sürmüş Kutların Türkçe konuşan bir kavim olduğu konusu bilim dünyasının aydınlatıldığı bir gerçektir. Kut kavminin Türk kökenli olduğunu ünlü

¹¹ H. G. Güterbock, Zeitschrift für Assyriologie, Sayı 44, Berlin, 1938, s.67-68.

¹² Ekrem Memiş, “M.Ö. 3. Bin Yılında Anadolu’da Türkler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, Nisan 1988, s.35-40.

¹³ Memiş, “Orta Doğu’da Türklerin Varlığı Tartışmaları”, Türkler, c.1, Ankara, 2002, s.441.

¹⁴ Bu metinden M.Ö. III. binli yıllarda Anadolu’da kuvvetli bir devletin olmadığı, Anadolu’nun küçük krallıklar tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır.

¹⁵ Şartamhari Metinleri Hattuşaş arşivinde ele geçirilen metnin kopyası (KBo III, 13 no.lu metin) şöyledir: ([ilk 7 satır kopuk] 8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler, 9. Gaşua kralı Anmanailu, Pakki kralı Bumanailu, 10. Ulluwi kralı Lupanailu sonra ... kralı ... İnmipailu, 11. Hatti Kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani ... kralı Nur-Dagan, 12. Amurru kralı Huwaruvaş, Paraşi kralı Tişenki, 13. Armanu kralı Mudakina, Sedir Dağları kralı İşgippu, 14. Larak kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-Banda, 15. Türki kralı İleşu-Nail, Kuşaura kralı Tişkinki, 16. Toplam on yedi kral ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum, 17. Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (Tanrılara) şarap takdim ettim, 18. O zaman savaşçılara, binlerce düşman askeri hiç mukavenet etmedi (Memiş; “Orta Doğu’da Türklerin Varlığı Tartışmaları”, s.442’den naklen). Bu metin, Hititçe ve Hitit çivi yazısıyla yazılmıştır. Bu metin H.G. Güterbock tarafından 1938’de yayımlanmıştır. Güterbock; s.67-68.

¹⁶ M. Ö. 2500 yıllarında Mezopotamya’da yürürlükte olan dünyanın ilk yazı dili Sümercenin kaynağı konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Pek çok bilim adamı bu dilin Ural-Altay dillerinin bir parçası olduğunu kabul etmiştir. Osman Nedim Tuna ses denklıklarından hareket ederek 165 Türkçe kelimenin Sümerceye geçtiğini ispat etmiştir. Osman Nedim Tuna; Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara, 1990. Gürer Gülsevin; "Sümerce ile Türk Dilinin İlişkisi", Türkler, c.1, Ankara, 2002, s.457-459. Türklerin ata yurdu olarak bilinen Altay dağlarının en yüksek tepelerine "Üç Sümer Tepesi" denilmesi ve Şamanizm inancına göre buranın dünyanın merkezi sayılması ilgi çekicidir.

Sümerolog Prof. Benna Landsberger, 1937'de yapılan Tarih Kurultayı'nda ATATÜRK'ün huzurunda açıklamıştır.¹⁷ Landsberger, ölüm yılı olan 1968'e kadar bu konuyu geliştirmeye çalışmış, konu ile ilgili olarak dersler ve konferanslar vermiştir. Kut dili ile Eski Türkçenin bağlantısı üzerinde çok emek harcamış, devrinin önemli bilim adamları olan A. von Gabain ve László Rásonyi'nin de onun görüşlerine katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸

Landsberger, Anadolu'da yaşamış Gutium yahut Kutium milletinin Kutlar olduğunu, bu kelimenin Akatça nispet eki -ium aldığını belirtmiştir.¹⁹

Kütahya ilimizin eski kaynaklardaki ismi Kutium'dur. -ium'un Akatça nispet eki dikkate alındığında adı geçen şehrimizin kurucusunun Kut/Gutlar olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Kutlara ait yazıtlardan anlaşıldığına göre kağanlarının adlarının Yarlagan, Tirigan, Şarлак /Çarлак, El-ulumuş, İnim-bakaş oluşu, onların Türk milletinin bir parçası olduğunu aslında şüpheden uzak tutmaktadır.²⁰

Kutlar B. Hrozny'ye göre Hazar denizinin güneydoğusunda, Türkistan'da oturmakta iken daha sonra M.Ö. 2500-2400 yıllarında Hazar gölü çevresinden batıya doğru göçmüşlerdir.²¹ Kutlar 2500 yılından sonra Akkad'ın Samî Krallığı'nı yıkıp Mezopotamya'da 125 yıl hüküm sürmüşlerdir.²² M. A. Beek ise onların Kerkük ve çevresinde yaşadığını bildirmiştir.²³

Doğudaki dağlarda yaşayan Kut/Gutlar, M.Ö. 2300'lü yıllarda Mezopotamya'ya saldırıp büyük tahribatlar yapmışlardır.²⁴ Bu saldırılar sırasında temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının büyük oranda yükseldiği, asayişin bozulduğu tarihî kaynaklarda bir ayrıntı olarak yer almaktadır.²⁵

Pek çok bilim adamı tarafından Kutların 2260-2223'ten sonra Dicle Irmağının kuzeyine doğru göçtükleri iddia edilmektedir.²⁶

Daha önce İran'daki Zağros dağlarının eteklerinde yaşayan Kutlar, M.Ö. 2150'de Akad İmparatorluğu'nu yıkmışlar ve Anadolu'da hâkimiyeti ele almışlardır.²⁷

¹⁷ İkinci Tarih Kongresi; İstanbul, Devlet Basım Evi, 1927, s.1-13. Vecihe Hatipoğlu; "Türk Tarihinin Başlangıcı", Türkoloji dergisi, c.VIII, Ankara, 1979, s.29-32.

¹⁸ Kemal Balkan; "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", Erdem, c.6, Sayı 16, Ocak 1990, s.16.

¹⁹ a.g.m.; s.17.

²⁰ Hatipoğlu; s.30.

²¹ Balkan; s.18'den naklen.

²² a.g.m.; s.9.

²³ a.g.m.; s.18'den naklen.

²⁴ Samuel Noah Kramer; Tarih Sümer'de Başlar, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul, 1999, s.435-436.

²⁵ a.g.e.; s.311-312, 323.

²⁶ Balkan; s.19.

²⁷ Memiş; "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", s.438.

Bizans İmparatoru Mihail 1042'de İstanbul'dan doğuya doğru sefere çıkar, Gutların memleketini tâbiyeti altına sokar.²⁸

Bizans İmparatoru Diojen, Alparslan'ın ordusunu karşılamak üzere Malazgirt'e giderken askerlerinin arasında Gutlar da bulunmaktaydı.²⁹

Kutçadan kalan kişi, tanrı, yer adlarını ve cins isimlerin yapısını ve köken bilgisini Sümerolog Kemal Balkan tahlil etmiş ve Türkçe ile Kutçanın bağlantısını ortaya koymuştur.³⁰

M.Ö. 400'de şimdiki Ordu ilimizin ismi Kotyora olarak kaydedilmiştir.³¹ Bu ismin hangi tarihte bu şehre verildiği belli değildir. Ancak M.Ö. 400'den önceleri de şehrin bu isimle bilindiği anlaşılmaktadır. Bu isim büyük bir ihtimalle kot (kut) yorası (yöresi) kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş olmalıdır. M.S. I. yüzyılda Plinius bu şehri yine aynı isimle kaydetmiştir.³²

Trabzon'da bulunmuş M.S. 483 tarihli bir onarım kitabesinde, onarıma yardım edenler arasında Gutlar da sayılmıştır.³³

Bu bölgede Kut isminin Kot biçiminde söylendiği ve kayıtlara geçtiği, Kutlara ait bir ölçü birimi olan kot ve Komar/Kumar boyunda da görülmektedir. Bu, Yunan alfabesinde "u" sesinin olmayışından kaynaklanıyor olsa gerektir.

Çaykara'ya bağlı Demirli köyünün eski ismi Kotu'dur. Araklı ilçesi Turnalı, İyisu, Pervane köylerinin ortasındaki tepenin ismi Kudula'dır. Trabzon'un yaylalarından birinin adı Kutî'dir.

1455'te Ordu'da Kutlucalu, Kutlulu (Bolaman), Kutlulu (Bozat) adlı karyeler bulunmaktadır.³⁴ Çorum'da Kutigin, Tokat-Sonisa'da Kutlu, Karahisâr-i Şarkî'de Kutluca, Canik'te Kutluca Baba, Kutlucaviran (Reşadiye), Bayburt'ta Kutlulapa, Malatya'da Kutludere, Bolu'da Kutluviran, Kutluboğa, Kocaeli'de Kutluca (İznik), Kutluca (Gebze) adlı yerleşim yerleri bulunmaktadır.³⁵

Artvin, Rize, Trabzon,³⁶ Erzincan, Bayburt, Kars, Bitlis ve köylerinde altı-sekiz kilo tahıl alan tahtadan yapılmış ölçüğe Kot/Kut³⁷ denilmektedir.³⁸

²⁸ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162); Türkçeye Çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987, s.75.

²⁹ a.g.e.; s.140-141.

³⁰ Balkan; s.38-64.

³¹ Ksenophon; Anabasis, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul, 1944, s.224.

³² Adem Işık; Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Ankara, 2001, s.107.

³³ P. Minas Bijişkyan; Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, Çev. Tercüme Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1969, s.47-48.

³⁴ Bahaeddin Yediıldız-Ünal Üstün; Ordu Yöresinin Tarihî Kaynakları I, Ankara, 1992, s.623.

³⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Defter-i Hakan Dizisi I, Ankara, 1997.

³⁶ Trabzon ve yöresinde her ürüne göre kot /kutun miktarı değişmektedir. Örneğin bir kot mısır sekiz, bir kot fındık altı kilodur.

³⁷ kot kelimesinden türeyen kotar- "bir kaptan diğer kaba yemek boşaltmak", kotarıлма, kotarıılmak, kotarma kelimeleri Türkiye Türkçesinde yürürlüktedir. Ağızlarda ise kotla- "herhangi

toplanmışlardır.⁴⁴ M.Ö. 1677-1100 yılları arasında Mezopotamya'da hüküm sürmüşlerdir.⁴⁵ Yani M.Ö. 1700 yıllarında Türkçe konuşan Kaslar, Mezopotamya'nın kuzeyinde, Anadolu'da yerlerini almışlardır.

M.Ö. 1680-1160 yılları arasında Mezopotamya'da hüküm süren bir Kassit Devleti bulunmaktadır. Bu devletin krallarından ikisinin adı, (I. Kurigalzu, XV. ve XIV. yüzyıllar; II. Kurigalzu, M.Ö. 1343-1321) Kurigalzu'dur.⁴⁶

Kas Devleti'nin kağanlarının bazılarının isimleri şunlardır: Gandaş, Agum, Abirattaş, Tazzigurumaş, Burnaburiaş, Ulamburiaş, Karaindaş, Kadaşman, Karahardaş, Kudur, Adad, Marduk, Zababa.⁴⁷

Harezmi'nin eski idare merkezinin adı Kas olup Harezmi Türkçesinde "çölde duvar" manasına gelmektedir. Bu şehir önemli bir medeniyet merkezi iken M.S. IV. yüzyılda siyasî önemini kaybetmiştir.⁴⁸

M.Ö. 333'te Yeşilirmak üzerinde, Pers Strabı Ariarates'in idaresi altında olan Gaziura adlı bir şehir (muhtemelen Amasya) bulunmaktadır.⁴⁹ Strabon yüzyıllar sonra bu şehirden bahsetmektedir. Ayrıca Orta Karadeniz Bölgesi'nde Gaslarla ilgili üç yerleşim yerinden daha bahsetmektedir: Gazacene, Gazira, Gazelonitius.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Kasların bir bölümü Anadolu içlerinde iken diğer bir bölümü Altaylar bölgesindedir:

Kara Balasagun'da bulunan Göktürk alfabesi ile 752'de yazılmış Terhin Kitabesi'nde ve Moğolistan'da Tes Irmağı vadisinde bulunan 750'de yazılmış Tez Kitabesi'nde⁵⁰ bu Türk boyunun ismi Kasar biçiminde geçmektedir.⁵¹ Kitabelerden Kasarların bugün Moğolistan sınırları içinde bulunan Altaylar bölgesinde, Tes Irmağının doğduğu yörelerde oturdukları anlaşılmaktadır.

Kasarların bir başka bölümü Hazar denizi çevresindedir. 576'da Göktürk Devleti sınırının Karadeniz kıyılarına ulaşmasından sonra, Batı Göktürk Devleti'nin batıdaki uç noktasını Kasarlar oluşturduğu için Çin kaynaklarında da yerini almıştır. Bizans sınırında yer almaları dolayısıyla Bizans kaynakları da onlardan, bu tarihlerde, sıkça söz etmektedir. Aslında batıya gelen Kasarlar, kendilerinden 558'de Sasanî-Sabar Savaşı'nda söz ettirirler.

⁴⁴ Hatipoğlu; s.34. Memiş; "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", s.438.

⁴⁵ Memiş; "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", s.438-439.

⁴⁶ Meydan Larousse; "Kuri", c.7, s.648.

⁴⁷ Hatipoğlu; s.34-37.

⁴⁸ W. Barthold; İslâm Ansiklopedisi, "Kâs", c.6, s.372.

⁴⁹ D. Magie; Roman Rule in Asia Minor, c.III, Princeton, 1950, s.180.

⁵⁰ S. G. Klyashorniy; "Tes Abidesi", Çev. F. Selcen Bozkurt, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXIV /2, Ankara, 1986, s.151-171.

⁵¹ Róna - Tas András; "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev. Muslihiddin Karakurt, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXIV / 2, Ankara, 1986.

Hazarlar, VII. yüzyılın ortalarına doğru Göktürklerden kopup müstakil bir duruma gelmişlerdir.⁵² VII.-X. yüzyıllar arasında, Hazar denizinin batısında, Don, Volga ve Kafkasya üçgeninde, geniş bir coğrafyada Hazar Devleti'ni kurmuştur. Hazar Devleti'nin kuruluşunun 650 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir.⁵³

Bu yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yaptıkları ve Tiflis'i topraklarına kattıkları bilinmektedir.⁵⁴ 626'da Sasanîlerle Avarlar İstanbul'u kuşatmışlardır. Bunun üzerine Bizans İmparatoru II. Konstans Herakleios (641-668), Tiflis yakınlarında Hazar Yabgusu ile görüşmüş, ondan aldığı 40.000 kişilik bir ordunun yardımıyla Anadolu'yu Sasanî ve Avarlardan kurtarmıştır.⁵⁵ Tiflis ve çevresini uzun süre ellerinde tutan Hazarlar, zaman zaman Karadeniz'in güneyinde de etkili olmuşlardır.⁵⁶

Osmanlılardan önce Hatay Kel dağının adı, Yunan haritalarında Kasios, Romalıların haritalarında ise Casius olarak kaydedilmiştir.⁵⁷

Hazar denizinin iki ismi vardır. Batılılar Hazar denizine Caspium (Kaspium) demektedirler. Kelime kökü Kas'tır, -ium ise Akatça nispet ekidir. Türkçe kaynaklarda ise Hazar (Kasar)'dır. Hem batı dillerinde hem de Türkçede kelimenin kökünün aynı oluşu gerçekten ilgi çekicidir. Durum böyle olunca Kafkasya kelimesindeki "kas"ın kaynağının da Kaslar olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

1486'da Maçka'ya bağlı Guzari köyünün isminin Gas/Kasların bir hatırası olduğu düşünülmektedir.

Ordu merkez Artıklı köyünün bir mahallesinin adı Gas köyüdür.

1530 yılında kaleme alınan tahrir defterlerine göre Sivas ve Tokat-Kasin, Kara-hisâr-i Şarkî Kasir, Trabzon Kasırcalu, Kemah-Gazgar ve Kasan, Bayburt İspir-Kasalu-viran, Malatya-Kasaba, Kasrik, Gerger ve Kahta-Kasrik yer adları geçmektedir.⁵⁸ Bu isimlerin Kaslarla ilgili olabile

⁵² Rásonyi; s.114.

⁵³ Yakov Kuzmin Yumanadi-Pavel Kuleshov; "Hazarlar", Türkler, c.2, s.467.

⁵⁴ Kevin Alan Brook; "Hazar-Bizans İlişkisi", Türkler, c.2, s.474.

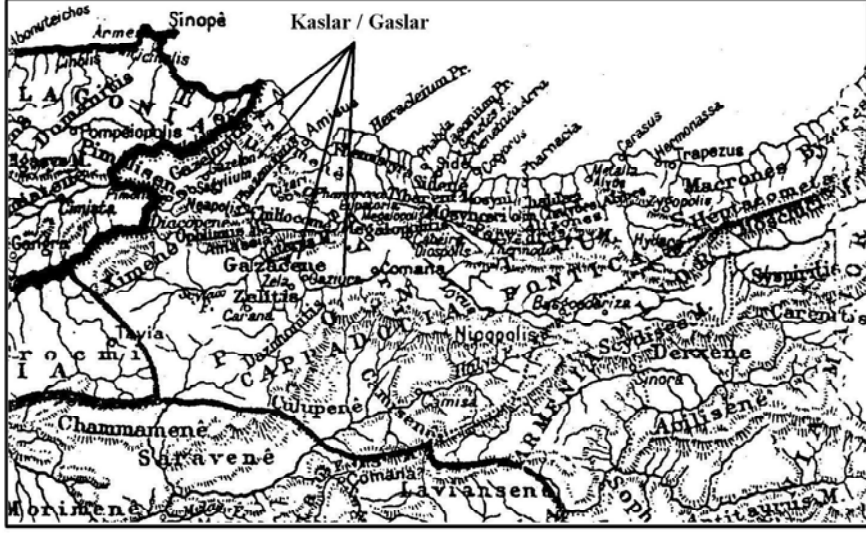
⁵⁵ Hazarların Anadolu'daki varlıkları 600'lü yıllara kadar gitmektedir. Bizans-Sasanî savaşları sırasında Hazarlar Bizans tarafını tutmuş ve onlara askerî bakımdan yardım etmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak Hazar-Bizans dostluğu daha da artmıştır. Bizans İmparatoru II. Justinianus (685-695, 705-711) ve V. Kostantinos (741-775) Hazar prensesleri ile evlenmişlerdir. V. Kostantinos ile Hazar Prensesi Çiçek'in oğulları IV. Leon Hazaros (775-780), tarihte Hazar Leon olarak bilinmektedir. İbrahim Kafesoğlu; Türk Millî Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s.168. Brook; s.473. Bütün bunların doğal sonucu olarak Hazarlar Anadolu içlerine kadar inip yer yer bu coğrafyaya yerleşmişlerdir.

⁵⁶ X. yüzyılda Müslüman tacirlerin Erzurum'dan Trabzon'a gittikleri, burada Hazar, Bulgar ve Peçeneklerden kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşları aldıkları bilinmektedir. Sultan Alparslan 1065 yılında Gürcistan'a düzenlediği ve akıncılarının Trabzon'a kadar ulaştığı bir seferde bu yörede Hazarlarla karşılaşmıştır. Trabzon Devleti zamanında tutulan Maçka Vazelon Manastırı kilise kayıtlarında Hazar Türklerine ait şahıs isimlerine rastlanmıştır. Rustam Shukurov; "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkçe Konuşan Bizanslılar", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.115. Karadeniz Bölgesi'nde Kasarlar için ayrıca bk. Hazarlar.

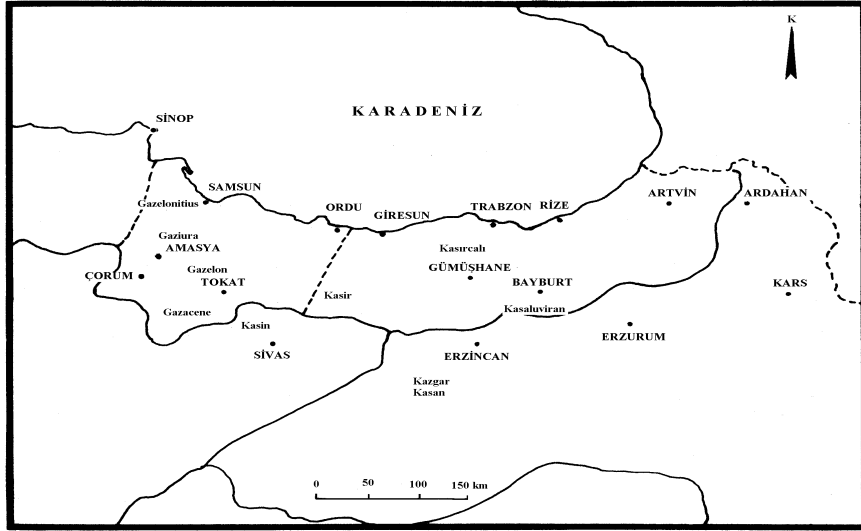
⁵⁷ Güterbock; Kumarbi Efsanesi, Çev. Sedat Alp, Ankara, 1945, s.51.

⁵⁸ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Defter-i Hakan Dizisi III, Ankara, 1997.

İhtimalleri bulunmaktadır. İhtimallerin doğruluğu ileride yapılacak araştırmalarda ortaya çıkacaktır.

Harita 2: Coğrafyacı Strabon'a Göre Gasların İskân Ettikleri Yerler
(Strabon; The Geography of Strabo, London, 1944, X-XII, Map X)

Harita 3: Kaslar/Gaslar

c. Kurlar/Gurlar

Gurların ana vatanının Çin sınırlarında olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Gurların bir bölümü, bilinmeyen veya tespit edilemeyen bir tarihte, diğer pek çok Türk boyu gibi batıya göçmüşlerdir. Orta Asya'da kalan bölümü daha sonraki asırlarda tarih sahnesinde Uygur (Gur > Ugur > Yugur > Uygur) ismiyle yer almışlardır.⁶⁰ Batıya göçenlerin bir bölümü Fin-Ogurlar olarak günümüzde dünya üzerinde yerlerini almışlardır. Macarların Hungar adına gelene kadar geçirdiği aşamaların şu şekildedir: On-Gur > Hungar. Bulga-fiiline bağlanması gelenek hâline gelmiştir. Bulgar ismi ise belki de Beş-Gur > Bel-Gur > Bulgar gelişmeleriyle günümüzdeki biçimine gelmiştir.⁶¹

Kurlar, Samânîlerin Türk Emiri Alp Tekin'in 962'deki isyanı sonucunda 1184'te bir Gurîler Devleti kurmuşlardır.⁶²

1109'da Fırat'ın batısında, Halep yakınlarında Guris/Kuris adlı bir şehir bulunmaktadır.⁶³

Kars'ın batısında Allahuekber dağından doğup Kafkas dağlarına paralel akan, Mukan ovasının kuzeyinde Aras'la birleşen ve Hazar'a dökülen akarsuyun ismi 1123'te Gur /Kur ırmağıdır.⁶⁴

1530 yılında Amasya'da Kurdak, Kurdan, Kurna; Sivas'ta Kurköprü, Kurpınar; Kara-hisâr-i Şarkî'de Kuralu, Kurlaköy; Ünye'de Kurna; Trabzon'da (Kürtün) Kuraba; Kemah'ta Kur; Malatya'da Gurhane adlı yerleşim yerleri mevcuttur.⁶⁵ Tunceli Mazgirt Doğanlı köyünün eski adı Kurçik, Aktarla köyünün ise Kurkurik'tir.⁶⁶ Erzurum-Pasinler Büyükdere'nin Kurnuç'tur.

Trabzon merkez ilçeye bağlı Doğançay köyünün eski ismi Hurdimera (Kur > Hur)'dır. Akçaabat'ın Acısu köyünün eski ismi Koryana (Gur/Kur)'dır. Çaykara ilçesine bağlı Eğridere köyü eskiden Gurguros/Gurgoras adıyla bilinmekteydi. Maçka Esiroğlu nahiyesine bağlı Öğütlü'nün eski adı Guryeni'dir. Köprübaşı'nın Fındıcak Mahallesi'nin eski adı Gurgur'dur. Hayrat Sivrice köyünün daha önceki ismi Kuruç'tur.⁶⁷ Trabzon'da bir yaylanın ismi Kuroba'dır.

Bugün Azerbaycan'ın kuzeyi ve Dağıstan'ın güneyinde yaklaşık olarak iki yüz elli bin kişi Kuri dilini konuşmaktadır.⁶⁸

⁵⁹ A. Zeki Velidî Togan; *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.148.

⁶⁰ Hatipoğlu; s.50.

⁶¹ a.g.m.; s.46.

⁶² Togan; s.151.

⁶³ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi; s.235.

⁶⁴ a.g.e.; s.275.

⁶⁵ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Defter-i Hakan Dizisi III, Ankara 1997.

⁶⁶ Köylerimiz; İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1968, s.710.

⁶⁷ a.g.e.; s.710.

⁶⁸ Meydan Larousse; "Kuri", c.7, s.648.

Ön Asya'nın bilinen ilk Türkleri Kimmer⁷² ve Sakaların⁷³ Karadeniz Bölgesi'nde iskân ettikleri bilim âleminin ortak görüşle kabul ettiği bir gerçektir.⁷⁴

M.Ö. VI. yüzyılda Aiskhylos, Karadeniz kıyılarındaki Skythiaları (Sakaları) tanıtmaktadır.⁷⁵ M.Ö. II. yüzyılda Polybios, Historiae adlı eserinde Karadeniz kenarlarında Kimmer boğazından ve İskit yaylalarından bahsetmektedir.⁷⁶

Kimmer ve Sakalarla ilgili önemli ve ayrıntılı bilgiler, Atinalı Ksenophon'un (M.Ö. 430-355) Anabasis (M.Ö. 400-401) adlı eserinde yer almaktadır.⁷⁷

Pers İmparatoru Keyhüsrev, kendi lehine savaşması için Yunanlı bir orduyu paralı asker olarak ülkesine çağırır. Keyhüsrev'in ölümüyle sonuçlanan Runaksa Savaşı'ndan sonra bu ordu, M.Ö. Eylül 401-Mart 399'da memleketlerine dönerken Fırat vadisinden Karadeniz'e ulaşır. Trabzon'a ulaştıktan sonra sahile paralel olarak Sinop'a kadar yürürler. "Onbinlerin Dönüşü" adıyla tarihe geçen bu yolculuğu Ksenophon,⁷⁸ Anabasis adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Yunanlı askerlerin maceralarını anlatan eser, Karadeniz Bölgesi'nin etnik yapısıyla ilgili çok önemli bilgiler vermektedir.

Ksenophon'a göre Karadeniz Bölgesi'nde bu yıllarda şu kavimler bulunmakta idi: Onbinler önce "Taokhlar"ın memleketine gelir.⁷⁹ Sonra madencilikleriyle tarihe mal olmuş "Khalybler"i karşılarında bulurlar.⁸⁰ Bayburt ovasında ise İskit/Sakalara rastlarlar.⁸¹ Trabzon tarafına doğru ilerlerken Makronlar ile karşılaşır.⁸² Batıya doğru ilerlediklerinde Kolkhlar,⁸³ Driller,⁸⁴ Massynoikler,⁸⁵ tekrar Khalybler⁸⁶ ve Tibarenlerin⁸⁷ memleketlerinden geçip Sinop'a ulaşırlar. Onbinlerin Karadeniz'e ulaştığı

⁷² L. N. Gumilëv; Hazar Çevresinde Bin Yıl, İstanbul, 2002, s.44.

⁷³ M. Taner Tarhan; "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", Türkler, c.1, s.597-610.

⁷⁴ Pek çok araştırmacı Trabzon ve çevresinin 1461'den itibaren Türkleştiğini, Türkçe konuşan herhangi bir gruba XV. yüzyılın sonuna kadar bu yörede rastlanmadığını söylemektedirler. Bernt Brendemoen ise XIV. yüzyılın başlangıcına kadar Trabzon'un çeşitli yörelerinde Türkçe konuşulduğunu kabul etmektedir. Geniş bilgi için bk. Bernt Brendemoen; The Turkish Dialects of Trabzon, Volume I: Analysis, Wiesbaden, 2002, s.13.

⁷⁵ Prometheus Desmotes (Prometheus Bound); London, 1956, s.707-735.

⁷⁶ Işık; s.16-18.

⁷⁷ Ksenophon; Anabasis. Türkiye'nin İlk Çağdaki durumu konusunda araştırmalar yapan hemen her araştırmacı bu eseri esas almış, verdikleri bilgileri ona dayandırmışlardır.

⁷⁸ Satrap Tissaphernes, Yunanlı askerlerin komutanlarını görüşmeye çağırıp hile ile öldürür. Askerler, aralarından Ksenophon'u önder seçerler. Adı geçen önder, Onbinlerin Dönüşü'nü Anabasis adlı eserinde anlatır.

⁷⁹ Ksenophon; s.184-187.

⁸⁰ a.g.e.; s.187-188.

⁸¹ a.g.e.; s.188. Mehmet Bilgin; Doğu Karadeniz, Trabzon, 2000, s.16-22.

⁸² Ksenophon; s.347. Bilgin; s.23-25.

⁸³ Bilgin; s.25-31.

⁸⁴ a.g.e.; s.32.

⁸⁵ a.g.e.; s.33-36.

⁸⁶ Ksenophon; s.195-196. Bilgin; s.36-37.

⁸⁷ Ksenophon; s.231-232. Bilgin; s.37-38.

yüzyıllarda ise Trabzon'un doğusunda Bechireler, Ekekheirieler ve Kolkhlar oturmaktaydı.⁸⁸ Bu kavimlerin hiçbiri Yunanca konuşmuyordu. Bir başka ifade ile Onbinler, bu kavimlerin herhangi biri ile aynı dili konuşarak anlaşamamışlardır.

Yukarıda adı geçen kavimlerin etnik kökenleri konusundaki bilinmeyenleri ortadan kaldırabilmek için Kimmerler ve Ksenophon'un Bayburt yakınlarında rastladıkları Sakalar hakkında bilgiler vermek gerekmektedir.

Kimmerler, Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı koluna mensupturlar. Eski Çağdaki Türk kültür tarihinin ilk temsilcilerindedir. Arkeolojik bulgulardan elde edilen bilgiler, onların ilk Türk devletlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁹ M.Ö. II. bin yıl başlarından itibaren M.Ö. VIII. yüzyıla kadar merkezi Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde yaşamışlardır.⁹⁰ Frig Devleti'ni yıkan Kimmerler, batı yönde Lidya Devleti'nin sınırına yaklaşırlar. Daha sonra İç Anadolu'da bir bozkır devleti kurarlar. Oradan Karadeniz sahillerine ulaşırlar.⁹¹ Amasya Gümüşhacıköy'ün eski ismi olan Kimeri, Kimmerlerin mirasıdır.⁹² Sinop ve çevresinin onlar tarafından ele geçirilmesi antik kaynaklarda anlatılmaktadır. Kimmerler, Karadeniz Bölgesi'nde doğuda Trabzon, batıda Karadeniz Ereğlisi'ne kadar yayılmışlardır.⁹³

Kimmerlerin Karadeniz Bölgesi'ndeki varlığını kesin olarak ortaya koyan en önemli delillerden birisi, arkeolojik araştırmalardır. Ünye'de bulunan bir gümüş kap M.Ö. VI. yüzyılın sonunu işaret etmekte ve Kimmer sanatının son eserlerinden biri olarak nitelendirilmektedir.⁹⁴

Strabon'a göre Trabzon yakınlarında Kimmerius/Kimmerius dağı bulunmaktadır. Kimmerius/Kimmerius dağı daha sonra Ağırmiş dağı adını almıştır.⁹⁵ Arsin'e bağlı Kuzguncuk köyünün eski ismi Korgen'dir.⁹⁶ XIV. yüzyılda Canik sancağına bağlı Satılmış kazasında Korgan isimli

⁸⁸ Mehmet Özsait; "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", Trabzon Tarihi, Trabzon, 1999, s.38. Bilgin; s.43-46.

⁸⁹ Tarhan; "Kimmerler ve İskitler", Türkler, c.1, s.597.

⁹⁰ Abdülhaluk Çay-İlhami Durmuş; "İskitler", Türkler, c.1, Ankara, 2002, s.578. Orhan Türkdöğen; Etnik Sosyoloji, İstanbul, 1999, s.212.

⁹¹ Gumilëv; s.44.

⁹² Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde araştırma yapan batılı bilim adamları, Türkçeyi yeteri kadar bilmediklerinden veya kasıtlı olarak, çözemedikleri bütün yer isimlerini Yunanca olarak kabul etmek gibi bir bataklığa saplanmışlardır. Araştırmacı Haşim Albayrak Karadeniz Bölgesi'nde bulunan yaklaşık 2500 köy ismini Fener Rum Lisesi Müdürü Niko Mavridis'e incelettirmiş, adı geçen şahıs yalnızca 7-8 köy isminin Yunanca olduğunu onaylayabilmiştir. Haşim Albayrak; Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus, İstanbul 2003, s.10-11. Bunlar arasında Alano, Korkut ve Yavan gibi Türkçe isimler de bulunmaktadır. Albayrak; s.266-267. Durum böyle olunca batılı bilim adamlarının ve onların dümen suyunda yürüyenlerin niyetleri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

⁹³ Geniş bilgi için bk. Tarhan; "Kimmerler ve İskitler". Tarhan; "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1976, s.355-369.

⁹⁴ E. Akurgal; Orient et Occident, Paris, 1969. Özsait; s.37.

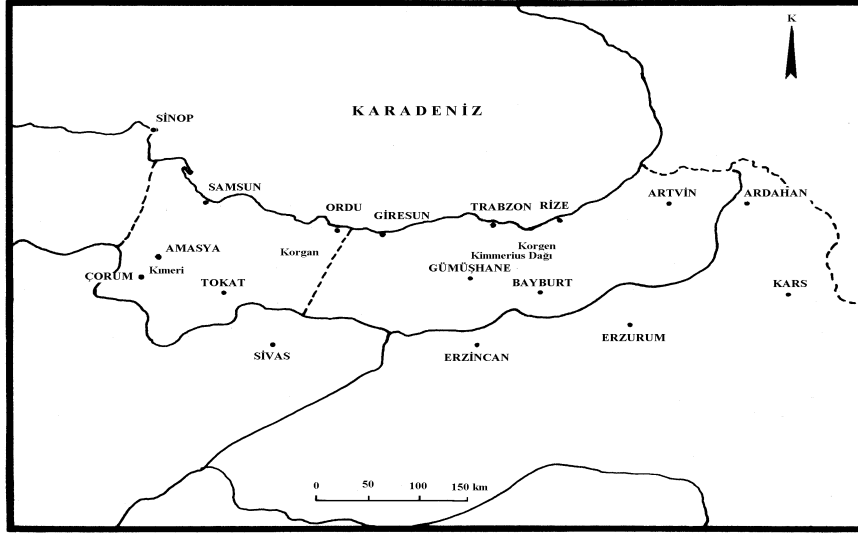
⁹⁵ Tarhan; "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII: Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1976, s.355-369.

⁹⁶ Bölge ağzlarındaki düzensiz ünlü incelenmesi ve kalınlaşmasının bir sonucu olarak korgan, korgen biçimine değişmiş olmalıdır.

(günümüzde Ordu iline bağlı Korgan ilçesi) bir köy bulunmaktadır.⁹⁷ Korgan, Türk devlet hayatında önemli kişilerin mezarına denmektedir. Kelimenin aslı korugan (koru-gan)dır. Ölülerin korumasından dolayı bu isim verilmiştir. Korganlar ilk kez Kimmerler tarafından yapılmıştır. Gelenek daha sonraki Türkler tarafından sürdürülmüştür.

Herodotos'tan öğrendiğimize göre, Terme çevresinde Amazonlar yaşamaktadır. Efsanelere de konu olan bu erkeksiz savaşçı kadınların Kimmerler olduğu artık bilinen bir gerçektir.⁹⁸

Kimmerler, M.Ö. VIII. yüzyılda Karadeniz çevresine gelen Sakalar/İskitler⁹⁹ tarafından itaat altına alınmış, varlıklarını bu devletin sınırları içinde sürdürmüşlerdir.

Harita 5: Kimmerler

d. Sakalar / İskitler

Sakaların ismi Anabasis'te Skythenler (İskitler) biçiminde geçmektedir. Onbinler, Taokhlar ve Kaliplerin memleketlerini geçtikten sonra Skythenlerin yurtlarına ulaşırlar.¹⁰⁰ Bahsedilen bölge büyük bir ihtimalle Bayburt ve yöresidir.

Çince Se, Sai (Sak); Farsça Saka; Yunanca Skythai (İskitler); Hititçe Sakas adıyla geçen Saka Türkleri, M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren Hazar denizi ile Tanrı dağları arasında geniş bir coğrafyaya hâkim idiler. Saka kelimesi Farsça "göçebe" sözcüğünün eş anlamlısı olarak kullanılmıştır.¹⁰¹ M.Ö. VII.

⁹⁷ Mehmet Öz; XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara, 1999, s.196.

⁹⁸ Tarhan; "Eskiçağda Kimmerler Problemi", s.355-369.

⁹⁹ Togan; s.33-36.

¹⁰⁰ Ksenophon; s.188-189.

¹⁰¹ Igor P'yankov; "Sakalar", Türkler, c.1, Ankara, 2002, s.616.

yüzyılda Tuna'ya kadar ulaştılar. Daha sonraki zamanlarda topraklarını genişletmeye devam ederek Hindistan'a indiler. Bütün İran'ı ellerine geçirdiler. Böylece Orta Asya'nın büyük bir bölümünde hâkimiyet kurarak bir imparatorluk durumuna geldiler.

Sakaların sınırı Karadeniz kıyılarına kadar uzanmıştır.¹⁰² Kurdukları imparatorlukta yönetici kendileri idi. Yönetimleri altında çeşitli milletler bulunmaktaydı. Bunlar arasında İranlılar da vardı. Bu yüzden bazı tarihçiler onları İran kökenli göstermek istemişlerdir. Hâlbuki Orta Asya'da yapılan kazılarda elde edilen bulgular, Sakaların sanat ve dillerinin Türk kültürü ve dilinin bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Kazakistan'ın Almaata kenti yakınlarında yapılan kazılarda elde edilen malzemelerden Göktürk alfabesine benzer bir alfabe kullandıkları anlaşılmıştır. Çıkarılan kaplar üzerindeki yazıda "Khan uya üç otuzı yok boltı utıgsa tozıldı (Hanın üç oğlu yirmi üç yaşında yok oldu, (halkın?) adı sanı da yok oldu)" cümlesi yer almaktadır.¹⁰³ İran destanlarında Afrasiyap, Divânü Lûgati't-Türk'te Alper Tunga biçiminde adı geçen kahramanın Sakaların kağanı olduğu sanılmaktadır.¹⁰⁴ Alper Tunga'nın ismi Şehname'de İran-Turan savaşının anlatıldığı bölümde geçmektedir. Bu durum aslında şüpheleri ortadan kaldırmaktadır.¹⁰⁵

Sakalar, tarih içinde zaman zaman Anadolu'ya gelip yerleşmiştir.¹⁰⁶ Ksenophon'a göre M.Ö. 400'de Trabzon'a yakın bir yerde yaşamaktadırlar.¹⁰⁷ Onlar, günümüz Türkiye'sinin doğu bölgesinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Sakaların bir boyu olan Phasian/Pasinler ve onların alt kolları olan Orbetler, Pasanlar, Gagavanlar, Kurmançlar, Sahatlar, Çavdarlar ve Şorlar Türkiye'nin doğusunda yerleşmişlerdir. Sakaların boyları Karduklar, Botiler ve Paktuk Türkiye'nin muhtelif yerlerinde iskân etmişlerdir. Yine Türkiye'deki Garzan, Arzan, Guran, Müküs, Albak Akari (Hakkari), Zap, Uşani, Botan, Kardak, Kürdek ... yer isimleri ve bu isimlerin bozulmuş biçimleri onların boy, soy ve aile isimlerinin miraslarıdır.¹⁰⁸

Sakaların ilgi çekici bir mirası da Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara ve Ankara isminin kaynağıdır. Yakutistan'da da Angara isimli bir şehir bulunmaktadır ve tıpkı Ankara gibi tiftik keçisiyle meşhurdur.¹⁰⁹

¹⁰² Çay-Durmuş; s.578.

¹⁰³ O. Süleymanov; "Ceti Sudın Köne Cazbaları", Kazak Edebiyatı, 11 Eylül 1970, s.3.

¹⁰⁴ Togan; s.36.

¹⁰⁵ İskitlerin kökeni konusunda geniş bilgi için bk. Adülhaluk Çay; "İskitler", Türkler, c.1, Ankara, 2002, s.575-596.

¹⁰⁶ İlhami Durmuş; İskitler (Sakalar), TKAE Yayınları, Ankara, 1993, s.36. Fahrettin Kırzioğlu; Kıpçaklar, Ankara, 1992, s.2.

¹⁰⁷ Anabasis'te "Skythenler" biçiminde geçmektedirler. Ksenophon; s.188-190.

¹⁰⁸ Batılı bilim adamları yer isimleri konusunda da dürüst davranmamışlar, hangi isme rastladılarsa Yunanca saymışlardır. Brendemoen'in Yunanca yer isimlerini gösterirken Kalanı, Korkut, Kondu, Kutlu /Kotlu, Konaka, ... (Brendemoen; s.272) gibi en basit Türkçe sözlükte bile bulabileceği kelimeleri Yunanca kabul etmesi gerçekten çok ilginçtir.

¹⁰⁹ Bilâl Ak; "Ankara Adının Kaynağı ve Yeni Bir Yaklaşım" Türk Yurdu, Sayı 176, Nisan 2002, s.50-60.

Sakalar, M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru zayıflayıp yıkılırlar,¹¹⁰ Hunlar ve diğer kavimlerin arasına karışırlar. Çok az bir kısmı Moğol dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Moğol istilâsı sırasında kuzeye çekilmişlerdir. Günümüzde Moğolistan'ın kuzeyinde yarı bağımsız bir devletleri olan Yakut Türkleri, Sakaların/İskitlerin torunlarıdır.¹¹¹

Trabzon çevresinde Sakalarla ilgili en önemli kalıntı, yer isimleridir. Rize'nin güneyinden başlayıp yılan biçiminde doğuya doğru uzayan dağların ismi, Silan (Yılan) dağdır. Türkiye Türkçesinde kelime başında yer alan y-seslerinin Yakut Türkçesinde s- ile karşılanması¹¹² hem Yakut-Saka bağlantısını ortaya koymakta hem de bölgede Sakaların varlığı konusunda bize önemli bir ipucu vermektedir. Amasyalı Strobos (M.Ö. 64-M.S. 21), Geographica adlı eserinde Skydises / İskit dağından bahsetmektedir. Maçka'nın güneydoğusunda yükselen bu dağın adı bugün Kolat dağlarıdır. Herodot'un Karadeniz'in kuzeyindeki İskitler olarak tanımladığı Skolat/Kolatların ismine Kolat dağları olarak rastlamamız oldukça ilginçtir. Ayrıca Kolat/Kolatoğulları aile adı bu yörede hâlâ yaşamaktadır. Artvin Yusufeli Barhal köyünde bir Kolalet (Kolat yurdu anlamında) Mahallesi (Altıparmak köyü Uzun Çalı Mahallesi) bulunmaktadır.¹¹³ Çaykara'nın Şahinkaya köyünün eski ismi Şur/Şor; Trabzon merkez ilçeye bağlı Çamoba köyünün eski ismi Potila (Sakaların bir boyunun ismi Poti'dir); Arsin'in Yolaç köyünün eski ismi Mukuzi (Sakaların bir kolunun ismi Müküs'tür)'dir. Bu yerleşim yerlerinin ismi, Saka Türklerinin günümüze kalan mirasıdır.

Kardukların İskitlerin bir boyu olduğunu yukarıda söylemiştik. Akçaabat'ın Gardı/Gurdu Mera, Maçka'nın Hortuk Obi Bala ve Hortuk Obi Vasat adlı yerleşim yerlerinin isimlerinin İskitlerin Kardak boyu ile ilgili olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁴

1) Taokhlar

Anabasis'te Taokhların hangi millete mensup oldukları konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Onbinlerin bu memleketi beş günde geçtiği ve kısa mücadeleler yaptıkları kayıtlıdır.¹¹⁵ Ksenophon'un askerleri ile bu kavmin aynı dili konuşmadıkları gayet açıktır.¹¹⁶

Ksenophon'un tasvirlerinden anlaşıldığına göre Taokhların yaşadıkları yöre, Osmanlı belgelerinde Tav eli / Daveli (Dağeli)¹¹⁷ olarak geçen Narman-Oltu bölgesidir.¹¹⁸

¹¹⁰ Togan; "Sakalar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, 1987, s.33.

¹¹¹ Fatih Kirişçiöğlü; Saha (Yakut) Türçesi Grameri, Ankara, 1999, s.9.

¹¹² yıl>sıl, yer>sir, yit->sit- bunlardan bazılarıdır. Bk. a.g.e.; s.38.

¹¹³ Bilgin; s.18'den naklen.

¹¹⁴ Hilmi Göktürk; Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1974, s.61.

¹¹⁵ Faruk Sümer; Tirebolu Tarihi, İstanbul, 1992, s.4-5.

¹¹⁶ Ksenophon; s.184-187.

¹¹⁷ Bu yer isminde -g/ğ>-v değişmesi bulunmaktadır. g/ğ>v değişmesi, Kıpçak Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri, -g/ğ>-v değişmesidir. Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerin tamamında bu açık bir şekilde görülmektedir. Bu değişme geniş boyutlu bir ses özelliğidir.

Pers Kralı Darius'a ait olan Behistun Kitabesi'nde Sakaların bir kolundan Saka Tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar) olarak bahsedilmektedir.¹¹⁹ Ksenophon'un Taokh olarak kaydettiği bu topluluğun adı İskitlerin bir boyu olan Tigrakhauda'dan başka bir şey değildir.

Bilge Umar, bilimin sınırlarının dışına çıkarak Taokh isminin Ada/Da (Ana Tanrıça) kelimesiyle Ermenice -okh/-ukh (-halkı) ekinin birleşmesinden oluştuğunu söylemektedir.¹²⁰

2) Kalipler

Kaynaklarda Khalbler, Kalipler, Halipler olarak geçmektedir. Ksenophon, Anabasis adlı eserine onları Khalyb biçiminde kaydetmiştir. Demir madenlerini işlemedeki hünerleri ile şöhret bulmuş bir kavimdir. Hem Erzurum ile Trabzon arasında hem de Ordu ili yakınlarında yaşadığını belirtmektedir.¹²¹

Herodotos Olbia'daki Greklerden ve Aristeas adında M.Ö. VII. yüzyılda yaşamış bir seyyahın öğrendiği konular arasında Kallipidaia İskitleri hakkında bilgiler de bulunmaktadır.¹²²

Kallipidaia İskitlerinin M.Ö. IV. yüzyılda Erzurum ile Trabzon arasında ve Ordu ili yöresinde yaşayan Kalipler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ksenophon'un, Anabasis'te Kalipleri tanıtırken "Geçim vasıtaları da en ziyade demir madenlerinde çalışmaktı."¹²³ ifadesini öne çıkarması son derece ilgi çekicidir. Türklerin M.Ö. 2000'li yıllardan beri demircilikle uğraştığı, savaşlardaki başarılarını biraz da demircilikteki ustalıklarına borçlu oldukları bilinmektedir.¹²⁴ "Saka mitolojisinin yansıdığı Saka 'hayvan' yapıtları ve çeşitli tarihî belgeler, Sakalarda demir kültürünün geliştiğini göstermektedir."¹²⁵

Kıpçak Türkçesinin bir tesiri olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde döv-, ov-, öv-, söv-, ... gibi kelimelerde de karşılaşılmaktadır. Ancak Karadeniz Bölgesi ağızlarındaki durum biraz daha farklıdır. Bölgenin bazı yörelerinde kelime ortası ve sonunda yaygın olarak görülmektedir. Son sesteki değişiklikler ile ilgili bazı örnekler: dav (NDA) (<dağ), bav (NDA) (<bağ) "ip, sicim", bov (NDA) (<boğ-), dov- (NDA) (<doğ-), sav (NDA) (<sağ) "solun karşıtı", yav (NDA) (<yağ), yav- (NDA) (<yağ-), ... Aynı özellik, iç seste de görülmektedir. Tespit edilen kelimelerden bazıları şunlardır: avurtu (NDA) (<ağartı) "süt, yoğurt, peynir gibi yiyecek ve içecekler", avır/avur (NDA) (<ağır), avız (NDA) (<ağız), avla- (NDA) (<ağlamak), avrı (NDA) (<ağrı), avu (NDA) (<ağu), avula- (NDA) (<ağulamak) "zehirlenmek", bavır- (NDA) (<bağır-), bavla- (NDA) (<bağla-), buva (NDA) (<boğa), buvaz (NDA) (<boğaz), çavur- (NDA) (<çağır-), çuval- (NDA) (<çoğal-), devül (NDA) (<değil), duvan (NDA) (<doğan), düvün (NDA) (<düğün), sövüt (NDA) (<söğüt), yaviz (NDA) (<yağız), yuvur- (NDA) (<yoğur-), ...

¹¹⁸ Kırzioğlu; s.193, 195. Bilgin; s.16.

¹¹⁹ Çay-Durmuş; s.577.

¹²⁰ Bilge Umar; İlkçağda Türkiye Halkı, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1999, s.205.

¹²¹ Ksenophon; s.187-188, 223.

¹²² Çay-Durmuş; s.579.

¹²³ Ksenophon; s.223.

¹²⁴ Toğan; "Sakalar", s.25-31, 414-415.

¹²⁵ P'yankov; s.617.

Herodotos'un verdiği bilgilere göre bu halkın sefere katılan savaşçıları, öküz ksesinden yapılma kalkanlar ve kurt avlamakta kullanılan çeşitten, ikişer mızrak taşıyorlardı. Başlarını, piriç dediğimiz sarı alaşımdan metal tolgalar korumaktaydı ve tolganın üzerine de yine piriten öküz boynuzlarıyla kulakları eklenmişti. Tolgaların üzerinde ayrıca sorgu takılıydı. Bacaklarına mor renkli şerit bağlar sarıyorlardı.¹²⁶

Ksenophon ise Kalipleri şöyle tanıtılmaktadır: "... Dğşten ekinmiyorlardı. Zırhları ketenden idi ve karınlarına kadar iniyordu, zırhlarının etekleri sıkı bürünmüş iplerden yapılmıştı. Dizlik ve miğfer de taşıyorlardı. Kemerlerinde hemen hemen Lakonia kılıçları büyüklüğünde bir harp bıçağı sokulu idi. ... Düşmanları kendilerini grebilirse trk söylüyor ve raksediyorlardı. Takriben on beş kol uzunluğunda ve tek uçlu birer mızrakları vardı."¹²⁷

Bilge Umar, Khalyblerin gerçek adı ile kaydedilmediklerini, bu halkın asıl adının bilinemediđini¹²⁸ ve eski Hellen dilinde bu sözcüğün demir, elik anlamlarına geldiğini söylemektedir.¹²⁹

Ksenophon ve beraberindekiler, yukarıda söylendiği gibi, Ordu yöresinde de Kaliplere rastlamıştır.¹³⁰

3) Makronlar

Ksenophon'un verdiği bilgilere göre Makronlar, Sakalar ve Kolkhlara komşudurlar ve Trabzon'un güneyinde yaşamaktadırlar. Anabasis'te milliyetleri konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹³¹ Coğrafyacı Strabon (. M.. 64-63) Makronların İskit kavminden olduğunu bildirmektedir.¹³²

Makron ismi, büyük bir ihtimalle Ksenophon tarafından verilmiştir. Yunanca "kocabaşlılar" demektir.

Bilge Umar'a göre Makron halkının adı Hellenlerce uydurulmuştur. Bu kelime Hellen dilince "uzun başlılar" demektir.¹³³ "Herodotos, Sakalar olarak adlandırılan İskitlerin başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilerek yükselen başlıklar giyen, pantolonları bulunan ve ülkenin şartlarına göre muharebe silhı olarak yay, hançer ve balta taşıyan insanlar olarak tasvir etmektedir."¹³⁴ Giyinişle ilgili bu bilgiler, onların Saka kökenli olduğunu desteklemektedir.

¹²⁶ Umar; s.299'den naklen.

¹²⁷ Ksenophon; s.187-188.

¹²⁸ Umar; s.299-300.

¹²⁹ a.g.e.; s.205.

¹³⁰ Ksenophon; s.223-224.

¹³¹ a.g.e.; s.190-191.

¹³² Sümer; s.23'ten naklen.

¹³³ Umar; s.207.

¹³⁴ ay-Durmuş; s.577.

4) Kolkılar

Anabasis'teki bilgilere göre Trabzon'a yakın bir dağ çevresinde iskân etmişlerdir.¹³⁵ Tasvirlerden Gümüşhane'nin Kelkit çevresinde oturdukları anlaşılmaktadır. Bu durumda akla bu ilçenin adının kaynağı gelmektedir. Ksenophon'un kaydının kendi dilinden olmadığı dikkate alınır, Kelkit ilçesi ve Kelkit ırmağının ismi Kolkılardan (Kalkit>Kelkit ?) kalmadır.

Bilge Umar, Kolkıların merkezinin Kola (Göle) olduğu, ismin de Kola (Göle) ve -ukh eki ile oluştuğu düşüncesindedir.¹³⁶

Son yıllarda Lazlarla ilgili yayın yapan bazı araştırmacılar; Kolkıları, hiç bir bilimsel dayanağı olmaksızın Lazların ataları kabul etmektedirler.¹³⁷

5) Drayalar

Anabasis'te isimleri Dril/Drila olarak geçmektedir. Trabzon'un güneyinde, bugünkü Torul ilçesi ve çevresinde yaşamakta olan bir kavimdir.¹³⁸ Torul isminin kaynağı da bu kavimdir.

Eski Farsça kaynaklar Sakaların üç büyük grubundan birinin Saka Tiaytara-Daraya olduğunu bildirmektedirler.¹³⁹ Öyle anlaşılmaktadır ki Ksenophon, Sakaların Tiaytara-Daraya boyunu Dril biçiminde kaydetmiştir.

6) Massagetler / Massynoikler

Anabasis'teki bilgilere göre Giresun ile Ordu arasında yurt tutmuşlardır.¹⁴⁰

Bilge Umar'a göre Mossynoik, onların gerçek adı değildir ve Hellen dilinde uydurma bir sözcüktür.¹⁴¹

Hâlbuki İskitlerin Massagetler ismiyle geniş bir kabilesi bulunmakta ve birkaç Saka grubunu kapsamaktadır.¹⁴² Strabon, onların bir bölümünün Hazar denizinin doğusunda yaşadıklarını bildirmektedir.¹⁴³ Bizans kaynaklarında ise onların Türk olduğu kayıtlıdır.¹⁴⁴

Ksenophon'un Anabasis'te verdiği bilgilere göre Ordu yöresinde yaşayan Kalıpler, Massynoiklere tâbi idiler.¹⁴⁵ Eski Farsça kaynaklarındaki bilgilerin Anabasis'te benzer şekilde verilmesi son derece dikkat çekicidir.

¹³⁵ Ksenophon; s.192-195.

¹³⁶ Umar; s.207.

¹³⁷ Ahmet Mican Zehiroğlu, Antik Çağlarda Karadeniz, İstanbul, 2000, s.11-34. Ali İhsan Aksamaz; Lazlar, İstanbul, 2000, s.12-20.

¹³⁸ Ksenophon; s.206, 214.

¹³⁹ Abdulhalık Aytbayev; "Massagetler Hakkında Eski Kaynaklar", Türkler, c.1, s.632.

¹⁴⁰ Ksenophon; s.215-223.

¹⁴¹ Umar; s.208.

¹⁴² Aytbayev; s.632.

¹⁴³ Strabon; Coğrafya, Çev. A. Pekman, XII, s.43.

¹⁴⁴ Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, s.23, 409-410.

¹⁴⁵ Ksenophon; age, s. 223.

Ksenophon'un verdiği bilgilere göre Mossynoikler, ağaçların yatay olarak üst üste yığılması suretiyle inşa edilen evlerde oturmaktaydılar. Mossynoik, "ağaç kule, ağaç kalede oturanlar" manasına gelmekte olduğu için bu adla anılmışlardır.

Zemininin taşla çıkılıp duvarlarının yatay ağaçlarla oluşturulduğu yapı biçiminin kaynağı, Tuva Cumhuriyeti'nin Arzhan¹⁴⁶ yakınlarında bulunan Seyhan-Altay bölgesinin en büyük anıtında ortaya çıkmıştır.¹⁴⁷ Ayrıca Güney Sibiry Türklerinin ve Uygurların da aynı usulle ev yaptıkları da bilinmektedir.¹⁴⁸ Ordu ve Giresun yöresinde pek çok türbenin Tuva Cumhuriyeti'ndeki anıtın basitleştirilmiş biçimine benzemesi ilgi çekicidir.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü bir yapı olan serender/serendiler, bu mimarlık tarzının biraz daha düzenlenmiş biçiminden başka bir şey değildir. Ağaçların kalın tahtalar biçimine getirilerek üst üste dizilmesi esasına dayanan serender/serendilerin mimarî kaynağı da Altay'daki anıta, Sibiry ve Uygur Türkleri mimarîsine dayanıyor olmalıdır.¹⁴⁹

Bu yörede Ksenophon'un tasvir ettiği türden yatay ağaçlarla inşa edilmiş düzensiz yapılar hâlâ bulunmakta, samanlık ve ahır olarak kullanılmaktadır.

Bütün bunlardan ağaçların üst üste yığılmasıyla inşa edilen yapıların kaynağının Türklerin ana yurdu olduğu ortaya çıkmaktadır.

7) Tibarenler

Anabasis'teki bilgilere göre Ordu'ya çok yakın bir bölgede, Turnasuyu civarında yaşamışlardır. Milliyetleri konusunda herhangi bir bilgi yoktur.¹⁵⁰ Ancak Massynoiklerin pek çok kabileden oluştuğu ve daha batıdaki Kaliplerin Massynoiklere tâbi olduğu dikkate alınır, Tibarenlerin de Sakaların bir kolu olduğu ve Massynoiklere tâbi bulunduğu söylenebilir.

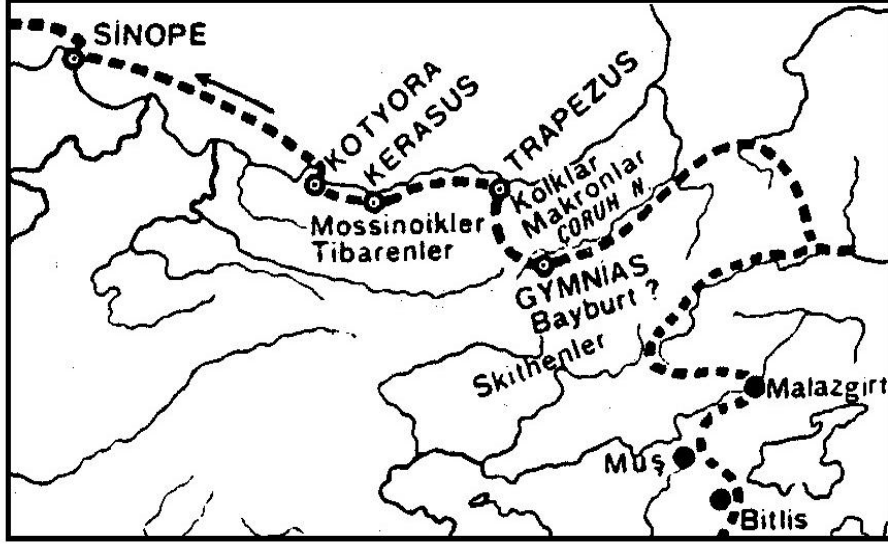
¹⁴⁶ Arzhan, İskitlerin bir boyunun ismidir. Bu isim Türkiye'de Murat ırmağının eski ismi, Arzani olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁴⁷ Leonid S. Marsadolov, "Milattan Önce IX-VII. Yüzyıllarda Saylan Altay Göçebeleri", Türkler, c.1, Ankara, 2002, s. -526-532.

¹⁴⁸ Bahaeddin Ögel; Türk Kültür Tarihine Giriş, c.3, Ankara, 1991, s.44, 143, 154.

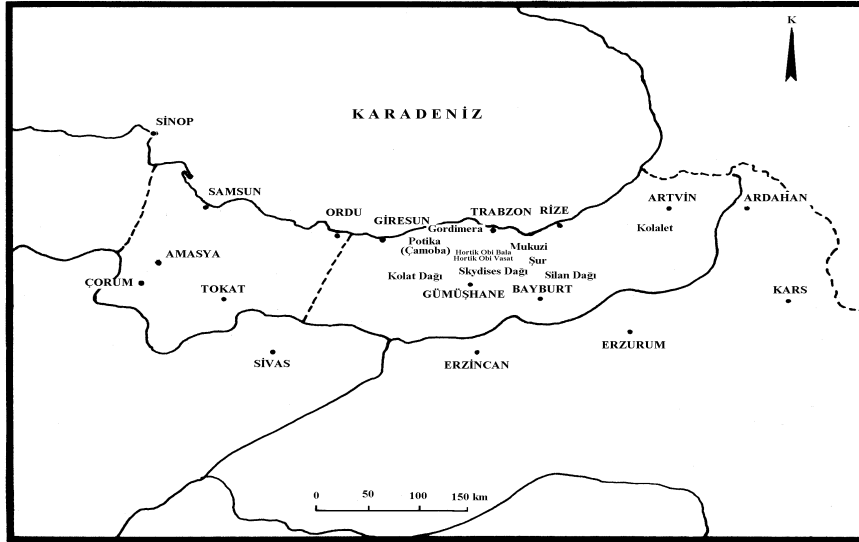
¹⁴⁹ Türkçe seren ve direği kelimelerinin birleşmiş, ses değişimleri ve düşmeleri sonucunda serendi, serender; seren, serende, sereti, serenter, serentir, serentire biçimlerine dönüşmüştür. Sinop yakınlarından başlayıp Sarp Sınır Kapısı'na kadar uzanan sahil boyunca ahşap mimarînin ilgi çekici bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Sahilden Canik, Giresun ve Doğu Karadeniz dağlarına çıkan dik çizgiler boyunca dağınık şekilde kurulmuş köylerde sık rastlanmaktadır. Bu dağların güney yamaçlarında kalan bölgede ise çok az olmak üzere Oltu, Şenkaya, Olur ve Tokat'ın bazı köylerinde görülmektedir. Hatta Niksar'ın bir köyünün ismi Serenli'dir. Bolu, Düzce, Kastamonu ve Zonguldak'ın bazı yörelerine, büyük bir ihtimalle, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nden göçen vatandaşlar tarafından götürülmüştür. Geniş bilgi için bk. Demir; "Serendi/Serender" Kelimesi Üzerine", Türk Dili, Sayı 617, Mayıs 2003, s.443-447. Trabzon ağızları konusunda araştırma yapan Bernd Brendemoen serender (>serander) kelimesini şaşılacak derecede büyük bir gafletle Yunanca olarak kabul etmiştir. Brendemoen; s.18.

¹⁵⁰ Ksenophon; s.223-224.

Harita 6: Ksenophon'a Göre M.Ö. 400'de Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi
(Ksenophon; Anabasis, İstanbul, 1944, 398).

Bütün bunlardan M.Ö. IV. yüzyılda Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki kavimlerin tamamının ilk Türk kavimlerinden Sakaların kolları olduğu anlaşılmaktadır. Aynı milletin parçaları olan bu kavimler, merkezî bir otorite olmaksızın yan yana yaşamaktaydılar.

Harita 7: Sakalar / İskitler

3. Komarlar / Kumarlar

Fergane civarında yaşayan Sakaların bir şubesi olarak kabul edilmektedirler ve Türk'türler.¹⁵¹ Pomponius Malea, M.S. I. yüzyılda Karadeniz çevresindeki kavimleri sayarken Khomoraе (Komar) ve Khomani (Kumanlar)lere de yer vermektedir.¹⁵² Ayrıca Kaspium (Hazar) denizinin yukarısında yaşayan Komarilerden de bahsetmektedir.¹⁵³ O, Kumarların Kumanlarla aynı Türk boyu olabileceği görüşündedir.¹⁵⁴ Komar/Kumar, Yunan tarihçileri tarafından Türk kavimleri arasında da sayılmıştır.¹⁵⁵

Zeki Velidî Togan, Eski İnan, Hindistan ve Orta Asya'da Komar ismine çok sık rastlandığını belirterek Komarları şöyle tanıtmaktadır: "Kumadh'ın r'li şekli olan Kumar, Önyasya Türklerinde pek çok görülüyor. ... Ptolemeüs'te Kumarlar Fergane'nin güneyinde kaydedilmişlerdir, onlar da Kumidhler gibi Sakalardan sayılmıştır. Bu isim Çangar ve Qongır isimleri ile bir olsa gerektir. Bu isimde çok kuvvetli kabile, Buhara'nın şarkındaki Baysun civarında bulunmuştur. Onlara sonradan "at" çoğul edatıyla Qongrat da denilmiştir. Bunlar Alpıamsı Destanı'nı zamanımıza kadar yaşatan bir kabiledir. Güya Alpıamsı bu kabiledenmiş. Yalnız Ebulgazi Han'da zikrolunan Kumarlıoğlu adlı kabileyi bu sözlere ilâve edelim."¹⁵⁶

Türkiye'de Komarlarla ilgili pek çok yer ismi bulunmaktadır: Kumarı köyü-Merkez Kütahya; Kumarlar Etili bucağı, Çan-Çanakkale; Kumarlı Tecirli Osmaniye; Kumarlı Andırın Maraş; Kumarlı Göksun Maraş; Kumarlı Çarşamba Samsun; Kumarlı Boyabat Sinop; Kumarlı Kangal Sivas; Kumartaş Merkez Afyon; Kumartaş Kalecik Ankara; Van'ın Erciş ilçesi İkiçzalı köyünün eski ismi Komar; Afyon Sincanlı Akdeğirmen köyünün eski ismi Kumarı'dır. Of'un Barış köyünün önceki ismi ise Komarit'tir.¹⁵⁷ Komare (Yomra),¹⁵⁸ Kumarı köyü (Sinop), Akçaabat'ın Demirci köyünün bir mahallesinin ismi Kumarlı'dır. Trabzon merkez ilçe, Akçaabat merkez ilçe ve köyleri, Söğütlü beldesinde oturan çok sayıda ailenin soyadı Komar'dır.

Balkanlar'da Macaristan'da arkeolojik araştırma yapılan ve Macar kültürünün tarihi açısından önemli eserlerin bulunduğu bir yerin ismi Komaromban'dır. Budapeşte'nin kuzey batısında Komaran Kalesi, Selânik yakınlarında Komaran nahiyesi bulunmaktadır.

Lâtince Rhododendron Ponticum'un Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin bazı yörelerindeki ismi Kumar çiçeğidir.¹⁵⁹

¹⁵¹ Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 407.

¹⁵² Pomponius Malea; Chorographia, Editör: C. Frick, Lipsiae, 1880, s.13.

¹⁵³ a.g.e.; s.13.

¹⁵⁴ Togan; s.407'den naklen.

¹⁵⁵ a.g.e.; s.41.

¹⁵⁶ a.g.e.; s.22, 405.

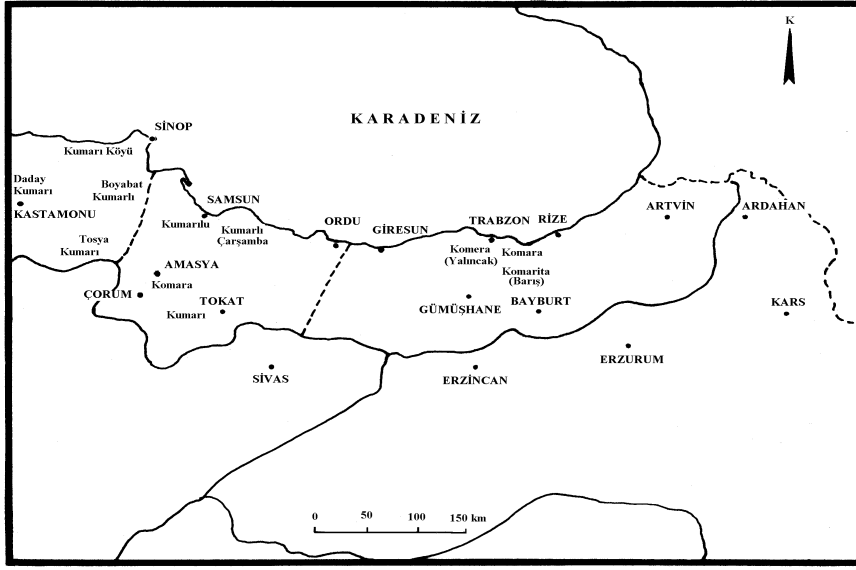
¹⁵⁷ Köylerimiz; s.384, 707, 709

¹⁵⁸ M. Hanefi Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, Ankara, 2002, s.452, 472.

¹⁵⁹ Kuman/Komar çiçeği 10 m kadar yükselebilen, kışın yapraklarını dökmeyen, mavimsi pembe çiçekli bir ağaçtır. Zehirli bir bitkidir. Arılar çiçeklerinden deli bal yaparlar. Turhan Baytop; Türkçe

Gümüşhane'de sarı renkli bir yaz armuduna komar armadu denildiği tespit edilmiş ve Derleme Sözlüğü'ne kaydedilmiştir.¹⁶⁰

Türkiye'de Ankara'nın doğusunda kalan bölgelerinde "çalı, çırpı ya da çamurdan yapılmış kötü durumdaki evlere; ağıl ve davar ahırına kom denilmektedir. Kaynağı bilinmeyen bu kelime, daha ilk anda Komarları hatırlatmaktadır.¹⁶¹ Çünkü Komarların yaşadığı çağlarda insanların oturduğu evler ancak yukarıda tarif edildiği gibi yıkık dökük olsa gerektir.

Harita 8: Komarlar

4. Hunlar

Türkiye'deki Türk varlığı, genellikle Oğuz Türklerinden başlatılmaktadır. Durum böyle olunca Türkiye'ye çeşitli zamanlarda gelip yerleşen Oğuzların dışındaki Türklerle ilgili bilgiler eksik kalmaktadır.

Trabzon ve yöresinde, Oğuzlardan önce bu yöreye gelen Türkler, önemli bir bölümü oluşturmaktadır. Tarihî bilgiler, tarihî eserler, yer isimleri ve bölgenin ağız özellikleri bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Türklerin batı yönüne göçünün ne zaman başladığı bilinmemektedir. Bilinen, iki göç yolu olduğudur. Birisi ve çoğunlukla kullanılanı Ural dağları ile Hazar denizinin kuzey tarafıdır. Bu yola kavimler kapısı da denmektedir.¹⁶²

Bitki Adları Sözlüğü, Ankara, 1994, s.182. Yaptığımız saha araştırmaları sırasında adı geçen bitkinin komar, kara ağı, kara avu, orman gülü gibi isimlerle de isimlendirildiğini tespit ettik.

¹⁶⁰ Derleme Sözlüğü; c.VIII, s.2999.

¹⁶¹ Geniş bilgi için bk. Derleme Sözlüğü; c.VIII, s.2913.

¹⁶² Kırzioğlu; Kıpçaklar. Akdes Nimet Kurat; IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.

Diğeri ise Hazar denizinin güneyinden Türkiye'ye ve daha güneylere olanıdır.¹⁶³ Ancak Hazar denizinin kuzeyinden gelen gruplardan bazen Karadeniz'in güney yönünü tercih edenler de vardır. Bu yön, Trabzon, Rize, Artvin yöresinin günümüzdeki etnik yapısının temelini teşkil etmektedir.

Trabzon ve çevresi kültürü Türkiye'nin diğer bölgelerine göre farklılıklar sergilemektedir. Bunun sebebi, bu bölgedeki Oğuz öncesi Türklerin tarihine bakıldığında kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Türk devlet ve boylarının çeşitli sebeplerle Trabzon ve yöresine gelip yerleştiklerini yukarıda çeşitli biçimlerde anlatmıştık. Bunların en başında şüphesiz Hunlar gelmektedir. Hunların bu yöreye gelip yerleştikleri tarihî kaynaklardan ve iskân yerleri isimlerinden açıkça ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklara göre Hun Devleti M.Ö. 220'de kurulmuştur. Asıl gücüne M.Ö. 209'da Mete Han zamanında ulaşmıştır. Mete Han, M.Ö. 174'te öldüğünde geride sivil ve askerî teşkilât, dış siyaset ve sanat açısından yüksek özelliklere sahip bir devlet bırakmış idi. Bu yüksek özellikler, daha sonra kurulan Türk devletlerinde de görülmektedir.

Hunlar M.Ö. 582'de zayıflayıp ikiye bölündü. Bu ayrılık, onları daha da zayıflattı. Yıkılma süreçleri 216 yılına kadar sürdü.

Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından sonra Asya'nın batısında oturanlar, batıya doğru göçerek Aral gölü ile Hazar denizi arasında yaşayan Alanların topraklarını ele geçirdiler. Hunlar burada da durmayarak daha batı yönüne göçmeye devam ettiler. Avrupa'daki kavimler bu göçe karşı koyamadılar. Devrin güçlü devleti olan Roma İmparatorluğu, Hunların akınlarını durduramadı. Bu göç sonucunda 395'te Doğu Roma İmparatorluğu ve Batı Roma İmparatorluğu olmak üzere ikiye ayrıldılar. Batı Roma İmparatorluğu 476'da yıkılmış, yerine pek çok küçük devlet kurulmuştur.

Hunlar batı yönüne iki koldan girmişlerdir. Bir kol Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'nın içlerine kadar ilerlemiştir. İkinci kol ise Kafkasya'dan güneye dönüp Anadolu'ya girmiştir. İki taraftan Hun akınları arasında kalan Roma İmparatorluğu, vergi vermek zorunda kalmıştır.

Ramsay, Hunların Pontus ve Kapadokya'yı boydan boya istilâ ettiğini söyler.¹⁶⁴

Anadolu yönüne gelen Hunların giriş kapısı bilinmemektedir. Fakat Türkiye'deki Hunlarla ilgili yer isimlerinden Kars üzerinden Çoruh'a ulaştıkları, Çoruh vadisinden ilerleyerek Anadolu'ya yayıldıkları anlaşılmaktadır.

Hunların Karadeniz Bölgesi'ndeki en önemli mirası, onlara ait yer isimleridir:

¹⁶³ Sümer; Oğuzlar, İstanbul, 1992.

¹⁶⁴ W. M. Ramsay; Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul, 1960, s.353.

Hayrat'ın Topraklı köyünün eski ismi Hundeztefanos'tur.¹⁶⁵ Yine Hayrat'a bağlı şu yer isimleri Hunlarla ilgilidir: Nefs-i Hundezler (>Güneşlanan-Hayrat), Hundezhumrukkapan (Hayrat), Hundezarsenli (Hayrat), Hunzi (Kutlular köyünün bir mahallesi-Sürmene).¹⁶⁶ 1293 (1876) Trabzon Vilâyeti Salnamesi'nde Of'a bağlı Hundez isimli bir kariye kayıtlıdır. Bu karyenin yeri ve yeni ismi belirlenememiştir.¹⁶⁷

Pazar'ın Aktaş köyünün eski ismi Hunar'dır.¹⁶⁸

Trabzon'un doğusunda bulunan Artvin'de de Hunlarla ilgili olduğu sanılan yer isimleri bulunmaktadır: Hungimek deresi (Yusufeli), Hungimek dağı (Yusufeli), Aşağı Hungimek (>Dokumacılar - Kılıçkaya), Yukarı Hungimek (>Yüncüler-Kılıçkaya).¹⁶⁹

İspir'in Çamlıkaya köyünün eski ismi Hunut, Gölyurt köyünün ise Honut'tur. Yine İspir'de şu yer isimlerin Hunlarla ilgilidir: Hunut dağı (İspir), Hunut deresi (İspir), Hunut nahiyesi (İspir).

3560 metre ile Hunut dağı, Rize'nin en yüksek üçüncü dağıdır.¹⁷⁰

Trabzon'un batısında yer alan Ordu'da 1455 tarihli tahrir defterinde Niyabet-i Hafsana'ya bağlı Hunut/Hanut isimli bir kariye kayıtlıdır.¹⁷¹ Ancak şimdiki adı ve yeri tespit edilememiştir.

Ünye'nin tespit edilebilen en eski isimlerinden birisi Honie, Onie, Omnie, Homorie'dir.¹⁷² Öncelikle şunu ayırmak gerekmektedir. Bunlardan

¹⁶⁵ Türkçe yer adlarına başka dillerden örnek getirip kelimenin aslının bozulması, bölge içinde yer alan başka örneklerle de karşımıza çıkmaktadır. Ordu yöresi ile ilgili tutulmuş 1455 tarihli Tahrir Defteri'nde bugün Karagöl olarak bilinen Karakölos isimli bir yer bulunmaktadır. Karakölos'un ilk şekli büyük bir ihtimalle Karaköl olmalıdır. Daha sonra Rumca -os eki eklenmiş ve kayıtlara böyle geçmiştir. Yedi yıldız- Üstün; s.386.

¹⁶⁶ Bilgin; s.38.

¹⁶⁷ Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1293 (1876); s.137.

¹⁶⁸ Moğolca ve Eski Türkçede isimleri çokluk durumuna getiren bir -t eki bulunmaktadır. tigit (tiğünler), kelimesi böyle türemiştir. Bu ek daha çok kavim adlarını çokluk duruma getirmek için kullanılmaktadır. Bay-at boyunun da bu biçimde türediği düşünülmektedir. Büyük bir ihtimalle Hunut/Honut(Hunlar) kelimesi de bu ekle türemiş ve çokluk bildiriyor olmalıdır.

¹⁶⁹ Bilgin; s.38.

¹⁷⁰ Haşim Karpuz; Rize, Ankara, 1993, s.4.

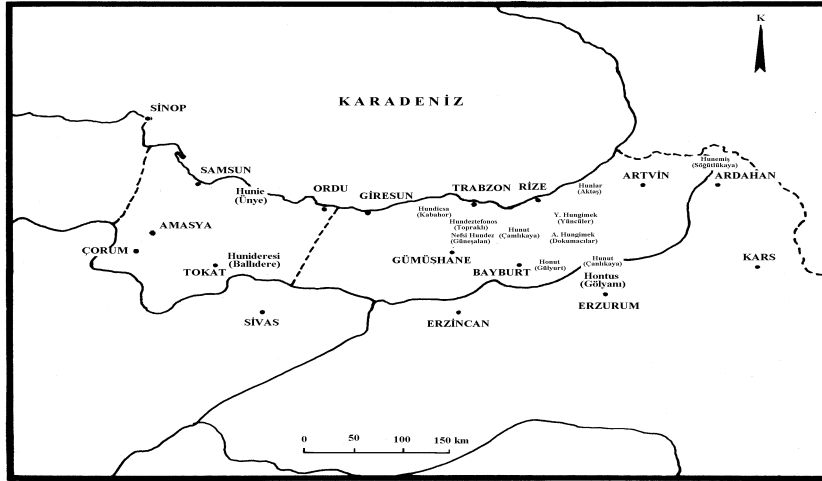
¹⁷¹ Yedi yıldız-Üstün; s.124.

¹⁷² Ünye ve çevresi ile ilgili en eski yazılı bilgiler, tespitlerimize göre, Homeros'un İlyada'sı ile M.Ö. IX. yüzyıla kadar inmektedir. M.S. VI. yüzyıla kadar bu bölge ile ilgili yazılmış kaynaklar tek tek taranmış ismine rastlanmıştır. (Ayrıca bk. Işık.) Amasyalı coğrafyacı Strabon (M.Ö. 64-M.S. 21)'un Geographika adlı eserinde Ünye ismi geçmez. Tanıttığı şehirlerden hareketle yapılan haritada Ünye mevcut değildir. (Strabon, Geographika, Ed. A. Meineke, Berlin, 1853-1909; The Geograpy of Strabo, Ed. T. E. Page ve diğerleri, c.5, Harvard University Press, 1928, Map: 10). Bu ismin kaynağı Anthony Brayer gibi görünmektedir. Ona göre de İlk Çağda Ünye'nin ismi Oinaion'dur. Bununla beraber Bryer bu kelimenin kökeni konusunda yorum yapmadığı gibi Lâtince bir manasının olmadığını da belirtir. Anthony Brayer- David Winfield; The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, c.1, Washington, 1985, s.101. Paul Wittek, Bizanslılardan Türklere geçen yer adları konusunda geniş bir araştırma yapmıştır. Bizans'tan Türklere geçen yer adları arasında Ünye'yi almamıştır. Anthony Brayer, Bizans döneminde

Honie, Onie aynı kökten gelmektedir. Bu kelimeler, Hun Türklerinin mirası olmalıdır. Kelimenin Hon (<Hun) biçiminde yazılışı, Yunan alfabesinde “u” sesinin olmayışından kaynaklanmaktadır. Bu duruma göre kelimenin aslının Hun olduğu, -ie (-ie, -io) eklerinin de -iye (>Ana Türkçe idi “efendi, sahip, tanrı”)'den geldiği anlaşılmaktadır. O hâlde Ünye, (>Hun-iye > Unie / Ünie > Ünie / Ünye) “Hunların toprağı, Hunların sahip olduğu yer” anlamlarına gelmektedir.

Trabzon yöresinde Arkaik Türkçe ve Eski Türkçenin pek çok özelliği korunduğu tespit edilmiştir. Bunlardan birisi de bir hayli erken dönemlere ait ön sesteki b-/v- konusudur:

Eski Türkçede b ile başlayan¹⁷³ bar, bar-, ber- kelimeleri, Köprübaşı ilçesi ve çevresinde genellikle b ile v arası ünsüz ile söylenmektedir.

Harita 9: Hunlar

5. Bulgarlar

Bulgar, Türkçe bulgamak “birbirine karışmak”¹⁷⁴ fiilinden türemiştir. Bir kısım Hunlar ile Dinyeper-Volga arasında yaşayan Ogur Türklerinin karışımından Bulgar kavmi doğmuştur.¹⁷⁵

Ünye için kullanılan isimleri şöyle sıralamıştır: Honio, Onio, Homorio, Omnio. Brayer-Winfield; s.101. Anadolu'da kaleme alınan ilk Türkçe eserlerden biri olan Dânişmend-nâme'de Karadeniz Bölgesi Türkleri ile Oğuz Türklerinin mücadelesine geniş yer ayrılmıştır. Karadeniz sahilindeki yerleşim yerleri hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Ancak Ünye adı bu eserde de geçmez. Dânişmend-nâme'de bu yörenin ismi genel olarak Canik olarak geçmektedir.

¹⁷³ Tekin; Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s.123, 126. A. von Gabain; Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s.139-140.

Bulgarların M.S. II. yüzyıldan itibaren Ural nehri çevresinden Karadeniz kıyılarına kadar Hunlarla geldiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁶ "Bizans tarihçilerinden Rhetor Priskos ile Sudies, 463 yılında, Şaragur, Ugor ve Onogur adlı Hun kabilelerinin Karadeniz'in kuzeyinde, Tuna ırmağının kolları ile Volga arasındaki bozkırlarda yaşamış olduklarını kaydederler. ... Bu tarihten aşağı yukarı 20 yıl sonra, 482'de, Bizans kaynakları bu konfederasyonun veya onun en önemli kabilesinin adı olarak Bulgar adını da zikrederler."¹⁷⁷

Volga bölgesinde kalan Bulgarların bilinmeyen bir tarihte Gürcistan'ı ve Ermeni ülkesini tahrip ettiği kaynaklarda geçmektedir. Sabirler İrtis çevresinde oturan Ogur Bulgarlarını yurtlarından çıkarırlar. Ogur Bulgarları da 463'te Kafkasya'ya gelip yerleşirler.¹⁷⁸

Türkçe konuşan bu kavmin VI. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde yaşadığı bilinenler arasındadır.¹⁷⁹

530'da Bizans orduları tarafından yenilen Bulgar Türklerinin bir kısmı Trabzon ve çevresine, diğer bir kısmı da Çoruh ve yukarı Fırat bölgesine yerleştirilmiştir.¹⁸⁰

X. yüzyılda Müslüman tacirler Erzurum'dan Trabzon'a giderler; orada, Hazar, Bulgar ve Peçeneklerden kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşları alıp karşılığında getirdikleri malları verirlerdi.¹⁸¹

Tarihte Bulgarlar çeşitli isimlerle kaydedilmiştir. Burghar, Burgar ve Bargar da bunlar arasındadır.

Bu Türk boyunun Karadeniz'in güneyine nasıl indikleri tespit edilememekle birlikte, Trabzon'un güneyindeki Bulgar dağlarının ismi, bu Türk boyunu akla getirmektedir. Bulgar dağının ismi Türkiye'de Türkçenin ilk yazılı metinlerinden sayılan Dânişmendnâme'de¹⁸² üç kez geçmektedir.

¹⁷⁴ Bu fiil, Eski Türkçeden beri karıştırmak, karışmak anlamlarıyla yürürlüktedir. Geniş bilgi için bk. Hüseyin Namık Orkun; Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987, s.35. Ahmet Caferoğlu; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 1968, s.52. DLT; s.114-114.

¹⁷⁵ Erol Güngör; Tarihte Türkler, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s.51.

¹⁷⁶ Géza Fehér; Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara, 1999, s.6-7, 15.

¹⁷⁷ Tekin; Tuna Bulgarları ve Dilleri, s.1.

¹⁷⁸ Fehér; s.5.

¹⁷⁹ Tekin-Mehmet Ölmez; Türk Dilleri, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999, s.15.

¹⁸⁰ M. Halil Yinanç; Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri, İstanbul, İÜ Yayınları, 1944, s.167.

¹⁸¹ Osman Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s.29-30.

¹⁸² Ahlat, tâ Bulgar sınırına kadar yedi milleti davet ettiler (69/b); Canik'te iki kâfir vardı. Birinin adı Şartın idi. Kardeşinin adı da Tatis idi. İkisi de güçlü pehlivanlar idi. Nastor onlara ayrıca mektup yazdı: "Aman! Bizim feryadımıza yetişin." demişti. Şartın dağda olurdu. Yüz bin er onun hükmünde idi. Canik'ten Bulgar sınırına kadar ona bağlıydı (172/b); On bin er de Abdurrahman-ı Düküyye'ye ve Süleyman oğlu Numan'a verdi: "Ermeniyye ve Sufriyye vilâyetini Bulgar eteğine kadar siz açın." dedi. (239/b) Demir; Dânişmend-nâme, Part Two, (Turkish Translation), Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard, 2002.

Fatih Sultan Mehmet, Trabzon'u fethederken Uzun Hasan'ın annesi Sârâ/Sâru Hatun'la Bulgar dağının yanında buluşmuştur.¹⁸³ Daha sonra Bulgar dağına çıkmış, bu dağın bir bölümünü yürüyerek geçmiştir.¹⁸⁴

Adı geçen Bulgar dağı, günümüzde Kemer dağı ismiyle bilinen bölgedir. Bu dağların hemen kuzeyinde yer alan ve Hemşinli olarak bilinen vatandaşlarımız, büyük bir ihtimalle Türkçenin çok eski bir lehçesini konuşan ve bu dağlara adını veren Bulgar Türklerinin torunlarıdır.¹⁸⁵ Hemen doğusunda Artvin'in Yusufeli ilçesine bağlı Barkhal beldesi ve bu beldenin içinden geçen Barkhal suyu isimleri¹⁸⁶ bu ihtimali güçlendirmektedir.

Erzincan'ın Refahiye ilçesini Erzurum'a bağlayan karayolunun ikinci km'sinde, sağ tarafta Bulgar çayı ve Bulgar çayırı bulunmaktadır.

Horto/Hortu, Bulgar Türklerinin bir oymağıdır.¹⁸⁷ Trabzon'da bu isimle ilgili üç köy ismi bulunmaktadır: Trabzon merkez ilçeye bağlı İncesu köyünün eski ismi Kilâthortokop'tur. Maçka ilçesine bağlı Kovağaç köyünün eski ismi Aşağıhortokop, Ortaköy'ünki Ortahortokop, Yukarıköy'ün adı ise Yukarıhortokop'tur.

1554'te kaleme alınan Trabzon tahrir defterlerinde Torul'da gayrimüslim Bulgar ailelerin yaşadığı açıkça kaydedilmiştir.¹⁸⁸

¹⁸³ Kırzioğlu, "Trabzon'un Fethi Sırasında Fâti Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı 'Bulgar Dağı' Neresidir", Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi, Trabzon Tarihi, Ankara, 2001, s.128-133.

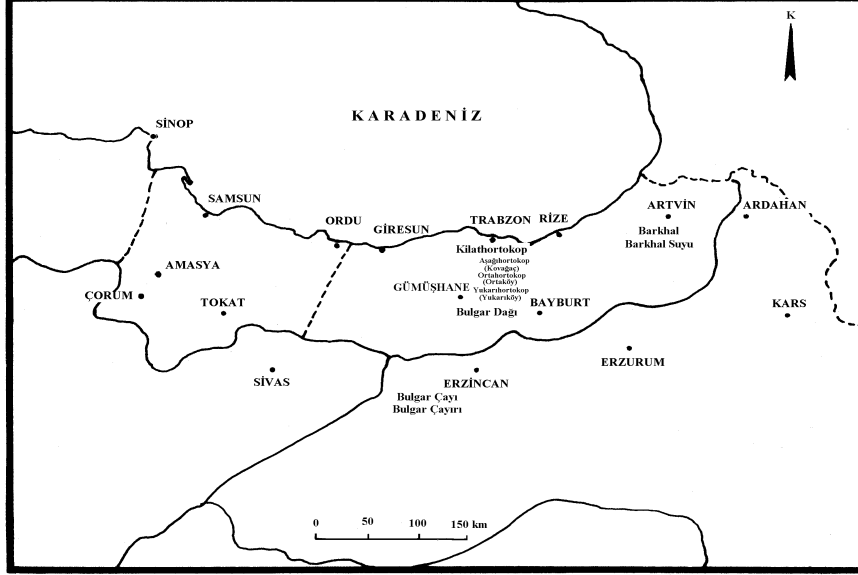
¹⁸⁴ Atsız; Aşıkpaşa Tarihi, İstanbul, 1992, s.135-138.

¹⁸⁵ Batılı bilim adamları bu yörede yaşayan Türk vatandaşlarını Ermeni kabul edip araştırmalarını bu istikamette yoğunlaştırmışlardır. Hâlbuki XVI. yüzyılda Osmanlılar döneminde tutulan ve her ayrıntısının verildiği tahrir defterlerinde böyle bir kayıt yoktur. Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.349. Trabzon ağızları konusunda araştırma yapan Brendemoen de aynı istikamette yürümüş, Hemşin ve Çamlıhemşin yöresi ağızlarının Trabzon ağızının gelişmesinde etkili olduğunu belirtecek kadar gerçeklerden uzaklaşabilmiştir. Hatta onlarca Türkçe kelimeyi Ermenice ve Rumca göstermiş, kaynağını yanlış olarak gösterdiği bu kelimelerle Yunanların ve Ermenilerin yöredeki varlıklarını ispatlamaya çalışmıştır. Örneğin Şinik'i (şünük, ş'nin etkisiyle şinük, ilerici ünlü benzeşmesiyle şinik) Ermenice kabul etmiş ve Ermenilerin bu yöredeki varlığının delili saymıştır. Brendemoen; The Turkish Dialects of Trabzon, s.21-23.

¹⁸⁶ Kırzioğlu; "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları", Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1984, s.79.

¹⁸⁷ Mehmet Eröz; "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1984, s.49.

¹⁸⁸ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.340.

Harita 10: Bulgarlar

6. Alanlar

Alanlar, M.Ö. I. - M.S. XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ve Hazar denizinin kuzeyinde yaşamış, kökenleri tartışmalı bir kavimdir. Hunların VI. yüzyıldaki baskıları sonucu bir bölümü Batı Avrupa'ya, bir bölümü de Kuzey Afrika'ya göç etmişlerdir. Kafkasya'da yaşayanlar VII. - X. yüzyıllar arasında Hazarların sınırları içinde yaşadıkları bilinenler arasındadır. VII. yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Günümüzdeki Osetlerin ataları olarak kabul edilmektedir.

577'de İmparator Justin, İranlılar ile savaşmak üzere Avarların bir bölümünü Anadolu'ya getirtip doğu bölgelerine yerleştirmiştir.¹⁸⁹

Alanların Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelip yer yer yerleştikleri, yine yer isimlerinden anlaşılmaktadır:

Sultan Alparslan'ın ordusu, 1065 yılında Gürcistan'a düzenlediği ve akıncılarının Trabzon'a kadar ulaştığı bir seferde Alanlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁰

Tokat'ta Alan isimli köylerin çokluğu dikkat çekicidir: Alan-Erbaa, Alan-Başçıftlık, Alanköy-Tokat merkez, Alanköyü-Almus, Alanyurt-Sulusaray, Armutalan-Zile, Armutalan-Almus, Çatalan-Erbaa, Kuzalan-Turhal, Kuzalan-Zile, Olukalan-Niksar, Şahnaalan-Başçıftlık, Teknealan-Niksar, Yağlıalan-Turhal, Yurdalan-Erbaa.

¹⁸⁹ Mükremin Halil Yinanç; Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri I, İstanbul, 1955, s.167.

¹⁹⁰ Ali Sevim; Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.66.

Tespit edildiği kadarıyla Hazar ismi ilk kez 558'de Sasanî-Sabar savaşında geçmektedir. 576'da Göktürk Devleti sınırının Karadeniz kıyılarına ulaşmasından sonra, Batı Göktürk Devleti'nin batıdaki uç noktasını oluşturduğu için Çin kaynaklarında da yerini almıştır. Bizans sınırında yer aldıkları için Bizans kaynakları onlardan, bu tarihlerde, sıkça söz etmektedir.

Hazarlar, VII. yüzyılın ortalarına doğru Göktürklerden kopup müstakil bir duruma gelmişlerdir.¹⁹⁹ Hazar Devleti 650 yıllarında kurulmuştur.²⁰⁰ Bu yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yaptığı ve Tiflis'i topraklarına kattıkları bilinmektedir.²⁰¹ 626'da Sasanîlerle Avarlar İstanbul'u kuşatmışlardır. Bunun üzerine Bizans İmparatoru II. Konstans Herakleios (641-668), Tiflis yakınlarında Hazar Yabgusu ile görüşmüş, ondan aldığı 40.000 kişilik bir ordunun yardımıyla Anadolu'yu Sasanî ve Avarlardan kurtarmıştır.²⁰²

Bizans-Sasanî savaşları sırasında Hazarlar, Bizans tarafını tutmuş ve onlara askerî bakımdan yardım etmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak Hazar-Bizans dostluğu daha da artmıştır. Bizans İmparatoru II. Justinianus (685-695, 705-711) ve V. Kostantinus (741-775) Hazar prensesleri ile evlenmişlerdir. V. Kostantinus ile Hazar Prensesi Çiçek'in oğulları IV. Leon Hazaros (775-780), tarihte Hazar Leon olarak bilinmektedir.²⁰³ Bütün bunların doğal sonucu olarak Hazarlar Anadolu içlerine kadar inip yer yer bu coğrafyaya yerleşmişlerdir.

Hazarların içerisinde bulunan Macarlar, 830'lu yıllarda batıya göçerler. Onlara Hazarların bir oymağı olan Kabar/Kaburlar da katılır. Aynı yıllarda Peçenekler doğudan ilerlemekte, Ruslar ise güneye sarkmaktadır. İşte bu kısaç içinde Hazar Devleti dağılır. Bu devlete bağlı insanlar, batıya doğru ilerleyen Türklerle kaynaşmışlardır.²⁰⁴

Tiflis ve çevresini uzun süre ellerinde tutan Hazarlar, zaman zaman Karadeniz'in güneyinde de etkili olmuşlardır.

X. yüzyılda Müslüman tacirlerin Erzurum'dan Trabzon'a gittiklerini, burada Hazar, Bulgar ve Peçeneklerden kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşları aldıklarını yukarıda söylemiştik.²⁰⁵

Sultan Alparslan 1065 yılında Gürcistan'a düzenlediği ve akıncılarının Trabzon'a kadar ulaştığı bir seferde bu yörede Hazarlarla karşılaştığı bilinmektedir.²⁰⁶

¹⁹⁹ Rásonyi; s.114.

²⁰⁰ Yumanadi-Kuleshov; s.467.

²⁰¹ Brook; s.474.

²⁰² Kafesoğlu; s.168. Brook; s.473.

²⁰³ Brook; s.475.

²⁰⁴ Rásonyi; s.117.

²⁰⁵ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.29-30.

²⁰⁶ Sevim; s.66.

Trabzon Devleti zamanında tutulan Maçka Vazelon Manastırı kilise kayıtlarında Hazar Türklerine ait şahıs isimlerine rastlanmıştır.²⁰⁷

Bizans İmparatoru II. Konstans Herakleios, Sasanilere karşı koyma konusunda yardım istemek için Yabgu Ziebel (Çebi) ile Sürmene Kalesi'nde görüşmüştür.²⁰⁸ Yabgu Ziebel, buraya askerlerini de beraberinde getirmiş ve bir kısmı bu yöreye yerleşmiştir. Hazarlarla ilgili izlerin Sürmene ve yöresinde yoğunlaşması bunu göstermektedir. 1876 (1293) tarihli Trabzon Salnamesi'nde Of ilçesine bağlı bir Hazarkozan karyesi (yeni ismi İkidere) bulunmaktadır.²⁰⁹ Araklı'nın Ayvadere köyünün bir mahallesinin ismi Hazer'dir.²¹⁰ Saha araştırmalarımız sırasında Sürmene, Araklı, Köprübaşı ve çevresinden nüfus mübadelesi sırasında Hazar isimli çok sayıda vatandaşımızın Yunanistan'a gittiği tespit edilmiştir. Günümüzde Trabzon merkezinde yaşayan Hazar ve Hazaroğlu soyadı taşıyan aileler bulunmaktadır.

Hazar Türklerinin bölgedeki sanata da etkisi olmuştur denilebilir. Çamlıhemşin, Of ve Sürmene'nin köylerinde eski camilerin bazılarında ve konaklarda Yahudilerce kutsal sayılan yedi kollu şamdan ve Davut yıldızı motifleri bulunmaktadır.²¹¹ Davut yıldızı motifi Dânişmendliler döneminde oluşturulduğu sanılan Niksar ilçe mezarlığındaki mezar taşlarında ve eski eserlerde yer almaktadır. Davut yıldızı motifli mezar taşları Sinop Müzesi'nin bahçesinde de bulunmaktadır.

Hazar Devleti içinde eski bir Türk kavmi olan Kalisler, Rásonyi'ye göre Kırım'daki Karayların atasıdır.²¹²

Hazar ve Hazar Devleti içinde bulunan diğer boylarla aynı kaderi paylaşan ve muhtemelen onlarla Trabzon yöresine gelen Kalislerle ilgili Trabzon ve yöresinde yer isimleri bulunmaktadır: 1293 (1876) tarihli Trabzon Salnamesi'nde Of'a bağlı Kalis karyesi bulunmaktadır.²¹³ Burası yakın zamanda yeniden düzenlenen idarî yapıdan sonra Köprübaşı ilçesi Beşköy beldesi sınırları içinde kalmış ve ismi Konuklu olarak değiştirilmiştir. Yaptığımız saha araştırmaları sırasında, Konuklu Mahallesi'nin yaşlıları, nüfus mübadelesi sırasında, bu köyden göçen insanların arasında Hazar isimli şahısların da bulunduğunu anlattılar. Bu bağlantı ilgi çekicidir. Ayrıca Bayburt'a bağlı Kabaçayır köyünün eski ismi Kaliskayar'dır.

Hazarların kabilelerinden birinin ismi İlak'tır.²¹⁴ Maçka'ya bağlı Mataracı köyünün eski adı İlaka da Hazarların hatırasını taşımaktadır.

²⁰⁷ Shukurov; s.115.

²⁰⁸ Bilgin; Doğu Karadeniz, s.65-66.

²⁰⁹ Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1293 (1876), Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 1995, s.137. Eröz; "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", s.45.

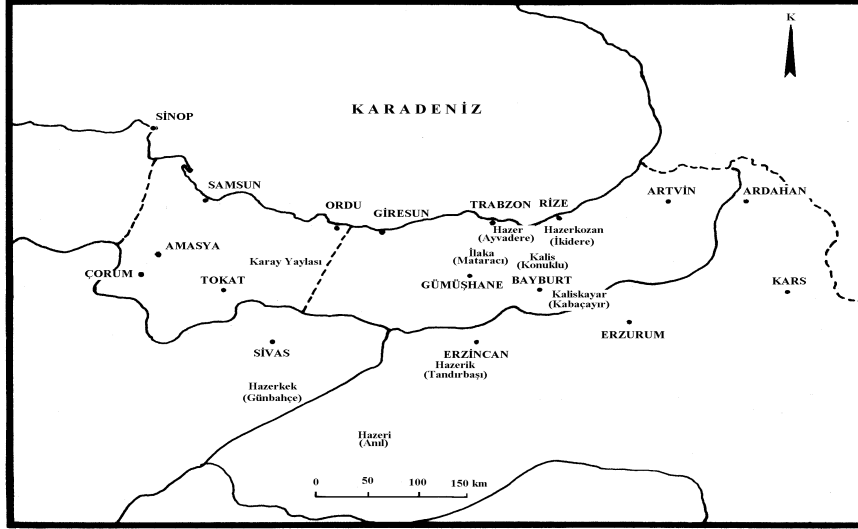
²¹⁰ Bilgin; Doğu Karadeniz, s.66.

²¹¹ a.g.e.; s.66, 183-188.

²¹² Rásonyi; s.115-116.

²¹³ Trabzon Vilâyeti Salnamesi; c.8, Ankara, 1995, s.295.

²¹⁴ Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, s.27.

Harita 13: Hazarlar

9. Macarlar

Macarlar tarihte iki isimle anılmaktadır. Bunlardan biri Macar'dır. Rásonyi bu ismin Manysi ve Türkçe er (Manysi-eri) kelimesinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu söylemektedir. Diğer adı ise Slavcada Ongur, Yunancada Ungr(os) şekillerinden gelişen Lâtincede Ungarus, Hungarus, Almandaca Ungurdur. Bunlar hiç şüphesiz Türkçe Onogur sözcüğünün farklı dillerdeki söylenişinden başka bir şey değildir.²¹⁵

Macarların bir bölümü, Ural çevresindeki ana yurtlarından Avar-Sabir baskısından dolayı güneye, Karadeniz'in kuzeyine, Kuban nehri çevresine inmişlerdir. Bizans tarihleri 527'de ve Kuban çevresinde Mogyeri adlı bir hükümdardan, VII. yüzyılda Onoguria'dan bahsetmektedir. Rásonyi bunlara dayanarak Macarların V. yüzyılın sonlarına doğru Karadeniz'in güneyine indiklerini ve Türk Runik yazılarını da burada öğrenmiş olabileceklerini söylemektedir. Bizans İmparatoru VII. Konstansinos Porphyrogennetos (913-959)'a göre Macarlar Türkçe konuşmaktadırlar.²¹⁶

Bugünkü Macarların ataları ise Ural'dan, Onogurların saf Türk olarak kalan kısmı ile birlikte göçenlerdir. Geride kalanların ise günümüzdeki Başkırt halkının çoğunluğunu oluşturmaktadır.²¹⁷

Kuban çevresinde yaşamaktayken çeşitli nedenlerle daha güneye, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne inen Macarların izleri günümüze kadar ulaşmıştır.

²¹⁵ Rásonyi; s.119.

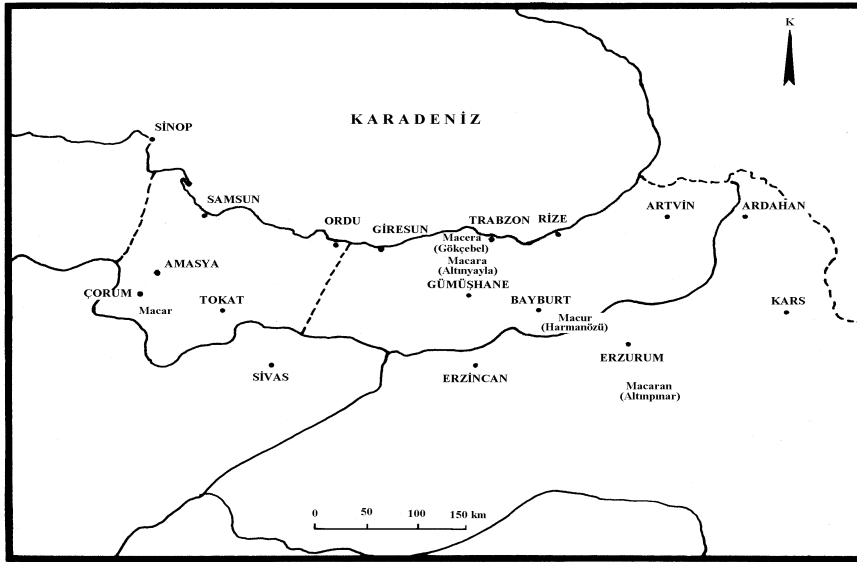
²¹⁶ a.g.e.; s.120.

²¹⁷ a.g.e.; s.120.

1876 tarihli Trabzon Vilâyeti Salnamesi'ne göre Akçaabat'ın Gökçebel köyünün eski ismi Macera'dır.²¹⁸ Yine Akçaabat ilçesi Kuruçam köyü, eski kayıtlarda Macarlı olarak geçmektedir. Düzköy ilçesi Doğanköy'ün değiştirilmeden önceki ismi de Mucara'dır.

Mehmet Bilgin'in bölgedeki Macarlarla ilgili tespit ettiği köy isimleri ise şunlardır: Macarmiş (Oylum köyü-Sürmene), Macar (Çarşı Mahallesi'nde-Sürmene), Macar suyu (Çarşı Mahallesi'nde-Sürmene).²¹⁹

Macar adı taşıyan köylere Trabzon'a komşu olan illerde de rastlanmaktadır: Macara / Macura (Alınyayla - Torul), Maçur (Harmanözü - Bayburt), Macaroğul (Çandırçalış - Giresun), Macareltakışlağı (Şavşat), Macarlı deresi (Yusufeli), Macur (Duruçay-Demirkent-Yusufeli), Macarlı yaylası (Espiy-Giresun).

Harita 14: Macarlar

10. Uzlar

Uz, Oğuz kelimesinin bozulmuş veya farklı dillerde yazılmış biçimidir.

Uzlar, Volga ötesi Oğuzlarından bir bölümdür.²²⁰ Onlar, arkalarından gelen Kumanlar/Kıpçakların baskısıyla yurtlarından ayrılmışlar, Karadeniz kıyılarında bulunan Peçenekler, 860'tan itibaren Uzların baskısından dolayı Macaristan'a gidip yerleşmeye başlamışlardır.²²¹ 1048'de ise Peçenekleri İdil boyundan çıkarıp batıya doğru sürmüşlerdir. Arkadan gelen baskı şiddetlenince bir kısmı Karadeniz'in kuzeyinde kalmış, diğer kısmı ise

²¹⁸ Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1293 (1876), s.155. Eröz; "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", s.49.

²¹⁹ Bilgin; Doğu Karadeniz, s.75.

²²⁰ Râsonyi; s.132.

²²¹ Kafesoğlu; s.182-183.

Tuna'yı geçmiş, oradan Trakya ve Selânik taraflarına inmişlerdir. Daha sonraki yıllarda karşılaştıkları hastalık, kıtlık, soğuk ve başka kavimlerin saldırıları sebebiyle büyük zararlar görüp tamamen dağılmışlardır.²²² Birliklerini kaybettikten sonra düzenli bir devlet kuramamışlardır. Bizanslılar onları ağırlıklı olarak Makedonya'da iskân ettirmiş, gerektiğinde paralı asker olarak cephelere götürmüşlerdir.²²³

Karadeniz'in kuzeyinde kalan Uzlar, daha sonra Rus hâkimiyetine geçmiştir. Bugünkü Gagavuzların büyük çoğunluğu Uzlardır. Diğer bölümü ise Peçenek ve Kuman Türklerinden Hristiyanlığı kabul edenlerin torunlarıdır.²²⁴

Uzların Karadeniz'in kuzeyinden dağıldığı yıllarda, çoğunlukla batıya gitmekle beraber, bir kısmı güneye inerek Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleşmiştir. Adı geçen bölgedeki Uzlarla ilgili çeşitli ipuçları bunu göstermektedir.

Yomra ilçesine bağlı Özdil beldesinin eski ismi Uzmesehor'dur. Yine Yomra'ya bağlı Kıratlı köyünün önceki ismi ise Uzarak'tır. Aynı yörede, Demirciler köyünden doğup Yomra ilçe merkezinin hemen yanından denize dökülen Uz deresinin isim babası da Uzlardır.

Tahrir defterlerinde Maçka'ya bağlı Guzari adlı köy de Oğuz/Uz kelimesinin bozulmuş biçimidir.²²⁵ XII-XV. yüzyıllar arasında tutulan Maçka Vazelon Manastırı kilise kayıtlarında geçen Guzalp isimlerinin Uzlarla ait olabileceği tahmin edilmektedir.²²⁶

Mehmet Bilgin Trabzon'da Uz Merası (Yazıoba köyünde-Sürmene), Guzari (Adacık beldesi, Benlitaş Mahallesi-Akçaabat) ismiyle bilinen yerleri de tespit etmiştir.²²⁷ 1515'te Sürmene'de Çitaklara ait beş hane bulunduğu kayıtlıdır. Ayrıca Sürmene'nin Halanik köyünde Vasil Çitak ve Paskal Çitak isimli şahıslar yaşamaktaydı. Zavzaga köyünün bir bölümü ise Hüseyin Çitak'ın tımarıdır.²²⁸ Çitak, Uzlarla aynı köktendir.²²⁹

Trabzon'un hemen batısında da Uzlarla ilgili olduğu düşünülen yer isimleri bulunmaktadır: Giresun'un Uzgur köyü ve Melikli köyüne bağlı Uzgara Mahallesi.

Ordu ve Giresun yöresi ağızlarında uzgurlu "içten pazarlıklı, çekingen" anlamlarına gelmektedir.

²²² Kurat; Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937, s.150-152.

²²³ Sümer; Oğuzlar, s.67-68.

²²⁴ Nevzat Özkan, Gagavuz Türkçesi Grameri, Ankara, 1996, s.18.

²²⁵ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.341-342.

²²⁶ Shukurov; s.115.

²²⁷ Bilgin; Doğu Karadeniz, s.76.

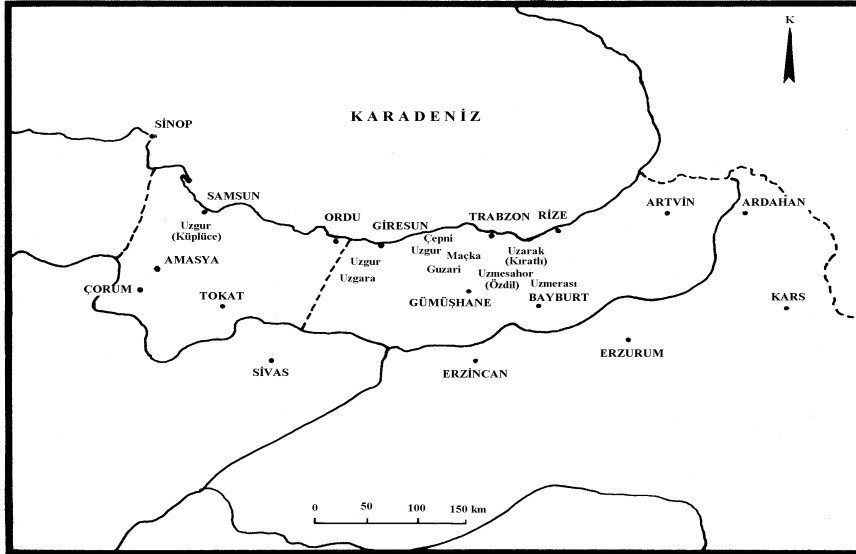
²²⁸ Bilgin; Sürmene, İstanbul, 1990, s.146, 235.

²²⁹ Togan; Umumî Türk tarihine Giriş, s.2. Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.339. Çitaklar, Lehçe-i Osmânî (Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî, Hazırlayan Recep Toparlı, Ankara, 2000, s.98)'de, Kâmûs-ı Türkî (s.506)'de "lisanı çetrefilli olan Rumeli Türklerine verilen isimdir." şeklinde tanıtılmaktadır.

Gagavuz Türkçesi,²³⁰ Batı Rumeli ağızları²³¹ ile Trabzon yöresi ağızları ve halk kültürü pek çok bakımdan benzerlik göstermesi, dikkat çekicidir.²³² Bu benzerlik büyük bir ihtimalle şu şekilde gelişmiştir: Bizans İmparatoru VIII. Mikhael Palaiologes (1258-1282), Bulgar sınırını emniyet altına almak için dağınık bir durumda bulunan Türk boylarını bir araya toplayıp onları Dobruca yöresinde iskân ettirmiştir. Dolayısıyla Peçenek, Uz, Kuman ve Selçuklu Türkleri burada bir araya gelip bir topluluk oluşturmuşlardır. Balık isimli bir Türk, bu birliği Balçık yöresinde Gagavuz Devleti hâline getirmiştir. Adı geçen devletin resmî dini de Hristiyanlıktır.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra, milliyetlerine bakmaksızın bütün Ortodoksların başı olarak Rum patriğini tanımış, patriğe din konularının dışında da pek çok yetki vermiştir.²³³ Hem Gagavuz Türkleri hem de Trabzon yöresindeki Hristiyan Türkler yüzyıllarca bu patriğin egemenliği altında kalmışlardır. 1867 yılında İstanbul patriğine verilen bir yazıda Gagavuzlar için "Türkçe Konuşan Elenler"²³⁴ denmektedir.

Görüldüğü gibi her iki bölgenin de nüfus yapısı ağırlıklı olarak Peçenek, Uz, Kuman ve Selçuklu Türklerine dayanmaktadır. Bu Türk boyları uzak coğrafyalarda aynı kaderi paylaşmışlardır. Ağız ve kültür benzerliklerinin kökenini bu gelişmelerde aramak gerekmektedir.

Harita 15: Uzlar

²³⁰ Özkan; Gagavuz Türkçesi Grameri.

²³¹ Geniş bilgi için bk. Gyula, Németh; "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", TDAY Belleteri 1980-1981, s.113-167.

²³² Geniş bilgi için bk. Atanas I. Manof; Gagavuzlar, Çev. Türker Acaroğlu, Ankara, 1940.

²³³ Harun Güngör-Mustafa Argunşah; Gagavuz Türkleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.11-13.

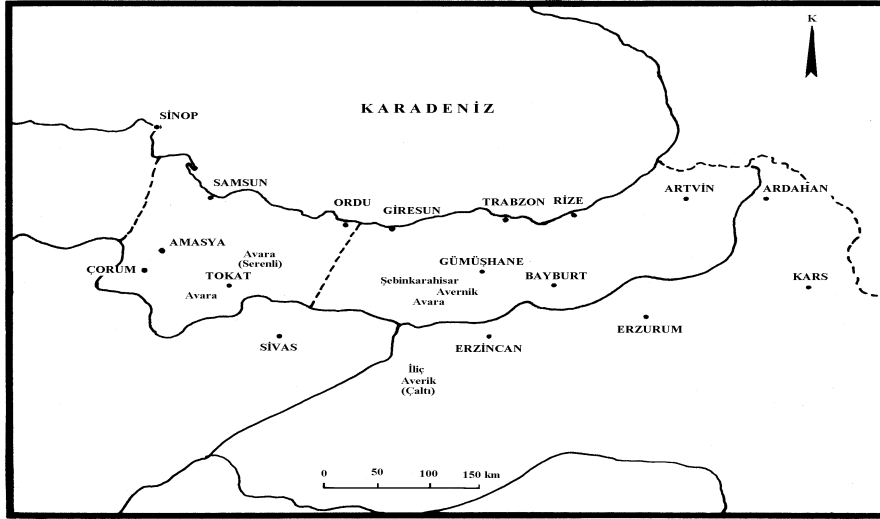
²³⁴ Manof; s.28.

11. Avarlar

Avarlar, IV. yüzyılda Orta Asya'da devlet kurmuş bir kavimdir. Kökenleri konusu tartışmalıdır. Ancak Avarlara ait dil malzemelerinin Türkçe olması, onların Türk kökenli bir topluluk olduğunu ortaya koymaktadır.²³⁵

Avarların Orta Asya'da kurdukları devlet 558'de Göktürkler tarafından yıkılınca batıya göç etmek zorunda kalırlar. Kafkaslar'a, daha sonra da Avrupa ortalarına kadar ilerlediler. Batıda Fransa sınırı, doğuda Karadeniz'in kuzeyi, güneyde İtalya, kuzeyde ise Polonya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada devlet kurdular.²³⁶ Gürcistan ve Kür ırmağı vadilerine de yerleşmişlerdir.²³⁷ Avarların Trabzon ve yöresine de yerleştikleri yer isimlerinden anlaşılmaktadır.

1515 yılında kaleme alınan tahrir defterine göre Yomra nahiyesine bağlı (A)varvara köyü ve Maçka'ya bağlı Zigana köyünün eski adı (A)varyan'dır.²³⁸

Harita 16: Avarlar

12. Karluklar

Karlukların yurtları, Kara İrtiş'in sağ tarafında Urungu gölü ile Zaysan gölü arasında idi. Üç boydan (Yağma, Çiğil ve Tuhsı/Tohsi) oluştuğu için Üç Karluk adıyla da bilinmektedirler.²³⁹

²³⁵ János Harmatta; Avarların Dili Sorununa Dair, Çev. Hicran Akın, Ankara, 1988, s.3-24.

²³⁶ Kafesoğlu; s.160-166. Emil Hersak; "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", Türkler, c.2, s.641-657. Raimar W. Kory; "Avar Yerleşmeleri", Türkler, c.2, s.664-673.

²³⁷ Sevda A. Süleymanova; "Kafkasya ve Avarlar", Türkler, c.2, s.674-686.

²³⁸ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.628.

²³⁹ Sümer; Oğuzlar, s.18.

Karluklar, VI. yüzyılın başlarında Göktürk Devleti'ne bağlı olarak Tarbagatay ve Kara İrtiş'te yarı göçebe olarak yaşıyorlardı. Bu devletin 582'de ikiye bölünmesi üzerine Batı Göktürk Devleti'ne, 745'te Batı Göktürk Devleti yıkılınca Uygurlara bağlandılar. Türgeşlerin başbuğu 738'de ölünce taht kavgalarından yararlanıp eski Batı Göktürk Devleti'nin topraklarına ve Maverâünnehir'e hâkim oldular. Bu yıllarda Türkistan'ı istilâ etmeye uğraşan İslâm ordusu ile karşılaştılar. 751'de yapılan Talas Savaşı'nda İslâm orduları yanında yer alarak Çinlileri büyük bir bozguna uğrattılar. Bu savaştan sonra Araplarla daha yakın temasa geçtiler ve Müslüman oldular.

Karluklar, Talas Savaşı'ndan sonra Tarım bölgesinin batısına sahip oldular. 840'ta Kırgızların Uygur Devleti'ni yıkmasından sonra Karlukların yabgusu, kendisini bozkırların hükümdarı sayarak bağımsızlığını ilân etti ve Kara Kağan unvanını aldı. 992'de Karahanlı Devleti kurulunca özerk bir beylik olarak Karahanlılara bağlandılar ve bu devletin ana kitlesini oluşturdular. 1165'e kadar Karahanlılar ve diğer Türk boylarıyla mücadele içinde oldular. Karluk oymaklarından Yağmalar, Çiğiller, ve Tuhsı/Tohsilerin başlattığı ayaklanmayı 1165'te Karahanlı Hükümdarı II. Mesut zor kullanarak bastırabilirdi. 1211'de Karahanlılar yıkılınca Karlukların beyi II. Arslan Han bağımsızlığını ilân etti. Büyük Moğol istilâsı sırasında Cengiz Han'ın hizmetine girdiler. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Moğollarla kaynaşıp çeşitli bölgelere dağıldılar. Bu dağılma ile Moğolların etkisi altına giren Karluklar, dillerini ve kültürlerini unuttular, tarih sahnesinde eriyip gittiler.

Trabzon ve yöresinde Karlukların bulduklarına dair tek kaynağımız şimdilik yer isimleridir. Trabzon'un güneyinde Karluk tepesi ismiyle bir tepe bulunmaktadır.²⁴⁰ Bu tepenin çevresinde bulunan ve Trabzon merkeze bağlı köylerden Karakaya köyünün eski ismi Karluk Şumerya, Akkaya köyünün eski ismi Karluk Gozemya, Karlık'ın eski ismi ise Nefs-i Karluk'tur.

Karluklar başlangıçta üç boy iken (Yağma, Çiğil ve Tuhsı/Tohsi), sonraki yüzyıllarda üç boy Çiğil, bir boy Askıl, bir boy Bulak, bir boy Gühergin, bir boy Tükhsi olmak üzere Dokuz Karluk'a yükselmişlerdir.²⁴¹

Çiğiller, Orhun Abideleri'nde Göktürklerin karşısında olan bir Türk kavmi olarak geçmektedir.²⁴² Hüseyin Namık Orkun onları Kögmen ormanlarında oturan bir Türk kavmi olarak tanıtmış, isimlerinin oluşumunu ise Çik+il biçiminde açıklamıştır.²⁴³ Kaşgarlı Mahmut onları Rum ülkesine en yakın boylardan biri olarak gösterir²⁴⁴ ve Çiğillerin adıyla ilgili bir efsane anlatır.²⁴⁵

²⁴⁰ Bilgin; Doğu Karadeniz, s.79.

²⁴¹ Sencer Divitçioğlu; Kök Türkler, İstanbul, 1999, s.188.

²⁴² Tekin; Orhun Yazıtları, s.46-47.

²⁴³ Orkun; Eski Türk Yazıtları, s.907.

²⁴⁴ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi; Çev. Besim Atalay, c.I, Ankara, (tarihsiz), s.28.

²⁴⁵ a.g.e.; s.393.

13. Kumanlar / Kıpçaklar

Ordu İli ve Yöresi Ağızları'nı²⁴⁸ hazırlamak üzere saha araştırmaları yaparken Oğuz Türkçesi dâhilinde çözülemeyen bazı ağız özellikleri ile karşılaşıldı. Ordu ve yöresi ağızlarının komşu illerle sınırını belirleyebilmek için Artvin'den Bolu'ya kadar geniş bir coğrafyada derlemeler yapıldı. Oğuz Türkçesi özellikleri içinde yer almayan ağız özelliklerine, derleme yapılan yerlerde de rastlandı. Konuyu mercek altına alıp incelemek durumu böylece kendiliğinden ortaya çıktı.

Karadeniz bölgesi ağızları hakkında çalışma yapan özellikle yabancı araştırmacılar, bu bölgenin bazı dil özelliklerini²⁴⁹ ve bazı yer adlarının kaynağını²⁵⁰ başka milletlerin dillerinde aramaktadırlar. Bu bölge ağızlarındaki Türkçe unsurların kaynağını başka milletlerin dillerinde aramak ya tarihi bilmemek veya gerçekleri görmezlikten gelmekten kaynaklanmaktadır.

Karadeniz Bölgesi, tarih içinde pek çok Türk boyu için ya yerleşim yeri ya da geçiş coğrafyası olmuştur. Bu bölgeye Oğuzlardan önce veya Oğuzların bulunduğu dönemlerde, başta Peçenekler ve Kıpçaklar olmak üzere, pek çok Türk boyunun gelip yer yer yerleştiğini yukarıda söylemiştik.

Kuman Türklerinin bu yörede çok eskiden beri yaşadıklarını gösteren çok önemli deliller bulunmaktadır:

Kumanlara Bizanslılar Cumanus, Cumanicus, Kumanos, Kumanoi, Komani; Macarlar Kun; İran ve Araplar Kıpçak, Kıpçak, Kıpçak; Ruslar Polovets; ... demektedirler.

Kumanlarla ilgili ilgi çekici ve iddialı bilgilerden biri Kuman Türklerinin M.Ö. 1118-1093 tarihleri arasında Sinop'tan Batum'a kadar uzayan bir coğrafyada devlet kurdukları, bu devletin başkentinin Tokat yakınlarında günümüzde harabe durumunda bulunan Komana şehri oluşudur.²⁵¹

Komana şehrinin ismi, Van ve Ani şehrini bırakıp Tokat çevresine yerleştirilen Ermeniler tarafından Sisiyye olarak değiştirilmiştir. Şehrin ismi Dânişmend-nâme'de Sisiyye olarak elli altı kez geçmektedir. Ayrıca Yeşilirmak'ın ismi de iki kez Sisiyye ırmağı olarak adlandırılmaktadır.

²⁴⁸ Necati Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, 2001.

²⁴⁹ Brendemoen; "Some Remarks on the Copula in A 'Microdialect' on the Eastern Black Sea Coast", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXXII/1-2, 1994, Ankara, 1996, s.107-115 vd.

²⁵⁰ Bu konu, "Ordu" isminin kaynağını başka yerlerde aramaya kadar gitmiştir. (X. De Planhol; "Géographica Pontica III: Les Origines d'Ordu", Quand le crible était dans la paille, (Hommage à Pertev Naili Boratav présenté par Remy Dor et Michele Nicolos), G. P. Maisonneuve et la Rose, Paris, 1978, s.321-333 vd.

²⁵¹ Hasan Umur, Of ve Of Muharebeleri, İstanbul, 1949, s.5-6.

Komana, Danişmend-nâme'deki rivayetlere göre deprem ve sel baskınına uğramış,²⁵² ismi daha sonraki yıllarda Gümenek olarak değiştirilmiştir.²⁵³

1081'de Kuman/Kıpçak Türkleri Karadeniz sahillerinden ilerleyerek Trabzon'a kadar bütün bölgeyi ele geçirirler.²⁵⁴ XII. yüzyılda 40.000 Kuman/Kıpçak ailesi Gürcistan'a gelip Hristiyanlığı kabul eder. Gürcü orduları bu Türklerden oluşturuldu. Bu nüfus da daha sonra Çoruh ve Kür dolaylarına gelip yerleşmiştir.²⁵⁵

Karadeniz Bölgesi'ne Kuman ve Kıpçakların geldiğine dair güçlü deliller vardır. Özellikle Artvin'in doğu kısmında kalan bölgede Oğuzlardan önce Kıpçakların yaşadığı bilinmektedir.²⁵⁶ Selçuklular Karadeniz'e indikten sonra Kıpçaklarla hem deniz hem kara yoluyla ticarî bağlantılar kurmuşlardır. Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubât'ın emriyle Hüsameddin Çoban, Suğdak'a sefer düzenler. Sefer sırasında ele geçirilen tutsaklar Sinop ve Kastamonu'ya gönderilir.²⁵⁷ Moğolların önünden kaçan Kıpçaklar, Anadolu'nun çeşitli yerlerine gelip yerleşir.²⁵⁸ Bütün bunların dışında bölgeye muhtelif zamanlarda muhtelif sebeplerden dolayı Kıpçaklar gelip yerleşmiş olabilir. Fakat tarihî belgelerin son derece yetersiz olması daha fazla bilgi vermemizi engellemektedir.

1239-1240 yıllarında Trabzon Devleti'nin en önemli askerî kaynakları Kuman/Kıpçak Türkleridir. 1306 tarihli bir kitabede Trabzon'da Komachenos adlı bir ailenin bulunduğu bilinmektedir. Adı geçen aile paralı askerdir ve Trabzon'un çevrelerinde oturan Kuman Türklerine mensuptur. 1340'ta bu aileden Komachenos adlı bir kişi Trabzon Devleti'nin süvari kuvvetleri komutanı idi.

²⁵² Danişmend-nâme'de olay şöyle anlatılmaktadır: "Onun duasını Tanrı kabul etti. O gece Melik rüyasında nur yüzlü yaşlı bir kişinin geldiğini gördü. Sakalı göğsüne inmiş: 'Ben Abdülvehhâb Gazi'yim. Yarın ordunu bu oavadan uzaklaştır. Yüksek dağlara çıkın. Tanrı, Sisiyye halkına hışım verecek. Bugün onları helâk edecek" Melik uyandı, durumu askerlere anlattı. Göçüp yüksek dağlara çıktılar. O ovada hiç Müslüman kalmadı. Bir sonraki gün öğleye yakın gökyüzünü bulut kapladı, gürültü oldu. Geceye kadar yıldırımlar düştü. Gecenin bir yarısı geçmişti. Nuh tufanı gibi yağmurlar yağdı. Dağlar gibi seller oldu. Tanrı'nın emriyle Sisiyye halkı olanlardan habersiz uyuyordu. Şehri sel bastı. O şehrin içinde ne varsa sel götürdü. Ancak beş yüz ev kaldı. Onlar da kâfirlikten dönüp tövbe etmişlerdi. Fakat kâfirlerden korktukları için saklanmışlardı. O kıyamet gecesi geçtikten sonra sabah oldu. Tanrı'nın emriyle yağmur dindi. Melik'e haber verdiler ki Sisiyye halkını sel aldı. Melik işitince sevindi. Rum'a bir haber yayıldı: 'Sisiyye halkını sel aldı, şehir harap oldu.' dediler. Bütün âlem şaşırıp kaldı. O şehirde ancak bir mahalle kaldı. Selden kurtulan halk Melik'in yanına gelip Müslüman oldu. Melik onlara dua etti. Sonra Melik, Dükiyye halkına: 'Bundan sonra Sisiyye halkından korkmayın.' dedi. Derhâl Melik buyurdu, yine mescitler, medreseler inşa ettiler. Demir, Dânişmend-nâme, Part Two, s.179.

²⁵³ Gümenek (Göm-enek), gömülen yer manasına gelmektedir. Aynı ekle yapılan başka örnekler: biç-enek: biçilen yer, geç-enek: geçilen yer.

²⁵⁴ Yinanç; s.112-113.

²⁵⁵ Kafesoğlu; s.191-192.

²⁵⁶ Geniş bilgi için bk. Kızıoğlu; Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, TTK Yayınları, Ankara 1992.

²⁵⁷ İbn Bibi; El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l Ala'ie (Selçuk-nâme) I, Hazırlayan Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, s.336. Turan; Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993, s.357-362.

²⁵⁸ Claude Cahen; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul, 1979, s.308.

1351'de Akkoyunlu Fahreddin Kutluğ Bey ile evlenen Maria (Despina) Komnen'in annesi de Kuman Türklerinden idi.²⁵⁹ Moğolların önünden kaçan Kıpçakların bir bölümü deniz ve kara yolu ile bu bölgeye gelmişlerdir.²⁶⁰

1486-1554 yılları arasında Trabzon ve çevresinde; Torul, Görele, Sürmene (36 hane), Yomra'da gayrimüslim Kumanların yaşadığı, bu yöre için tutulan tahrir defterlerinde açıkça yer almaktadır.²⁶¹ Ayrıca Sürmene'nin Zavlı köyünde dokuz hane Kuman Türk'ü yaşamakta olup bu köyün bir kısmının Nikola Kumanid ve iki oğlunun elinde olduğu kayıtlıdır.²⁶²

Lâtince Rhododendron Ponticum olan bir ağaç çeşidinin Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin bazı yörelerindeki ismi Kuman/Kumar çiçeğidir.²⁶³ Komar/Kumar,²⁶⁴ Yunan tarihçileri tarafından Türk kavimleri arasında da sayılmıştır.²⁶⁵

Kumanlarla ilgili diğer bilgiler de yer isimlerinde saklıdır. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Kumanlara ait çok sayıda yer ismi bulunmaktadır. Tespit edebildiklerimiz şunlardır: 1976'da Trabzon vilâyetine bağlı Sürmene'de Aşağı Kumanit (Aşağıçavuşlu - Sürmene),²⁶⁶ Yukarı Kumanit (Yukarıçavuşlu - Sürmene) olmak üzere iki yer ismi bulunmaktadır.²⁶⁷

²⁵⁹ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.348'den naklen.

²⁶⁰ Yinanç; s.169.

²⁶¹ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.338-341.

²⁶² Bilgin; Sürmene, s.233.

²⁶³ Kuman/Komar çiçeği 10 m kadar yükselebilen, kışın yapraklarını dökmeyen, mavimsi pembe çiçekli bir ağaçtır. Zehirli bir bitkidir. Arılar çiçeklerinden deli bal yaparlar. Baytop; s.182. Yaptığımız saha araştırmaları sırasında adı geçen bitkinin komar, kara ağu, kara avu, orman gülü gibi isimlerle de bilindiğini tespit ettik.

²⁶⁴ Zeki Velidî Togan, Eski İran, Hindistan ve Orta Asya'da Komar ismine çok sık rastlandığını belirterek onları şöyle tanıtmaktadır: "Kumadh'ın R'li şekli olan Kumar, Ön Asya Türklerinde pek çok görülüyor. ... Ptolemeüs'te Kumarlar Fergane'nin güneyinde kaydedilmişlerdir, onlar da Kumidh'ler gibi Sakalardan sayılmıştır. Bu isim Çangar ve Qongir isimleri ile bir olsa gerektir. Bu isimde çok kuvvetli kabile, Buhara'nın şarkındaki Baysun civarında bulunmuştur. Onlara sonradan "-at" çoğul edatıyla Qongrat da denilmiştir. Bunlar Alpbamsı destanını zamanımıza kadar yaşatan bir kabiledir. Güya Alpbamsı bu kabiledenmiş. Yalnız Ebulgazi Han'da zikrolunan Kumarlıoğlu adlı kabileyi bu sözlere ilâve edelim" Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, s.22, 405. Türkiye'de Komarlarla ilgili pek çok yer ismi bulunmaktadır: Kukarı köyü-Merkez Kütahya; Kumarlar Etili bucağı, Çan-Çanakkale; Kumarlı Tecirli Osmaniye; Kumarlı Andırın Maraş; Kumarlı Göksun Maraş; Kumarlı Çarşamba Samsun; Kumarlı Boyabat Sinop; Kumarlı Kangal Sivas; Kumartaş Merkez Afyon; Kumartaş Kalecik Ankara; Van'ın Erciş ilçesi İkizçalı köyünün eski ismi Komar; Afyon Sincanlı Akdeğirmen köyünün eski ismi Kumarı'dır. Ofun Barış köyünün önceki ismi ise Komari'tir. Köylerimiz; s.384, 707, 709. Komare (Yomra) Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.452, 472. Komarı köyü (Sinop), Akçaabat'ın Demirci köyünün bir mahallesinin ismi Komarı'dır. Trabzon merkez ilçe, Akçaabat merkez ilçe ve köyleri, Söğütlü beldesinde oturan çok sayıda ailenin soyadı Komar'dır. Balkanlar'da Macaristan'da arkeolojik araştırma yapılan ve Macar kültürünün tarihi açısından önemli eserlerin bulunduğu bir yerin ismi Komaromban'dır. Budapeşte'nin kuzeybatısında Komaran Kalesi, Selânik yakınlarında Komaran nahiyesi bulunmaktadır.

²⁶⁵ Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, s.41.

²⁶⁶ Eröz; "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları, s.46.

²⁶⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon 1293 (1976), Vilâyet Matbaası, Trabzon (Tarihsiz), s.131, 145, 149.

Kumanit (> Kumludere - Of), Komare (Yomra),²⁶⁸ Kumanonduz Mahallesi (Tonya), Kumanonduz yaylası (Tonya), Kumanak (Vakfikebir), Komana deresi (Vakfikebir), Kumandere Vamenli (> Ortaköy - Vakfikebir). Kumandere Raşı (>Rıdvanlı-Vakfikebir), Kumandere Kadahor (> Akköy - Vakfikebir), Kumandere Habel (> Açıkalan-Vakfikebir).

Kumanlara ait köyler Trabzon'un çevresinde de bolca bulunmaktadır: 1468-1554 yılları arasındaki tahrirlere göre Arhavi kazasında Kumanolet karyesi, Hopa, Borçha (Borçka), Çat ve Ova adlı iskân birimleri bulunmaktadır.²⁶⁹ Kumanovacık yaylası (Espiyeye), Kumanyurdu yaylası (Tirebolu), Kumanderesi (Alucra), Koman Tepesi (Alucra), Koman köyü (Alucra), Kumanlar (Ulubey), Komarı köyü (Sinop), Kuman (Sinop),²⁷⁰ ...

1486'da kaleme alınan tahrir defterinde Akçaabat'a bağlı İlan,²⁷¹ 1876 yılında basılan Trabzon Salnamesi'ne göre Akçaabat'ta İlana ve İlanos karyeleri bulunmaktadır.²⁷² İlan/Yılan Kuman Türklerinin bir boyunun ismidir.²⁷³ Ayrıca Kumanlarda kişi ve aile ismidir.²⁷⁴

Trabzon Devleti zamanında Maçka Vazelon Manastırı kilise kayıtlarında çok miktarda Kuman/Kıpçak Türklerine ait şahıs isimlerine rastlanmıştır.²⁷⁵

Karadeniz Bölgesi'ndeki Kuman Türkleri ile ilgili kalıntılar, daha ayrıntılı bir araştırmaya muhtaçtır.

Bölgenin hemen güneyinde, Sivas'ın Hafik ilçesine bağlı Kıpçak isimli bir köy vardır. Büyük bir ihtimalle bu yerleşim birimlerinin ismi çeşitli sebeplerle bölgeye yerleşen Kıpçakların mirasıdır.²⁷⁶

1486 yılında kaleme alınan tahrir defterinde Of ilçesine bağlı Balaban karyesi ve Balaban deresi bulunmaktadır.²⁷⁷ Bu isim günümüze kadar değişmeden gelmiştir ve yeni idarî bölünmeler sonucunda Hayrat ilçesi sınırları içinde kalmıştır. Balaban, Türkçe bir isim olup Kıpçak Türklerinin bir oymağının adıdır.²⁷⁸ Yine tahrir defterlerinde bu yörede yaşayan ve vergi veren insanlar içinde gayrimüslimlerden Balaban ismi dikkat çekecek kadar çoktur: Papas Balaban, Kalokir Balaban, Hristotolo Balaban, ... bunlardan bazılarıdır.²⁷⁹ Of'ta 1515 yılında 28 hane Balaban'ın yaşadığı tahrir defterinde açıkça kayıtlıdır.²⁸⁰

²⁶⁸ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.452, 472.

²⁶⁹ a.g.e.; s.344-345.

²⁷⁰ Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu; c.II, İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1947, s.722, 753.

²⁷¹ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.342.

²⁷² Trabzon Vilâyeti Salnamesi; s.153.

²⁷³ Göktürk; s.154.

²⁷⁴ Rasonyi; s.143.

²⁷⁵ Shukurov; s.115.

²⁷⁶ Bu köylerin büyük bir kısmının ismi değiştirilmiştir.

²⁷⁷ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.345.

²⁷⁸ Kafesoğlu; s.194, 371, 394. M. Fuat Köprülü; "Balaban", İA, c.II, s.263-268. Göktürk; s.152-153.

²⁷⁹ Hasan Umur; Of Tarihi-Vesikalar ve Fermanlar, İstanbul, 1951, s.36-38.

²⁸⁰ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.339.

Bölge insanının tipi ve karakteri, temel gıda maddesi olarak darıyı/mısırı kullanmaları bakımından da Karadeniz Bölgesi ve Kıpçaklar arasında bağlantı kurulmaktadır.²⁸¹

Tıpkı yer isimleri gibi Karadeniz Bölgesi'nde Kumanlar / Kıpçaklara ait ağız özelliklerine de rastlanmaktadır. Bu ağız özelliklerinin hiçbiri Karadeniz Bölgesi ağızlarının tamamında genel değildir. Belirli bölgelerde, dar coğrafyalarda bölük bölük karşımıza çıkmaktadırlar.

Bu konuda kesin bilgiler ancak bölgede bulunan bütün illerin ağızları, akademik çalışmalarla ortaya koyulduktan sonra verilebilecektir. Bununla birlikte elde edilen bilgilerden hareketle Karadeniz Bölgesi'ne çeşitli zamanlarda Kıpçakların yerleştiği rahatlıkla söylenebilir. Buraya yerleşen Kıpçaklar, bazı dil özelliklerini yüzyıllar boyunca muhafaza etmişlerdir. Bazı ağız özelliklerinin bugünkü Kıpçak Türkçesi lehçeleriyle paralellik göstermesi bunun bir delilidir. Bölgede tespit edilen ağız özelliklerinin çoğunun kaynağı Codex Cumanicus'a uzanmaktadır. Bu, bölgede bulunan Kıpçakların Codex Cumanicus'un yazıldığı coğrafyadan geldiğinin bir işareti sayılabilir.

Kelimelerin veya eklerin bünyesinde bulunan -ğ-, -h-, -n(-ñ-), -v-, -y- ünsüzleri eriyip kaybolduktan sonra, bu ünsüzlerin iki tarafında bulunan ünlüler yan yana gelmektedir. Trabzon'un batısında kalan ve ağırlıklı olarak Çepnilerin yurt tuttuğu Ordu ve Giresun yöresinde genellikle karşılaşılan iki ünlü kaynaşıp uzun ünlü durumuna gelmiştir. Trabzon ağızlarında, özellikle II. ağız yöresinde Kıpçak Türkçesinin bir uzantısı olarak²⁸² iki ünlü kendisini korumuştur.

Ön seste Kıpçak Türkçesinin bir kalıntısı olarak Tonya, Sürmene ve Köprübaşı yörelerinde ön seste ç-ş arası²⁸³ ünsüz söylenmektedir. Bu ses, Türkiye Türkçesi ağızlarında pek duyulmayan bir sestir.²⁸⁴

Vakfikebir'in Kumandere yöresinde ve Deregözü köyünde kız kelimesi kıld biçiminde söylenmektedir. Eski Türkçede kız olduğuna göre, konu biraz daha eskilere gitmektedir. Bunu bir değişmeden çok Arkaik Türkçede aramanın doğru olacağı açıktır. Ana Türkçedeki d sesleri Türkçenin çeşitli kollarında d, t, y, z, r'ye değişmiştir. Ana Türkçede d ile karşılanan ses, Somoyloviç'in Türk dillerini tasnifine göre, Kıpçak ve Kuman Türkçesinde d ile karşılanmaktadır.²⁸⁵ Bu kelimenin Vakfikebir'in Kumandere yöresinde yürürlükte olması, Kumandere ve buranın bir devamı olan Tonya'nın

²⁸¹ Salim Cöhçe; "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, 1988, s.477-484.

²⁸² İki ünlünün korunması Kırgız ve Kıpçak Türkçesinde düzenli bir ses olayıdır. Mustafa Öner; Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara, 1998, s.14, 18.

²⁸³ Bu değişme, çak>şak, çık->şık-, çap->şap- ... gibi örneklerle bugünkü Kıpçak Türkçesinde de yaşamaktadır. Geniş bilgi için bk. a.g.e.; s.15.

²⁸⁴ Bk. Mukim Sağır; "Anadolu Ağızlarında Ünsüzler", TDAY Belleten 1995, s.393-394.

²⁸⁵ Arat-Ahmet Temir; "Türk Şivelerinin Tasnifi", Türk Dünyası El Kitabı, c.2, Ankara, 1992, s.232.

köylerinde bol miktarda Arkaik Türkçe unsurlar kullanılması, d-z konusu da dikkate alındığında dil, tarih ve coğrafya konularında bütünlük sağlamaktadır.

Kıpçak Türkçesinin bir kalıntısı olarak²⁸⁶ Tonya, Sürmene ve Köprübaşı yörelerinde, kelime başında c / j arası ünsüz yaygın olarak duyulmaktadır.

Kıpçak Türkçesinin bir uzantısı olarak, Köprübaşı ilçesine bağlı köylerde genel bir ç->ş- değişmesi tespit edilmiştir.

Trabzon ilinin Ağasar ırmağının doğusunda kalan kısmında iç seste genel bir tonlulaşma yürürlüktedir. Bu ses olayı günümüz Kıpçak Türkçesinin önde gelen özelliklerindedir.

Eski Türkçenin kelime başındaki tonsuz k-, t- ünsüzleri Trabzon ili II. ağız yöresinde büyük oranda korunmaktadır. Kelime başında tonsuz ünsüzlerin korunması konusunda Trabzon ili II. ağız yöresi ile Kıpçak Türkçesi birliktelik göstermektedirler.

Kıpçak Türkçesinin bir hediyesi olarak Karadeniz Bölgesi ağızlarında ve doğal olarak Trabzon ili II. ağız yöresinde yaygın bir -g/-k-, -ğ-> -v- değişmesi karşımıza çıkmaktadır. Bu değişme geniş boyutlu bir ses olayıdır. Kıpçak Türkçesinin bir tesiri olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde döv-, ov-, öv-, söv- ... gibi az sayıdaki kelimedede de karşılaşılmaktadır. Ancak Karadeniz Bölgesi ağızlarındaki durum biraz daha farklıdır. Bölgenin bazı yörelerinde kelime ortası ve sonunda görülmekte olup pek çok örneği bulunmaktadır.

Kıpçak Türkçesinin önde gelen özelliklerinden biri olan -ç->-ş- değişmesi²⁸⁷, Karadeniz Bölgesi ağızlarının en fazla dikkat çeken özelliklerinden biridir. Kıpçak Türkçesinin kolu olan Kazak Türkçesinde de yürürlüktedir.²⁸⁸ ç>ş değişmesi, Şalpazarı, Giresun ve Ordu yöresi ağızlarında çok yaygın bir şekilde yaşamaktadır.²⁸⁹ Rize,²⁹⁰ Kastamonu,²⁹¹ Zonguldak, Bartın ve Karabük²⁹² illeri ağızlarında da yürürlüktedir. -ç->-ş- değişmesi, bu bölgelerin bir etkisi olarak çoğunlukla Kelkit ırmağının kuzeyinde olmak üzere Trabzon ağızlarında yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁸⁶ Bu değişme, çak>şak, çık>şık-, çap->şap-, ... gibi örneklerle bugünkü Kıpçak Türkçesinde de yaşamaktadır. Geniş bilgi için bk. Öner; s.15.

²⁸⁷ Recep Toparlı-M. Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık; El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Ankara, 1999, s.10/a.

²⁸⁸ Öner; s.15, 232, 235. Ahmet Bican Ercilasun ve diğerleri; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ankara, 1991, s.1099.

²⁸⁹ Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağızları, s.87. Demir; "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", 4. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, İzmir-Çeşme 25-29 Eylül 2000. Demir; "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar", Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001.

²⁹⁰ Turgut Günay, Rize İli Ağızları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.88.

²⁹¹ Ahmet Caferoğlu; "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", TDAY Belleten 1963, Ankara, 1964, s.24.

²⁹² M. Emin Eren; Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları, Ankara, 1997, s.38.

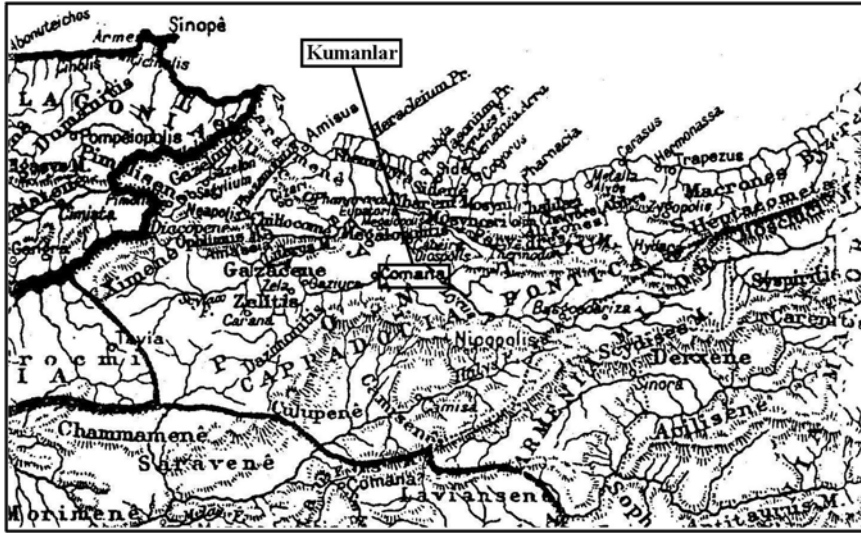
“Çadır” kelimesi Kuzey Türkçesinde ve Trabzon ili ikinci ağız yöresinde çatır olarak aynı biçimde söylenmektedir.

Tarihî ve günümüz Kıpçak Türkçesinin bir uzantısı olarak Trabzon ili ağızlarında -maz>-mas değişmesi kuralıdır denilebilir.

İkinci ağız yöresinde -k ile biten kelimelere geldiğinde, Kıpçak Türkçesinin bir etkisi olarak²⁹³ -k/- >-ğ/- > -v- değişmesi görülmektedir. Dudak ünlüsü -v- ise yüklem hâli ekini yuvarlaklaştırmaktadır (-aı> -avu).

ba-na, sa-na, o-na kelimeleri Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi²⁹⁴ şu aşamalardan sonra baa / bâ, saa / sâ, oa biçiminde söylenmektedir.

Trabzon ili II. ağız yöresinde şahıs ve işaret zamirlerinin çokluk eki almış biçimleri genellikle olar,²⁹⁵ bular, şular’dır. Zamir n’sinin kullanılmadığı bu şekiller, Eski Türkçeden Kuzey ve Doğu Türkçesine geçmiştir.²⁹⁶ Oğuz Türkçesinde ise onlar biçimi yürürlüktedir. Bu durumda Trabzon ili II. ağız yöresinde karşımıza çıkan bu özellik, Kuzey (Kıpçak, Peçenek vd.) ve Doğu (Harezmi ve Çağatay) Türkçesinin mirasıdır.

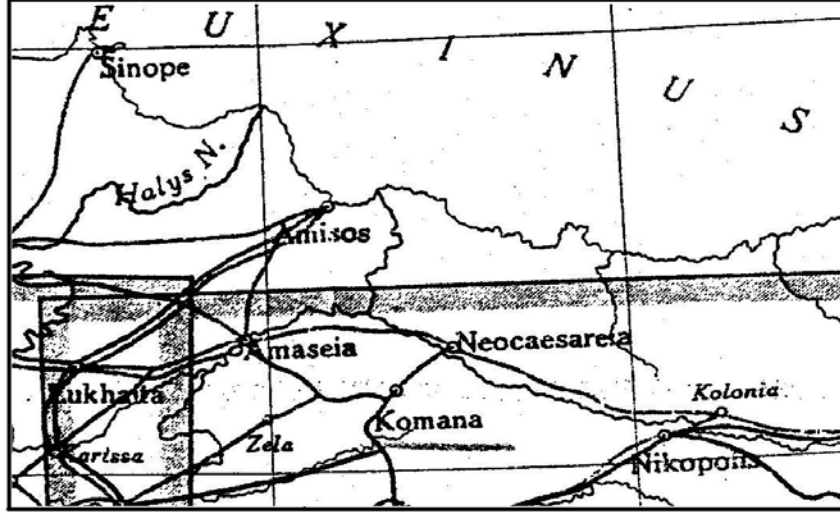
Harita 18: Coğrafyacı Strabon'a Göre Kumanlar
(The Geography of Strabo, London, 1944, X-XII, Map X).

²⁹³ Öner; s.52.

²⁹⁴ Tarihî Kıpçak Türkçesinde bu birleşme maga ve maa biçiminde geçmektedir. Geniş bilgi için bk. Ali Fehmi Karamanlıoğlu; Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara, 1994, s.79.

²⁹⁵ olar biçimi, Rize ili ağızlarında da yaygın biçimde yürürlüktedir: Günay; s.119.

²⁹⁶ Eski Türkçede olar biçimi yaygındır. Gabain; s.69. Karahanlı Türkçesinde anlar ve olar olmak üzere iki biçimde kullanılmıştır. Necmettin Hacıeminoğlu; Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara 1996, s.40-41. János Eckmann; Çağatayca El Kitabı, İstanbul, 1988, s.83. Kıpçak Türkçesinde bular, olar/alar (Karamanlıoğlu; s. 85-86) ve devamı olan Tatar, Kazak ve Kırgız Türkçesinde ve alar biçimi tek örneklik arz etmektedir denilebilir (Öner; s.141). Yeni Uygur Türkçesinde ise olar biçiminde söylenmektedir. Ridvan Öztürk; Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara, 1994, s.63.

Harita 19: Ramsay'a Göre Kumanlar

14. Kırgızlar

Bölgedeki Kırgız varlığının en önemli delillerinden biri de bazıları Kırkkızlar adıyla bilinen Kırgızlar Mezarlıkları'dır. Sivas'tan başlayıp Artvin'e kadar uzayan coğrafyada yaptığımız saha araştırmaları ve derlemelerde rastladığımız onlarca Kırkkızlar veya Kırgızlar Mezarlıkları konunun mercek altına alınıp incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Araştırma sahamıza giren ve ilk incelediğimiz Sivas Yukarıtekke Mezarlığı'ndaki Kırgızlar Türbesi Abdülvehhap Gazi Türbesi'nin güneybatısında yer almaktadır. 2x2,50 cm boyutlarında, 80x90 cm yüksekliğinde üzeri sivri beşik tonoz örtülü bir yapıdır. İçinde bir tane kabir bulunmaktadır. Kabirde kimin olduğu bilinmemektedir. Mezar taşında sadece M. 173(?) tarihi okunabilmektedir.

Bir başka türbe ise Niksar'da bulunmaktadır. Niksar'da günümüzde Kırkkızlar Türbesi olarak bilinen ve tek kişinin yattığı türbe, aslında eskiden Kırgızlar Mezarlığı olarak bilinen bir kabristanlığın ortasında inşa edilmiştir.²⁹⁷

Bununla birlikte Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Kırkkızlar veya Kırgızlar adıyla bilinen pek çok yer ismine rastlanmıştır.²⁹⁸ Niksar-Korgan

²⁹⁷ Yıkılmak üzere olan türbenin Dânişmendlilerden daha önce yapıldığı tahmin edilen türbe, sekizgen plânlıdır. İki katlı binanın iki katı mummyalıktır. Birinci kat kesme taş, yukarı ise tuğladır.

²⁹⁸ Bazı yörelerde Kırkkızlar olarak bilinmekte ve adına efsaneler anlatılmaktadır.

sınırında bir tepenin ismi Kırgızlar/Kırkızlar'dır.²⁹⁹ Akkuş'ta iki,³⁰⁰ Kumru'da bir,³⁰¹ Çatalpınar'da bir, Perşembe'nin Saraycık köyünde bir, Ulubey Şeyhler köyünde bir Kırkızlar / Kırgızlar mezarlıkları veya türbeleri bulunmaktadır.

Trabzon'un Şalpazarı Alacapazarlığı'nda da Kırgız Mezarlığı bulunmaktadır.

15. Peçenekler

Karadeniz Bölgesi, tarih içinde pek çok Türk boyu için ya yerleşim yeri ya da geçiş coğrafyası olmuştur. Bu bölgeye Oğuzlardan önce ve Oğuzların bulunduğu dönemlerde, Peçenekler de gelmiş,³⁰² yer yer yerleşmiştir. Karadeniz Bölgesi'nde hâlâ izleri olan bu boy hakkında yeterli araştırma yapılmamıştır.

Oğuz Destanı ve İran destanlarında anlatılanlara göre Peçenekler, M.Ö. VII. yüzyılda Oğuzlar ve Alanlarla, Sakalar hâkimiyeti devrinde beraber yaşamaktadır. Efrasiyab'ın babasının veya dedesinin adı Beşenk'tir.³⁰³ Peçenek ismi büyük bir ihtimalle bu şahıstan gelmektedir.

²⁹⁹ Türklerin Anadolu'yu vatan yapma mücadeleleri bütün hızıyla devam etmektedir. Bu mücadele çerçevesi içinde Dânişmendlilerle düşmanlar Kumru'nun Düzoba yaylası civarında karşı karşıya gelirler. Cepheye gaziler canla başla mücadele etmekteyken "Kırk kız" Türk askerlerine su taşımaktadır. Tam savaşın şiddetli bir zamanında "Kırkızlar" su doldurmuş cepheye askerlere götürmektedirler. Farkında olmadan düşman askerlerinin arasına düşerler. Düşman askerleri Kırkızları yakalar. Bu arada niyetlerini de bozarlar. Kızlar kendilerine kötülük geleceğini ve bundan kurtuluşun olmadığını fark eder. Hep beraber bellerindeki kılıçlarını çıkarırlar ve topluca intihar ederler. Kırkızlar'ın mezarı Kumru'ya bağlı Düzoba yaylasındadır. Mezarların üzeri bölgede sarı avu ismiyle bilinen orman gülü (rhododendron luteum) ile kaplıdır. Bu bitkinin çiçeği dünyanın her yerinde sarıdır. Sadece bu kabirlerin üzerinde kıpkırmızı açmaktadır. (Kumru'nun Ayvalı mahallesinde oturan Hüsne Maraş'tan 5 Temmuz 1996 tarihinde tarafımızdan derlenmiştir. Ev hanımı olan kaynak şahıs 57 yaşındadır.)

³⁰⁰ Dânişmend Gazi, Niksar'ı fethetmiş ve burayı başkent yapmıştır. Karadeniz sahillerine inebilmek için o zamanlarda Karakuş, şimdi Akkuş denilen yeri aşmak zorundaymış. Burayı aşmak için ne yaptıysa başarılı olamamış. Günlerden bir gün yine savaş başlamış. Savaşın arasında düşman beyinin kızı ve otuz dokuz arkadaşı da bulunmaktaymış. Savaş sırasında düşman beyinin kızı Türklerin yiğitliğini, cesaretini görür ve hayran kalır. O akşam Müslüman olur. Doğal olarak otuz dokuz kız arkadaşını da ikna eder. Fakat Müslüman olduklarını kimseye söylemezler. Düşman beyi her gece komutanlarını toplar, bir sonraki gün savaşta neler yapacaklarını kararlaştırmış. Fakat her defasında başarısızlığa uğramış. Ne yaparlarsa artık Türkler karşısında başarı sağlayamazlarmış. Bu arada Kırkızlar da savaşa katılmaz olmuşlar. Bir sabah düşman beyinin kızının dadısı erkenden kalkar. Tesadüfen beyin kızının ve arkadaşlarının Türk askerleri gibi giyinerek Niksar tarafına gittiklerini görür. Anlar ki Kırkızlar uzun zamandır Türklerin saflarında savaşıyorlar ve akşamları bu tarafa geliyorlar. Geceleri babası ve komutanlar tarafından kararlaştırılan savaş bilgilerini de öğrenip Türklere ulaştırıyorlar. Dadı bu durumu hemen Rum beyine haber verir. Bey o akşam Kırkızların geri döneceği Argan tepesine pusu kurar. Karanlıkta onlar dönerken emir verir, askerler Kırkızları pusuya düşürüp öldürür. Kırkızların öldürüldüğü ve defnedildiği bu yerin ismi bu yüzden "Kırkızlar Mezarlığı" kalır. (Akkuş'un Çaldere köyünden Ali Aksu'dan 4 Temmuz 1996 tarihinde tarafımızdan derlenmiştir. Adı geçen kaynak şahıs 114 yaşındadır.)

³⁰¹ Kırzioğlu; "Trabzon'un Fethi Sırasında ..." s.128.

³⁰² İbn Bibi; El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l Ala'ıye (Selçuk-name) I, Hazırlayan Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, s.336. Kırzioğlu; Kıpçaklar, Ankara, 1992. Zeynep Korkmaz; Bartın ve Yöresi Ağızları, Ankara, 1994, s.1-28. Cöhçe; s.477-484. Demir; "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri". Demir; "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar".

³⁰³ Togan; Oğuz Destanı, İstanbul 1982, s.151.

Yazılışı 1072-1073 yılında bitirilen Divânü Lügâti't Türk'te Peçenekler; Becenek ve Peçenek şeklinde yazılmış, Bizans ülkesine en yakın boy olarak tanıtılmıştır.³⁰⁴ Peçenek Bulgar ve Süvarların dillerinin bir Türkçe olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁵ Eserin bir başka yerinde Beçeneklere Rum yakınlarında oturan bir topluluk olarak yer verirken yine aynı sayfada Oğuzların bir boyu olarak göstermiştir.³⁰⁶

Peçenek Türkçesi ile ilgili en büyük talihsizlik, günümüze ulaşan yazılı malzemelerin yok denecek kadar azlığıdır. Böyle önemli bir talihsizlikten dolayı yeteri kadar araştırma yapılamamış, Peçenek Türkçesinin özellikleri tam olarak ortaya çıkarılamamıştır.

Peçenek Türkçesi konusundan bahseden en eski kaynak her hâlde Divânü Lügâti't Türk'tür. Kaşgarlı Mahmut, eserin yazıldığı zamanda Türk dünyasının sergilediği durumu anlatırken yukarıda da belirtildiği gibi, Peçeneklerin Bizans'a en yakın Türk boyu olduğunu, Kıpçaklarla komşu olduklarını söyler.³⁰⁷ Bu durum XI. ve daha önceki yüzyıllarda Peçenek Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin birbirine çok yakın olduğunun işareti konusunda önemli bir ipucudur. Eserde fail konusu işlenirken verilen bilgide, Kıpçak ve Peçeneklerin fiil köklerine -daçı/-deçi eki getirerek fiillerden fail yaptıklarından bahsedilmiştir. Örnek olarak bardaçı (varıcı), turdacı (kalkıcı) kelimeleri verilmiştir.³⁰⁸ Divânü Lügâti't Türk'e göre zaman, mekân ve alet ismi yapımında da kural Kıpçak Türkçesiyle ortaktır: bu ya kurgu ogur ermes (Bu, yay kuracak vakit değildir), bu turgu yer ermes (Bu, duracak yer değildir), bu tag agku ermes (bu dağa çıkacak vakit değildir), ol bizge kelgü boldı (Onun bize gelme zamanı oldu), yegü neng (yenilecek şey), örneklerini vererek Peçenek ve Kıpçak Türkçesinde bu kuralın ortak olduğunu anlatır.³⁰⁹

Peçeneklerle Kumanların aynı dil özellikleriyle konuştuğunu Anne Komnen de bahsetmektedir.³¹⁰ Németh, bu benzerlikler üzerine çalışmış, fakat net bir sonuca ulaşamamıştır.³¹¹ Bununla birlikte Peçenek Türkçesinin günümüze ulaşan birkaç kelimesinden hareketle Peçenek Türkçesiyle Kıpçak Türkçesinin bazı özelliklerinin ortak olduğunu ortaya koyabilmiştir.³¹² Bunlar içinde -g->-v- ve y->-c- değişimleri dikkat çekici ve çok önemlidir.

Aynı zamanlarda, yakın coğrafyalarda yaşamış, pek çok münasebeti bulunan iki Türk boyunun dillerinin birbirine çok yakın olması gayet normaldir.

³⁰⁴ Atalay; s.30.

³⁰⁵ a.g.e.; s.488.

³⁰⁶ a.g.e.; s.488.

³⁰⁷ a.g.e.; s.28.

³⁰⁸ a.g.e.; c.II, s.48.

³⁰⁹ a.g.e.; s.67-71.

³¹⁰ Orkun; Peçenekler, İstanbul, 1933, s.60'tan naklen.

³¹¹ Németh; "Peçenek ve Kumanların Dili", Çev. J. Eckmann, Türk Dili-Belleten, Sayı 14-15, Ankara, 1951, s.97-106.

³¹² a.g.m.

Peçenek Türkçesi ile ilgili diğer ele alınması gereken konu, her hâlde alfabe olsa gerektir. Günümüze ulaşan dil malzemelerinden anlaşıldığına göre, Peçenekler Runik yazısını kullanmışlardır. Ele geçen metinlerde kullanılan harfler, tam bir alfabe oluşturmamızı engellemektedir. Fakat harfler şekil bakımından net bir şekilde Runik yazısını ortaya koymaktadır. Hatta gelişmiş bir edebî metin olarak değerlendirdiğimiz Göktürk alfabesi ile en az üç harfin ortak olduğu açıktır. Diğer pek çok şekil birbirine benzemektedir, ancak harf olarak karşılıkları farklıdır.³¹³

Karadeniz Bölgesi'nde Peçeneklerin bulunduğu ile ilgili ciddi deliller bulunmaktadır. Bunların en önemlileri; tarihî kaynaklar, yer isimleri ve ağız özellikleridir.

Karadeniz Bölgesi'nde Peçeneklerin yaşadığı ve bu bölgede çeşitli faaliyetlerde buldukları kaynaklarla sabittir.

X. yüzyılda Peçeneklerin Trabzon ve çevresinde ticarî hayatta etkili oldukları; Müslüman tacirlere kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşları sattıkları bilinmektedir.³¹⁴

Türkiye'nin önemli bir kısmını Türk vatani hâline getiren Dânişmendliler, Karadeniz sahillerine inme mücadeleleri verdiği sıralarda, farklı zamanlarda ve farklı yerlerde iki kez Peçeneklerle karşılaşır. Bunlardan ilki Tatis / Tzatis³¹⁵ ve onun yönettiği Peçenek ordusudur.

1100 yılında Fransız, Alman ve Lombardlardan oluşan Haçlı ordusu Kudüs'e gitmek üzere İzmit'te toplanır. Fransız ve Almanlar, en kolay yolun Anadolu'nun güneyi olduğu fikrindedirler. Lombardlar ise bir yıl önce esir alınıp Niksar zindanlarında bulunan Bohemond'u kurtarmak için kuzeyden gidilmesi gerektiği görüşündedirler. Fransız ve Almanlar, Anadolu içlerine girildiğinde Türkler tarafından perişan edileceklerini bildirirler. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Canik'te bulunan Peçenek Komutan Tatis/Tzatis'i haçlı ordusuna kılavuzluk yapması için İzmit'e davet eder.³¹⁶ Tatis/Tzatis beş yüz Peçenek askeriyile İzmit'e gelir ve haçlılara rehberlik eder. Tatis/Tzatis ve askerlerinin Peçenek olduğu ilim âlemince kabul edilmiş bir gerçektir.³¹⁷

Tatis ve Peçenek askerlerinin rehberlik ettiği haçlılar, Amasya yakınlarında bir ovaya ulaşıp konaklarlar. Selçuklu ve Dânişmendlilerden oluşan Türk ordusu bir gecede haçlıları dağıtır. Haçlılar çok büyük kayıplar verirler.³¹⁸ Tatis ise kaçmayı başarır.

³¹³ Orkun; Eski Türk Yazıtları, s.390.

³¹⁴ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.29-30.

³¹⁵ Türkçe kaynaklarda Tatis veya Tatis; yabancı kaynaklarda Tzatis olarak geçmektedir.

³¹⁶ Dânişmend-nâme'de Tatis hakkında uzun sayılabilecek bilgiler bulunmaktadır. Bk. Demir; Dânişmend-nâme, s.137-146.

³¹⁷ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, c.II, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1992, s.17. Işın Demirkent; "1101 Yılı Haçlı Seferleri", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul, 1995, s.28.

³¹⁸ Demir; "Anadolu'da Teşekkül Etmiş Destanî Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri", Uluslar Arası Haçlı Seferleri Sempozyumu, Ankara, 1999, s.195-211.

Tatis'in beş yüz askeri olduğu dikkate alındığında, 1100 yılında Canik civarında en az 10.000 Peçenek nüfusunun bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tokat, Selçuklular tarafından alındıktan sonra Karadeniz yönünden gelen Canik ordusu tarafından kuşatılır. Canik ordusu, Dânişmend Gazi komutasındaki Türk ordusu tarafından yenilir ve pek çoğu kılıçtan geçirilir. 8000'i de esir alınır. Esir alınan ordunun komutanlarından birinin ismi Tadık'tır.³¹⁹ Tadık bir Türk ismi olup Orhun Abideleri'nde de geçmektedir.³²⁰ Bu tarihlerde Canik ve çevresinde Peçeneklerin yaşadığı kesin olduğuna göre bu komutanın Peçenek Türk'ü olma ihtimali çok yüksektir. Bununla birlikte bu orduda kaç Türk askerinin bulunduğu bilinmemektedir.

Türkiye'nin pek çok yerinde Peçeneklerle ilgili yer ve aşiret isimleri bulunmaktadır. Bu isimlerin yoğunlaştığı bölgeler; Maraş ve Halep civarı, Ankara çevresi³²¹ ve Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'dir.³²²

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Peçeneklerle ilgili yer isimlerinin Trabzon yöresinde özellikle Çaykara ilçesinde diğer yörelere göre daha fazla olduğu hemen dikkat çekmektedir: Nefs-i Paçan (>Maraşlı köyü-Çaykara), Mezra-i Paçan (>Taşgedik-Çaykara), Paçan (>Koldere-Çaykara), Şinek Paçan (Ataköy'de mahalle-Çaykara). 1515'te tespit edilebilen köy sakinlerinden birinin ismi Yani Turak'tır.³²³ Çaykara ilçesine bağlı Şahinkaya köyünün eski ismi olan (ç->ş- değişmesiyle) Şor, Peçeneklerin bir boyu olup³²⁴ tarih içinde Hakasya, Gorno Altay Özerk Cumhuriyeti, Kazakistan, Ukrayna, Gürcistan'a dağılmıştır.³²⁵ Hayrat'a bağlı Korkut köyünün adı (1876'da Of'a bağlı), bir Korkut isimli Peçenek başbuğunun isminden³²⁶ geliyor olmalıdır.³²⁷

Trabzon'a bağlı Nokana karyesinde Konstantin Çorik, Bindari Çorik ve Olip Çorik isimli şahıslar bulunmaktadır.³²⁸

Bunlardan Orta Karadeniz Bölgesi'nde, özellikle Ordu'da ve Sivas'ın kuzeyinde bulunan Peçeneklerle ilgili yer isimleri de çok önemlidir.

Ordu'ya bağlı Ulubey ilçesinin Kumanlar köyünde bir mevkiinin ismi Beceneklü/Peçenekli/Puçuklu'dur. Yine aynı köyün bir mahallesinin ismi

³¹⁹ Demir; Dânişmend-nâme, s.180-181.

³²⁰ Ergin; Orhun Abideleri, s.26.

³²¹ Şereflikoçhisar ile Kırşehir arasında "Beçenek içi" adı verilen bir yayla vardır. Bu yaylada 12 köy bulunur. Halkı Peçenek'tir. Ankara'da da bu adla bir köy vardır. Atalay; c.I, s.58'den naklen.

³²² Kurat; Peçenek Tarihi, s.238-239.

³²³ Umur; Of Tarihi-Vesikalar ve Fermanlar, s.47.

³²⁴ Gábor Vörös; "Peçeneklerin Erken Tarihi ve Dili Üzerine", Türkler, c.2, s.699.

³²⁵ Caferoğlu; Türk Kavimleri, İstanbul, Enderun Kitap Evi, 1988, s.13-14. Galina M. Patruşeva; "Şorlar", Türkler, c.20, s.752.

³²⁶ Kurat; Peçenek Tarihi, s.23.

³²⁷ Brendemoen'in Korkut /Korkot yer ismini Yunanca (veya Türkçe olmayan yer adları) arasında saymış olması (Brendemoen; The Turkish Dialects, s.272) ilgi çekici bir durumdur.

³²⁸ Umur; s.54.

Karsantı/Karsantu³²⁹ kelimesinden bozulmuş olan Karsatın'dır. Kumanlar köyünün hemen sınırında (Turak>)³³⁰ Durak köyü yer almaktadır. Kumanlar, Peçenek ve bir Peçenek komutanı olan Durak/Turak isimlerinin aynı mekânda iç içe bulunması dikkat çekici bir durumdur.

Fatsa'nın bir köyünün ismi ise Bacanak'tır. Bilinen akraba adıyla ilgili de olabilecek bu ismi tedbirle ele almak gerektiği açıktır. Fakat tarihî belgelerde Peçenek isminin hep "B" ile başlamasından dolayı Peçeneklerle ilgili olması da ihtimal dâhilindedir.

Sivas iline bağlı Suşehri ilçesinde Peçenek isimli bir köy bulunmaktadır. Suşehri'nin Sarıyar Yaylası'nda bir taş üzerinde Runik yani Göktürk alfabesiyle yazılmış birkaç kelime bulunmaktadır.³³¹

Bütün bunların yanı sıra Canik isminin kaynağı da Peçenekler olmalıdır. Canik kelimesinin etimolojisini yapmak için pek çok ilim adamı çalışmalarda bulunmuş, fakat bir sonuca ulaşamamışlardır. Bu dağın ismi büyük bir ihtimalle başlangıçta Becenek idi. bol- fiilinde olduğu gibi, ön seste ünsüz düşmesiyle önce ecenek olmuş, daha sonra da bugünkü biçimi olan canik biçimine gelmiş olabilir. Samsun'un doğu kısmı, Ordu ve Giresun ve Şalpazarı çevresinde halk arasında bu coğrafyanın genel olarak iki ismi vardır. Yayla ve Canik. Bu bölgede yüksek kesimlere yayla, sahil kısmına ise genel olarak Canik denmektedir. Sahil kısmında yaşayanlara da Canikli denmektedir.

Ordu yöresi ile ilgili tutulmuş 1455 tarihli tahrir defterinde bugün Karagöl olarak bilinen Karakölos isimli bir yer bulunmaktadır.³³² Karakölos'un ilk şekli büyük bir ihtimalle Karaköl olmalıdır. Daha sonra Rumca -os eki eklenmiş ve kayıtlara böyle geçmiştir. Fakat bu ismin Peçenekler mi yoksa başka bir Türk boyundan mı geldiğini şimdilik belirlemek güçtür.

Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anadolu'daki çok sayıda köyün aynı isimde olması dikkat çekicidir.³³³ Batı Rumeli'de çok sayıda Peçenek Türk'ünün yaşadığı dikkate alındığında Karadeniz Bölgesi ile olan bu ortaklık çok önemli hâle gelmektedir.³³⁴

³²⁹ Karsantı, "karsak, kar tilkisi" demektir. Geniş bilgi için bk. Eröz; Hristiyanlaşan Türkler, İstanbul, 1983, s.VI.

³³⁰ Turak, bir Peçenek başbuğunun ismidir. Bk. Kurat; Peçenek Tarihi. Muallâ Uydu Yücel; "Balkanlar'da Peçenekler", Türkler, c.2, s.715.

³³¹ 7 Temmuz 1996 tarihinde saha araştırması yaparken rastladığımız bu taşın üzerinde Runik alfabesiyle yazılmış yazılar ve çeşitli şekiller bulunmaktadır. Biz yalnızca "İYİ" biçiminde yazılmış kısmını okuyabildik.

³³² Yedi yıldız-Üstün; s.386.

³³³ Metin Karaörs; "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.89-98.

³³⁴ Bu iki bölgenin çok sayıda ağız özelliği de ortaktır. Németh; "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", s.113-167.

Bütün bunlara alfabe konusunu da eklemek gerekir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Suşehri'nin Sarıyar yaylasında bir taş üzerinde Runik yani Göktürk alfabesiyle yazılmış birkaç kelime bulunmaktadır. Peçeneklerin Runik yazısını kullandıkları ve Suşehri'nde Peçenek isimli köy olduğu dikkate alındığında bağlantı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Sarıyar yaylasındaki bu yazı büyük bir ihtimalle Peçenekler tarafından yazılmıştır.

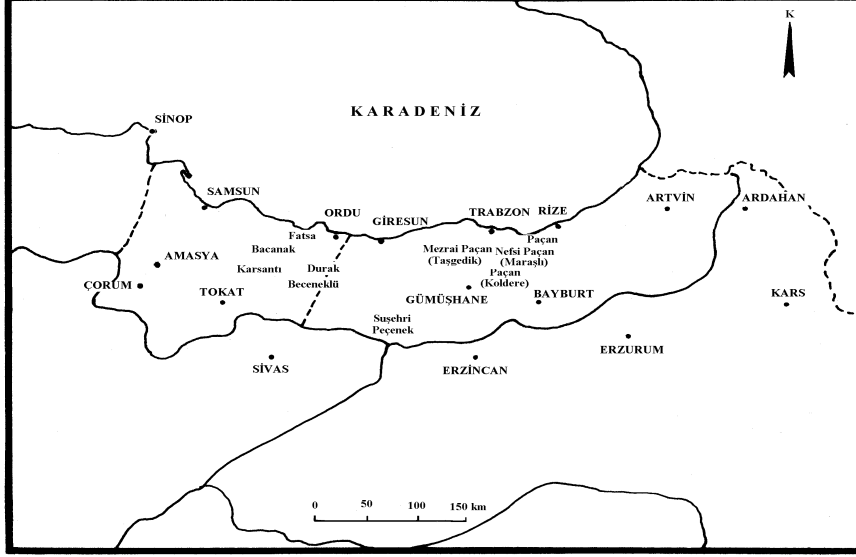
Karadeniz Bölgesi'ndeki Peçeneklerin izleri elbette bu kadar değildir. Ancak Peçenek Türklerinden günümüze pek az şey ulaşmış, bu olumsuzluk ise mukayese yapmamızı ve tespitlerimizi zorlaştırmaktadır. Peçeneklerin bölgedeki izleri konusundaki çalışmalarımız dokuma, mimarlık, yer isimleri, ağız özellikleri başta olmak üzere pek çok konuda devam etmektedir.

Bütün bunların dışında Trabzon'da Cani, Çil, Türkmân, Tatar, Kocaman biçiminde isimlendirilen gayrimüslim Türklerin bulunduğu bilinmektedir. Cani, Sarık oymağına mensup bir kol; Türkmân, Çil ve Kocaman yörük Türkmenlerine bağlı cemaatlerin adıdır.³³⁵

Harita 21: A. N. Kurat'a Göre Selçuklu Öncesi Anadolu'da Peçenekler (A. N. Kurat; Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937)

³³⁵ Bostan; XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.347.

Harita 22: Peçenekler

16. Diğerleri

1486-1583 yılları arasında kaleme alınan tahrir defterlerinde Akçaabat'a bağlı Akçakale, Akçaova, Bolatâne (Akçaabat), Çal, Çukurköyü, İli, İlana, Koca, Helvacı, İşbara, Karaağaç, Karaman, Kumyatağı, Şinik Şova, Vadi, isimli yerleşim birimleri bulunmaktadır.³³⁶ Karaman, Salur Türklerinin bir koludur.³³⁷ Şinik köyünün ismi günümüze kadar değişmemiştir. Şinik (Şünük), Türkçe bir kelime olup "çınar ağacı" demektir.³³⁸

Tahrir defterlerinde Akçaabat'a bağlı İşbara köyü kayıtlıdır. İşbara, adına yazıt dikilen ve Eski Türk yazıtlarında ismi sıkça geçen özel isim, Türk beyi, bir unvandır.³³⁹

Çaykara'nın eski ismi Kadahor ise Eski Türkçe kada(ş) "kardeş"³⁴⁰ ve Rumca -hor (horiyo) "köy" kelimesinin birleşmesinden oluşmuş gibi gözükmektedir.

³³⁶ Bostan; XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.342.

³³⁷ Sümer; Oğuzlar, levha 2. Göktürk; s.166-167.

³³⁸ DLT; IV, s.558. (şünük, ş'nin etkisiyle şinük, ilerici ünlü benzeşmesiyle şinik) Türkçe olan bu kelimeyi Brendemoen Ermenice sanmış ve Ermenilerin bu yöredeki varlığının delili saymıştır. Brendemoen; The Turkish Dialects of Trabzon, s.23. Aynı yazar Türkçeden başka hiçbir anlaşma dili olmayan Trabzon'un yarısına yakınının, Yunanca konuştuğunu yazmıştır. Hatta serender / serendi kelimesini delil gösterip bölgedeki Yunanca varlığını ispatlamaya çalışmıştır. a.g.e.; s.18-20. Hâlbuki serender kelimesi Türkçel olup seren ve direği kelimesinin birleşmiş biçimidir. Geniş bilgi için bk. Demir; "Serendi / Serender Kelimesi Üzerine", s.443-447.

³³⁹ Orkun; Eski Türk Yazıtları, s.909.

³⁴⁰ DLT; IV, s.245.

Düzköy'e bağlı Aykut köyünün eski adı olan Horovi, Ensari Türkmenlerinde 12 oymağa sahip bir boyun adıdır.³⁴¹

1486'da Maçka'ya, günümüzde Düzköy'e bağlı Çal köyünün ismi Eski Türkçe "alaca; kır, kıraç" anlamındadır.³⁴²

Maçka'ya bağlı Kırantaş köyünün önceki ismi olan Kutula / Kudula, XII. yüzyılda yaşamış bir Türk hakanının adının anısını taşımaktadır. Zigana'nın eski ismi ve Yomra'da aynı adla bulunan Varyan, Yörük Türkmenlerinden bir cemaatin adıdır.³⁴³

Of'a bağlı Kondu (Dernekpazarı), Öküzlü, Uzuntarla, Yarakar, ... gibi yerleşim yerlerinin ismi, yukarıda saydıklarımızla birlikte, yörenin kimliğini açıkça ortaya koymaktadır. 1515'te Kondu karyesinin sakinleri Yorgi Agrımaz, Lefter Agrımaz, Elisrato Agrımaz isimli şahıslardır.³⁴⁴

1520'de kaleme alınan icmal defterine göre Of'a bağlı Kabahor köyü bulunmaktadır. Bu köyün ismi daha sonra Kaban olarak değiştirilmiştir. Kaba Türkçe bir kelime olup DLT'de kapa biçiminde geçmekte ve "kaba ve yüksek olan her nesne" anlamında kullanılmaktadır.³⁴⁵

Tahrir defterlerinde geçen Of'a bağlı İşkana/İşkane karyesi (>Kirazköy), Oğuzların Yesi (Türkistan), 25 km kuzeyinde Atabay adlı İşkan şehrini hatırlatmaktadır.³⁴⁶

1486 tahririne göre Sürmene nahiyesine bağlı Aho Sakarsuyu karyesi bulunmaktadır. Bu köy daha sonra Araklı ilçesine bağlanmış ve ismi Ayvadere olarak değiştirilmiştir. Aho, Yakut Türkçesinde "yüksek yer" manasına gelmektedir. Sibiry'a'da Ako / Ago isimli bir nehir de bulunmaktadır.³⁴⁷

1583 yılı tahrir kayıtlarında Sürmene'de Bahçecik, Yarumca, Eski Kilise, Sıraçlı, Sakarsuyu, Mağara, Purnak, Yarakar, Hasan Yurdu ve Zavlı isimli Türkçe veya Türkçe unsur taşıyan yerleşim yerleri isimleri bulunmaktadır: Purnak, Akkoyunluların bir oymağının adıdır. Arpalı ise bir Türk oymağıdır. Sakarsuyu, Türkçe birleşik bir kelime olup bu isim muhtemelen Yörükân taifesinden olan Sakar cemaatinin kalıntısıdır. Yarakar'ın ise Yürüğir kelimesinin bozulmuş biçimi olduğu ileri sürülmektedir.³⁴⁸

Tahrir defterlerinde Sürmene nahiyesinin merkezinin ismi Hamurgan'dır. Ham-Urug, Şaman Türklerinde efsane kahramanıdır. Bu iki isimdeki bağlantı, özel bir araştırma konusudur.

³⁴¹ Ali Tayyar Önder; Türkiye'nin Etnik Yapısı, Ankara, 1999, s.196.

³⁴² DLT; IV, s.132.

³⁴³ Bostan; XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.341-343.

³⁴⁴ Umur; Of Tarihi-Vesikalar ve Fermanlar, s.44.

³⁴⁵ DLT; IV, s.263.

³⁴⁶ Ögel; Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1988, s.339. Kafesoğlu; s.325.

³⁴⁷ Önder; s.197.

³⁴⁸ Bostan; XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.341.

Tonya ilçesine bağlı Kalemli köyünün eski ismi Manganoba ve Sağrı köyünün eski ismi Manganoboz Türk sosyal hayatıyla ilgilidir.³⁴⁹ Saha araştırmalarımız sırasında Tonya'nın muhtelif yerlerinde rastladığımız ve yüzyıllardır yürürlükte olduğu söylenen Daloba, Peteroba, Bihaloba, Duvaroba, Anoforoba, Katortoba ve Abondimera isimlerinin ikinci kısımları dikkat çekicidir.

17. Anadolu Selçukluları Dönemi ve Birinci Dönem Türk Beylikleri

a. Anadolu Selçukluları

Anadolu Selçuklu Devleti, Anadolu'ya girer girmez Trabzon ve yöresini hemen her yönden kuşatarak tecrit etmiştir.

Trabzon, 1080'de Melikşah tarafından kuşatılır ve Türk topraklarına katılır. Fakat kısa bir zaman sonra buranın valisi Theodos Gabras tarafından geri alınır.³⁵⁰

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Karadeniz Bölgesi'ndeki 1080'den sonraki faaliyetlerini Saltuklular, Dânişmendliler ve Mengüceklele yürütmüştür. Çünkü bu üç beylik çoğunlukla Selçuklu Devleti'ne bağlı kalmışlardır. Zaman zaman ayrı bir devlet gibi hareket ettikleri de olmuştur. Ancak bu ayrı bir araştırma konusudur. Biz, karışıklığı ortadan kaldırmak için konuyu bir bütün olarak ele alıp bir başlık altında incelemenin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz.

Selçuklular, 1178'de Dânişmendlilerin, 1202'de Saltukluların topraklarını sınırlarına kattıktan sonra Trabzon yöresindeki mücadeleleri yine kendileri yürütmeye başlamıştır.

Selçuklular, 1194'te Samsun yöresinden denize ulaşırlar. Böylece Trabzon'un İstanbul ile bağlantısı büyük ölçüde kesilmiştir.

İstanbul, 1204'te Lâtinler tarafından işgal edilir. Bizans imparatorunun torunları Aleksios ve David, halaları olan Gürcistan Kraliçesi Tamar'ın yardımı ile Trabzon'u ele geçirdiler. Selçuklu orduları haçlılarla mücadele etmek için bütün güçlerini batıya kaydırıldığı için kısa bir süre içinde Ereğli'ye kadar bütün bölgeye hâkim olurlar. Amasya ve Ereğli yöresi David'in yönetimine bırakılır. Trabzon, Giresun, Ordu, Ünye, Samsun ve Sinop yöreleri ise Aleksios'a (saltanat yılları: 1204-1222) kalır.

Bu yıllarda Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin güneyi, Canik dağları hatta bu dağların kuzey yamaçlarının bir bölümü Selçuklu Devleti'ne bağlı idi. Uç bölgede bulunan Dânişmendli Devleti zamanında Karadeniz Bölgesi'ni fethetmek için birkaç kez sefer düzenlenmiş ancak başarılı olunamamıştı. Fakat bu yöreye kısmen yerleşmişler, sessiz sedasız sahile yaklaşmaya devam ediyorlardı.

³⁴⁹ Eröz; Hristiyan Türkler, s.49.

³⁵⁰ Şehabeddin Tekindağ; "Trabzon", İslâm Ansiklopedisi, c.12, İstanbul, 1993, s.458.

Trabzon ve çevresinde bir devlet kurulması üzerine ya da bu yörenin Selçuklu tâbiyetinden çıkması üzerine Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev (saltanat yılları: 1192-1196, 1205-1211), Trabzon'u kuşatır. Uzun süren kuşatmada bölgenin coğrafyasından kaynaklanan zorluklardan dolayı başarı elde edemeyip geri çekilmek zorunda kalır.³⁵¹ Ancak sınır güvenliğinin sağlanması için Bayburt Kalesi yeniden sağlam bir biçimde inşa edilmiştir.³⁵² I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümü üzerine Selçuklu tahtına 1211'de oğlu İzzeddin Keykavus (saltanat yılları: 1211-1220) geçmiştir.

Aleksios, 1214'te Selçuklu topraklarına saldırır. I. İzzeddin Keykavus bunun üzerine Karadeniz Bölgesi'ne bir sefer düzenler. Önce Aleksios'u esir alır. Arkasından Sinop'a girip fetheder. Aleksios Selçukluların himayesine girmeyi ve vergi vermeyi kabul edince serbest bırakılır.³⁵³ I. İzzeddin Keykavus, ülkenin çeşitli yerlerinden Türk nüfusu getirerek Sinop'a yerleştirir. Böylece Trabzon Devleti hem iyice küçülmüş olur hem de Türklerin himayesini kabul eder.

Sinop, Selçukluların Karadeniz'e açılan önemli bir limanı hâline gelir. Bu yüzden çok kısa bir zaman içinde gelişir ve Trabzon'dan daha önemli bir duruma gelir.

Alâeddin Keykubat, 10 Ağustos 1230'da Celâleddin Harzemşah'ı³⁵⁴ Yassıçimen'de yenince Hârizmlilerden 3000 kişi Canik dağlarını aşarak Trabzon bölgesine sığınır.³⁵⁵

I. Andronikos (1222-1235), Selçukluların hâkimiyetinden çıkmak için donanmasını Sinop'a gönderir.

1228'de Selçuklular denizden ve karadan Trabzon'u yeniden kuşatırlar. Donanma Sinop'tan çıkıp Trabzon önlerine gelir. Erzincan'da bulunan Melik³⁵⁶ komutasındaki Selçuklu ordusu ise Bayburt ve Maçka'dan geçerek karadan Trabzon'u kuşatır. Komutan karargâhını daha sonra Yeni Cuma Camisi olan Hagios Evgenios Manastırı'na kurar. Selçuklu kuvvetleri Trabzon'u almak üzereyken şiddetli fırtına çıkar ve ordu içindeki irtibat

³⁵¹ İbnü'l-Esîr; el-Kâmil fi't-tarih, Hazırlayan C. D. Tornberg, Leyden, 1853, s.242.

³⁵² Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.22.

³⁵³ İbn Bibi; s.15. Sevim; s.164-165.

³⁵⁴ Aral gölünün güneyinde, Amuderya'nın bu göle döküldüğü yerin etrafındaki ülkeye Harezm denir. Bu bölgeyi idare edenlere de Harzemşahlar denilmektedir. Türk asıllı olan Harzemşah sülâlesinin atası Kutbeddin Muhammed (1097-1128) Selçuklu valisi olarak bu bölgeyi idare etmiştir. Sultan Sencer'in ölümü üzerine İl Arslan bağımsızlığını ilân edip Harzemşahlar ülkesini büyük bir devlet durumuna getirmiştir. XII. yüzyılda Harzemşahlar bölgenin en kuvvetli devleti durumuna gelir. Moğollar tarafından yıkılır. Moğolların önünden kaçan Harezmi Türkler Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Celâleddin Harzemşah, Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırıp Anadolu'yu ele geçirmek istedi. I. Alâeddin Keykubat'ın ordusuyla Yassıçimen'de karşılaştı. Savaşı kaybedip kaçtı. Abdülkerim Özeydin, "Harzemşahlar Devleti", Türkler, c.4, s.883-896.

³⁵⁵ Tekindağ; s.458.

³⁵⁶ Tekindağ, adı geçen kişiden Melik adında bir komutan olarak söz eder. O, I. Alâeddin Keykubat'ın komutanlarından olan Melik Eşref olmalıdır.

bozular. Selçuklular geri çekilmek zorunda kalırlar.³⁵⁷ Melik, Maçka dağlarında esir edilir. Alınıp Andronikos'a götürülür. O, Melik'i I. Alâeddin Keykubat'a teslim edip tekrar Selçuklu tâbiyetini kabul eder.³⁵⁸

I. Alâeddin Keykubat, Eyyubîlere karşı yaptığı bir savaşta Andronikos'un gönderdiği kuvvetleri de götürür.³⁵⁹

Selçuklular, 4 Temmuz 1243'te Köseadağ Savaşı'nda yenilince dağılırlar. Bu tarihten itibaren Selçuklular, Moğolların egemenliğini kabul etmek zorunda kalırlar. Bunu fırsat bilen I. Manel (1238-1263) Moğollara tâbi olur. Moğol istilâsından sonra Trabzon önemli bir ticaret merkezi durumuna gelir ve iyice gelişir.³⁶⁰

b. Saltuklular

Saltuklular Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerindedir. Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra Erzurum ve yöresi Ebû'l-Kasım Saltuk'a verilmiştir. Bu beyliğin sınırları merkez Erzurum olmak üzere, kuzeyde eski ismiyle Barkal dağlarından³⁶¹ başlar. Bayburt, Kars, Tercan, İspir, Tortum, Oltu, Micingerd, Koçmaz ve çevresi beylik sınırları içinde bulunmakta idi.³⁶²

Saltukluların Erzurum'u yurt tuttuğu yıllarda buradan tacirler Trabzon'a gider, bu yörede yaşayan Hazar, Bulgar (İtil boyu), Kıpçak ve Peçeneklerin yaptıkları kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşını alır; kendi ürettikleri malları satarlardı.³⁶³

Bayburt ve çevresini, Parhar ve Canik ormanları istikametinden gelen Türkmenler 1054'te ele geçirir. Fakat Birinci Haçlı Seferleri sırasında Theodore Gabras buraları geri aldı. Haçlı Seferi'nden sonra Dânişmend Gazi oğlu İsmail'i Bayburt'u kurtarmak için bir ordu ile gönderir. 1098'de İsmail, Theodore Gabras'ı yenerek Bayburt'u geri aldı. Bayburt yakınlarında bulunan Dânişmend köyü, bu devre ait bir hatıra olmalıdır.³⁶⁴ Bu şehrin Dânişmendliler sınırı içinde fazla kalmayıp Saltuklulara geçtiği anlaşılmaktadır.

³⁵⁷ İbn Bibi; s.17. Sevim; s.175.

³⁵⁸ Tekindağ; s.458.

³⁵⁹ a.g.m.; s.459.

³⁶⁰ a.g.m.; s.459.

³⁶¹ Barkal dağının Bayburt ile Trabzon arasında, Zigana çevresinde olduğu tahmin edilmektedir. Geniş bilgi için bk. Kırzioğlu; "Trabzon'un Fethi Sırasında Fâtiş Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı 'Bulgar Dağı' Neresidir?", s.128-133.

³⁶² Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.31. Öngül; "Saltuklular", Türkler, c.6, s.462.

³⁶³ Turan; s.30. Brendemoen (The Turkish Dialects of Trabzon, s.267) ve diğer bazı araştırmacılar Trabzon ve çevresinde 1461'den önce temel dilin Yunanca olduğunu kabul etmektedirler. Elde edebildiğimiz kaynaklardan anlaşıldığına göre Trabzon ve yöresinde tarihin hiçbir döneminde Yunanca hâkim dil olmamış, sadece kiliselerde İncil Yunancası ile sınırlı kalmıştır. Erzurum yöresi tacirleri İncil Yunancasını bilmediklerine göre iki yörenin Türk tacirleri, Trabzon'da Türkçe ile anlaşılıyor olmalıdır.

³⁶⁴ Turan; s.40-41.

II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1204), 1202'de Gürcistan Seferi'nden dönerken Saltuklu Beyliği'ni yıkar ve topraklarını Selçuklu Devleti sınırları içine katar.³⁶⁵

c. Dânişmendliler

Dânişmendliler, birinci dönem Anadolu Türk beyliklerinin en önemlilerindendir. 1071 yılında yapılan Malazgirt Savaşı'na katılmışlar, savaş zaferle sonuçlandıktan sonra Anadolu'nun kuzey bölgelerinin fethini üzerlerine almışlardır. Kısa bir süre içinde Orta Anadolu'yu fethetmişler, Sivas'ı devlet merkezi yapmışlar ve devletlerini buradan yönetmişlerdir.

Dânişmendli Beyliği'nin kurucusu Dânişmend Gazi, 1085 yılında bütün Kapadokya'ya hâkim olur. Orta Anadolu'ya hâkim olduktan sonra kuzeydeki sınırları Trabzon Devleti'ne dayanır. Bu devletle daha yakından mücadele edebilmek için devletin merkezini Sivas'tan Niksar'a taşır. Dânişmendlilerin Karadeniz sahillerine inme mücadeleleri ve Karadeniz Bölgesi'ndeki faaliyetleri, Dânişmend Gazi zamanında başlamış ve Niksar'dan yönetilmiştir.

Dânişmend-nâme'de geçen yer isimlerinin doğu sınırı, Dede Korkut coğrafyasının hemen hemen batı sınırındadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin batı sınırı kesin olarak çizilememekle beraber, Anadolu içinde Trabzon ve Bayburt'a kadar geldiği bilinmektedir. Güneyde ise Mardin yakınlarına uzanmaktadır.³⁶⁶ Dânişmend-nâme'de geçen yer isimlerinin buralardan başlaması güzel bir tesadüftür. Destanda, doğuda geçen yer isimleri Malatya, Sivas ve Karahisar (Şebinkarahisar)'dır.

Dânişmend Gazi, Niksar'ı fethettikten sonra orduyu üçe böler. Abdurrahman-ı Dükiyye ile Süleyman oğlu Numan'ı 10.000 askerle Ermenistan tarafına gönderir. Bu ordunun görevi Trabzon'un arkasındaki Bulgar dağlarına kadar olan bölgeyi fethetmektir. Bu tarafa giden ordu zafer ve ganimetlerle döner. Ancak bu bölge ile ilgili herhangi bir yer ismi geçmez. Saltuk-nâme'nin giriş kısmında ise Dânişmend Gazi'nin fethettiği yerler arasında Gümüşhane de zikredilir.³⁶⁷

Bayburt ve çevresini, Parhar ve Canik ormanları istikametinden gelen Türkmenler 1054'te ele geçirdi. Fakat Birinci Haçlı Seferleri sırasında Theodore Gabras buraları geri aldı. Haçlı Seferi'nden sonra Dânişmend Gazi oğlu İsmail'i Bayburt'u kurtarmak için bir ordu ile gönderdi.³⁶⁸ 1098'de İsmail, Theodore Gabras'ı yenerek Bayburt'u geri aldı. Bayburt yakınlarında bulunan Dânişmend köyü, bu devre ait bir hatıra olmalıdır.³⁶⁹

³⁶⁵ a.g.e.; s.41.

³⁶⁶ Ergin; Dede Korkut Kitabı I, Ankara, 1989, s.52.

³⁶⁷ Şahsî kitaplığımızdaki Saltuk-nâme nüshası, vr. 3a/19.

³⁶⁸ Şahsî kitaplığımızda bulunan bir Saltuk-nâme nüshasında (vr.3/a) Dânişmend Gazi'nin Bayburt'u da fethettiği kayıtlıdır.

³⁶⁹ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.40-41.

Dânişmendli Devleti'nin sınırı Trabzon Devleti'ne dayandıktan sonra, hem Trabzon Devleti'ne son vermek hem de Karadeniz sahillerine inmek için Dânişmend Gazi 1104 yılında Canik seferine çıkar. İlk olarak Canik yolunda bulunan Halkümbed/Harkümbed Kalesi (muhtemelen Erbaa-Akuş sınırında bulunan ve bugün Kevgir Kalesi)'ne ulaşır. Kaleyi kuşatır. Kuşatma birkaç ay devam eder. Dânişmendli ordusu kaleyi ele geçiremez. Ağır bir yenilgiden sonra Niksar'a geri döner Bu kuşatma sırasında Dânişmend Gazi de yaralanır.

Dânişmend Gazi, 1105 yılında ikinci Canik seferine çıkar. Amaç yine topraklarını geliştirerek sınırları güvenlik altına almak ve Karadeniz sahillerini Türk vatanı yapmaktır. Bu defaki yolu Niksar'dan bugünkü Aybastı istikametindedir. Peçenek ve Kumun/Kıpçakardan oluşan Canik ordusu bu seferi önceden haber alırlar ve günümüzde Perşembe yaylası ismiyle bilinen bölgede pusu kurarlar. Dânişmend Gazi, ordusuyla beraber burada pusuya düşer. Dânişmendli ordusunun tamamına yakını burada şehit olur. Dânişmend Gazi, çok ağır bir şekilde yaralanır ve az sayıdaki arkadaşıyla Niksar'a döner. Burada şehit olur. Arkadaşları onu buraya defnedip Tokat'a dönerler.³⁷⁰

Böylece Karadeniz sahillerine inme düşüncesi Dânişmend Gazi döneminde gerçekleşemez.

Dânişmendli ordusunun pusuya düştüğü Perşembe yaylasındaki şehitlik hâlâ durmaktadır. Bölge insanı bu mezarlığı çevirmiş ve buraya bir mescit inşa etmiştir. Mescidin hemen yanında bir anıt bulunmaktadır. Rivayetlere göre bu anıt, Dânişmend Gazi'nin yaralandığı ve kanının döküldüğü yere dikilmiştir.³⁷¹

Mezarlığın çevresinde her yıl temmuz ayının ilk haftasında çok sayıda insanın katıldığı sahra toplantıları yapılmaktadır. Kurbanlar kesilmekte, namazlar kılınmakta, saatlerce dualar edilmektedir. Sahra toplantılarının her yıl temmuz ayının ilk haftasında yapılması, savaşın bugünlerde yapıldığını göstermektedir. Yaklaşık dokuz yüzyıl sonra bu olayın anılması ve hatıraların tazeliğini koruması dikkat çekicidir.³⁷²

³⁷⁰ Dânişmend Gazi ile ilgili 1105 yılına kadar olan bilgiler eksik de olsa çeşitli tarihî kaynaklarda mevcuttur. Ancak şehit olmasına sebep olan Canik Seferleri konusunda inceleyebildiğimiz kadarıyla Dânişmend-nâme dışında herhangi bir kaynakta bilgi yoktur. Yalnızca Osman Turan, Dânişmend-nâme'deki rivayetler ile Trabzon Rum devletinden söz eden kaynaklardaki ipuçlarını mukayese ederek meselenin üzerinde kısaca durmuştur. Turan; Selçuklular Zamanında Türkiye, s.131-136. Dânişmend-nâme'deki rivayetlerin doğruluğu öteden beri tarih araştırmacıları tarafından hep tartışılmıştır. Fakat Ordu ve yöresinde saha araştırmaları sırasında tespit ettiğimiz Dânişmend Gazi zamanından kalmış mezarlıklar ve bu mezarlıklarla ilgili rivayetler Dânişmend-nâme'deki bilgileri doğrulamaktadır.

³⁷¹ Anıt ve mezarlıklar çok eskiden beri ziyaret yeriymiş. İnsanlar her türlü dertlerine çare bulabilmek için buraya gelirler, dualarda bulunup kurbanlar keserlermiş.

³⁷² Geniş bilgi için bk. Demir; "Dânişmend Gazi ve Şehadeti", Tarih ve Medeniyet, Sayı 34, Ocak 1997, s.24-27.

Dânişmend Gazi'nin Karadeniz sahillerine inmek istediği yıllarda karşısına çıkan ordular, büyük ihtimalle daha önceki yıllarda Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleşen Türklerden oluşmaktaydı. Dânişmend-nâme'deki bilgiler bunu göstermektedir. Dânişmendlilerin Sivas'a geldikten sonra karşılıklarına pek çok kez Türk komutanlar ve Türk askerler çıkmıştır. Tokat'ta bir ovada rastladığı Artuhi, daha önceki yüzyıllarda bu yöreye yerleşmiş Türklerin torunudur.³⁷³ Yine Tokat'ın Türkler tarafından fethedilmesine engel olmak için Bayburt'tan gönderilen ordunun komutanı Tekin isimli biridir. Bayburt'tan gelen ordu da Türklerden oluşmaktadır. Adı geçen Türk komutanının kardeşi ise Bayburt Beyi Miknas'tır.³⁷⁴ Yine Dânişmendli ordusunun karşısına Çankırı yakınlarında çıkan El Tigin³⁷⁵ ve Kara Tigin,³⁷⁶ bir gerçeğin su yüzüne çıkışından başka bir şey değildir.

Dânişmendli ordularının Karadeniz sahiline inme çabaları sırasında Niksar ve Canik dağlarının zirvelerinde karşılıklarına çıkan Kara Burç,³⁷⁷ Niksar Beyi Mihayil'in amcazadesi Tadık,³⁷⁸ Canikli komutan Tatis³⁷⁹ çok sayıda askerden oluşan orduların komutanlarıdır. Adı geçen komutanların akrabaları ile ilgili eserde yer alan bilgiler, Hristiyanlığı kabul eden Türklerin artık yabancı isimler aldığını göstermektedir.

Dânişmendlilerin bu yöredeki mücadeleleri, Melik Dânişmend Gazi'nin ölümüyle uzun süre duraklamıştır. Fakat daha önce, belirlenemeyen bir tarihte sahip oldukları Karakuş (Akkuş) Kalesi³⁸⁰ ve Mesudiye'yi ellerinde tutabilmişlerdir. Hatta Mesudiye'nin Kale köyündeki kale, büyük bir ihtimalle Dânişmendliler tarafından yaptırılmış bir sınır kalesidir.

Bahsedilen kale yıkılmaya başlamıştır, fakat kalenin mihrabı hâlâ dimdik ayakta. Bu kalenin Karadeniz Bölgesi'nin Türk vatanı yapılmasında önemli bir yeri vardır. Dânişmendlilere sınır karakolluğu görevi yapan bu kale, daha sonra Orta Karadeniz Bölgesi'ni bir daha değişmemek üzere tamamen Türk vatanı yapan ve Dânişmendlilerin torunları olan Hacıemiroğulları Beyliği'nin merkezi olmuştur.³⁸¹

Dânişmendlilerle Bizanslılar 1120'de bir kez de Şiran'da karşılaşır. Bizans ordusu bu savaşta tamamen imha edilir. Gabras esir alınır. O, 30.000 dinar ödeyerek serbest kalır.³⁸²

Dânişmend Gazi öldükten sonra yerine oğlu Melik Gazi geçer. O, öncelikle Anadolu içlerindeki mücadelelerine önem verir. Daha sonra

³⁷³ Demir; Dânişmend-nâme, Part Two, s.9-21.

³⁷⁴ a.g.e.; s.60-61.

³⁷⁵ a.g.e.; s.121-123.

³⁷⁶ a.g.e.; s.122-175.

³⁷⁷ a.g.e.; s.193-197.

³⁷⁸ a.g.e.; s.177.

³⁷⁹ a.g.e.; s.135-141.

³⁸⁰ Ordu ile Tokat sınırında bulunan bu kale günümüzde harabe hâlinindedir.

³⁸¹ Demir; "Hacıemiroğulları", Türkler, c.6, s.824-829.

³⁸² Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.59.

Karadeniz Bölgesi'nde fetihler başlar. 1129 ya da 1130 yılında fazla zorlanmadan bu bölgenin hâkimi olan Kasianus (Cassianus)'tan bütün sahil kalelerini teslim alır.³⁸³

Melik Gazi 1134'te öldükten sonra Dânişmendlilerde taht kavgaları başlar. Neticede Niksar ve çevresine Melik Muhammed hâkim olur. Melik Muhammed, ilk olarak Anadolu'nun güneyinde sınırlarını genişletmek için çalışır. Onun meşguliyetinden istifade eden Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos (1118-1143), 1139-40 yıllarında Karadeniz sahillerini ele geçirir. Dânişmendlilerin başkenti Niksar'a saldırır.³⁸⁴ Fakat başarılı olamayarak perişan durumda kaçmak zorunda kalır. Türkler, onu sahile kadar izlerler.³⁸⁵ 1140-1141 yıllarında Karadeniz Bölgesi'ni geri alırlar.³⁸⁶

Melik Muhammed 1142 yılında ölür. Yerine oğlu Zünnun geçer. Fakat amcası Yağı Basan bütün Dânişmendli bölgesinde hükümdarlığını ilân eder. Bu kargaşa sırasında tarihini tam belirleyemediğimiz bir zamanda Bizanslılar Karadeniz'i ele geçirirler.

Yağı Basan, iyi bir taktikle Bizans ve Trabzon Devleti'nin sınırlarının birleştiği yerler olan Ünye, Bafra ve Samsun bölgelerine akınlar düzenleyerek buraları 1157 yılında tekrar Türk topraklarına katar.³⁸⁷ Daha sonra fetihlerini bu bölgede genişletir.

Yağı Basan'ın Ünye Kalesi'ni fethedişiyle ilgili rivayetler hâlâ halk arasında anlatılmaktadır. Ünye Kalesi bölgeye hâkim ve el değiştirmesi hemen hemen imkânsız bir yapıya sahiptir. Ayrıca burada devrin en önemli silâhları bol miktarda bulunmaktadır. Yağı Basan, askerleriyle bu kaleyi kuşatır. Fakat düşmanlar sur içinden sürekli ok atmaktadır. Türkler, kale içindeki mevcut okların bitmesi için birkaç gün beklerler. Fakat bitecek gibi görünmez. Artık yapacak bir şey kalmaz. Kalenin sadece hile ile ele geçirilebileceğini düşünen Yağı Basan, askerlerine çok sayıda keçi bulmalarını emreder. Gece karanlığı kaplayınca boynuzuna yanan mumlar bağlayarak her taraftan kale istikametine doğru keçileri salar. Düşmanlar karanlıkta boynuzlarında ışık yanan keçileri Türk askerleri sanır. Bu kadar askere karşı koyamayacaklarını anlayınca hemen teslim olurlar.³⁸⁸

Melik Yağı Basan'ın fethinden sonra Ordu ve yöresinde Türkler, sahil kısmındaki yaklaşık 10-15 km'lik koridor hariç, parça parça yerleşmiş ve burada kalmış olmalıdır. Zira sahilin hemen kenarından başlayarak Canik dağlarının etekleri boyunca sıralanan yer isimleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu yer isimlerinin çoğunluğu Osmanlılar devrinde tutulan tahrir defterlerinde geçmektedir. Bunlardan bir kısmı günümüze kadar muhafaza edilmiştir.

³⁸³ a.g.e.; s.170. Cahen; s.107. Abdülkerim Özeydin, "Dânişmendliler", TDV İslâm Ansiklopedisi, c.8, s.470.

³⁸⁴ Cahen; s.108.

³⁸⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı-Rıdvan Nafiz; Sivas Şehri, İstanbul, 1928, s.34.

³⁸⁶ Özeydin; s.471.

³⁸⁷ Cahen; s.112. Uzunçarşılı-Rıdvan Nafiz; s.39.

³⁸⁸ Ünye'ye bağlı Kale köyünde 7 Ağustos 1996 tarihinde yapılan derleme.

Canik sancağı (Samsun ve Ordu ilinin bir bölümü) tahrir defterinde, Arım kazasında Cemaat-i Dânişmendlü, Hacı Dânişmendlü, Yağıbasan (günümüzde Tekkiraz beldesine bağlı mahalle) isimli karyeler bulunmaktadır.³⁸⁹

Tahrir defterlerinde yer almayan Akkuş ilçesine bağlı Düğencili köyünde bir mevkiin ismi Dânişmendalanı'dır. Ünye'ye bağlı Yavi³⁹⁰ köyünün adı muhtemelen Dânişmend Gazi'nin torunu olan Yağı Basan'ın³⁹¹ isminden gelmektedir. Yine Ünye'ye bağlı Yenikent beldesi Ekincik Mahallesi sınırları içinde bulunan Melik tepesinin ismi de Dânişmendlilerin mirası olmalıdır.

1455 yılında kaleme alınan tahrir defterinde; Ordu kazasında, Bölük-i Geriş-i Alibeğce (Kabadüz)'de Dânişmendlü ve İsadânişmendlü, Bölük-i Niyabet-i Çamaş (Çamaş)'ta Dânişmendlü; Niyâbet-i Geriş-i Sevdeşlü/Ulubeğlü (Ulubey)'de Dânişmendköy bi-ism-i Kovancı; Nahiye-i Milas (Mesudiye)'ta Taylu; bugün Giresun ili sınırları içinde bulunan Niyâbet-i Kepsil (Giresun'a bağlı Bulancak ilçesinin bir bölümü)'de Meliklü; Niyâbet-i Kırık ilinde (Yavuzkema) Karadânişmend ve Bayramdânişmend isimli karyeler bulunmaktadır.³⁹² Trabzon Vilâyeti Salnamesi'ne göre 1876'da Tirebolu'da Dânişmendli karyesi vardır.³⁹³

Yer isimlerinden anlaşıldığına göre Dânişmendliler Mesudiye'ye sınır kalesi yaptıktan sonra Karadeniz sahillerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamışlardır. Yine bu kale hareket merkezi olmak üzere doğu istikametine doğru Canik dağlarının tepelerinden yürümüşler, Gümüşhane'nin Torul ve Kürtün ilçelerine ulaşmışlardır. Zirveden aşağı müsait buldukları yerden yine sahile inmeye çalışmışlardır.

Bunun en büyük delili Giresun ile Trabzon arasındaki bölgenin sergilediği durumdur. Giresun'un doğu kısmı, Dânişmendliler döneminde Trabzon'un güneyinde yerleşmiş ağırlıklı nüfusa sahip Çepniler³⁹⁴ tarafından Türk topraklarına katılır.³⁹⁵ Onlar, "Kürtün'den hareket ederek Harşit vadisi

³⁸⁹ Öz; s.200-203.

³⁹⁰ Bir ağız özelliği olarak (-g->-v-) "yağı" kelimesi, bölgede "yavı/yavi" şeklinde telâffuz edilmektedir.

³⁹¹ Yağı, Türkçe bir kelime olup "düşman" demektir. Yağı Basan ise "düşmana baskın yapan" manasına gelmektedir.

³⁹² Yediyıldız-Üstün; s.XXX-XLII.

³⁹³ Trabzon Vilâyeti Salnamesi (1293/1876); s.271.

³⁹⁴ Mehmet Âşıkî'nin Trabzon'un güneyi ve batısındaki dağları "Çepni dağları" olarak isimlendirmesi, bu bölgede Çepnilerin nüfus yoğunluğundan dolayı olsa gerektir. Sümer; "Çepniler -III-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 57, Eylül 1991, s.12, nt. 2'den naklen.

³⁹⁵ Dânişmendli Devleti'nin ağırlıklı nüfusu büyük ihtimalle Çepniler idi. Çepnilere ait yer isimlerinin büyük bir çoğunluğunun Anadolu'nun kuzeyinde yoğunlaşması bunun bir delilidir diyebiliriz. Ayrıca Türklerin Anadolu'da inşa ettiği ilk büyük eserlerden biri olan ve günümüze ulaşan Niksar Ulu Camii'nin 1145 yılında Çepnizâde Hasan Efendi tarafından yaptırılması ve yine Niksar'da Çepnibey ismiyle bir mahallenin bulunması önemli deliller olsa gerektir. 1455 yılında kaleme alınan tahrir defterine göre Ordu sınırları içinde Çepnilere ait dört yer ismi bulunmaktadır. Bunlardan Habsamana'ya bağlı Çepni karyesinde yaşayan iki kişinin adının Bayram veled-i Mehmed Çepni ve Yusuf veled-i Ahmed Çepni olması dikkat çekicidir.

yolu ile Karadeniz'e erişmişler ve bu vadinin iki yanındaki güzel toprakları yurt edinmişlerdi."³⁹⁶ Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında gerçekleştirdiği Trabzon seferi sırasında, "Kürtün, Dereli, Giresun, Tirebolu, Eynesil, arasındaki geniş kırlık kesim Çepni beylerinin elinde bulunuyordu."³⁹⁷ 1486 yılında kaleme alınmış Trabzon sancağı tahrir defterine göre bu bölgede Vilâyet-i Çepni isimli bir il bulunmaktadır.³⁹⁸ "Adı geçen il Giresun'un merkez kazası ile Keşap, Dereli kazalarının topraklarını içine almaktadır. Çepni ilinde 59 köyün varlığı tespit edilmiştir. Bu 59 köyde 2243 vergi nüfusunun yaşadığını görüyoruz."³⁹⁹ Bu defterde yer isminden başka Çepnilerle ilgili pek çok bilgi yer almaktadır. Ayrıca XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılarından Mehmet Âşîkî'nin verdiği bilgilere göre yörede yaşayan Türk halkından önemli bir kısmı Dânişmendli Çepnilerden meydana gelmektedir.⁴⁰⁰

Selçuklular, Dânişmendli Devleti'ni 1178 yılında yıkar ve onların topraklarına sahip olurlar. XIII. yüzyılın başlarında bu devlet de yıkılır. 1335 yılında Moğol-İlhanlı devrinin sona ermesiyle Anadolu'da beylikler dönemi başlar. Moğollar döneminde var olan beylikler, onların gitmesiyle tamamen müstakil hareket etmeye başlar.

Dânişmendlilerin topraklarının kuzey kısmında iki beylik ortaya çıkar. Bunlar; Hacıemiroğulları Beyliği ve Taceddinoğulları Beyliği'dir.

ç. Mengücekler

Mengücekler Devleti, Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın komutanlarından Mengücek Gazi tarafından 1080'de kurulmuştur. İlk vatanları Kemah ve Erzincan dolaylarıdır. Daha sonra sınırları içine Şebinkarahisar ve Divriği yörelerini de katmışlar, başkentlerini Divriği'ye taşımışlardır. Mengücek Bey öldükten sonra yerine oğlu İshak Bey geçti. Onun zamanında toprakları Dânişmendliler tarafından alındı.

İshak Bey 1142'de öldükten sonra devletin toprakları Erzincan yöresi ve Divriği yöresi olmak üzere ikiye ayrıldı. Divriği kolunun yönetimi Süleyman Beye verildi. Burası kısa bir süre sonra Selçuklulara bağlandı. Erzincan kolunun yönetimi ise Davut Beye kaldı. Burası 1228'de I. Alaeddin Keykubat tarafından Selçuklulara bağlandı.⁴⁰¹

Mengücek Gazi'nin Trabzon yöresindeki Bizanslılarla herhangi bir mücadeleye girdiğine dair kaynak bulunmamaktadır. Büyük bir ihtimalle de yapmamıştır. Çünkü onun bey olduğu yıllarda Dânişmendliler Kelkit ırmağı boyunca doğuya doğru ilerlemişler, buraları yurt tutmuşlardı. Dolayısıyla Mengüceklerle Trabzon Devleti o tarihlere ya sınırdaş değillerdi, ya da çok az bir bölgede birbirilerine komşuydular.

³⁹⁶ Sümer; s.10.

³⁹⁷ a.g.e.; s.9.

³⁹⁸ a.g.e.; s.13-17.

³⁹⁹ Sümer; "Çepniler -IV-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 58, Ekim 1991, s.5.

⁴⁰⁰ Sümer; Oğuzlar, s.246'dan naklen.

⁴⁰¹ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.65.

18. İkinci Dönem Türk Beylikleri

a. Eratnalılar

Anadolu Selçuklu Devleti'nin sona ermesiyle bu devletin idaresindeki yerler İlhanlıların idaresine girmiştir. Anadolu, İlhanlılar tarafından gönderilen valilerle idare edilmiştir.⁴⁰²

İlhanlı tahtında bulunan Sultan Mehmet Olcaytu, Anadolu'da sürüp giden kargaşaya bir son vermek için 1305'te İrencin Noyan'ı görevlendirir. İrencin Noyan, zorbalığa dayalı bir siyaset sürdürür. Türkmenlerin tepkisi üzerine görevine son verilir. Yerine Emir Çoban tayin edilir. Emir Çoban, Anadolu'daki Türkmen beylerini yönetimi altına aldıktan sonra oğlu Emir Timurtaş'ı Anadolu umumî valiliği görevine getirir. Emir Timurtaş 1327'de yerini bir Uygur Türk'ü olan Emir Eratna'ya bırakarak Anadolu'dan ayrılır.⁴⁰³

Emir Eratna, Türkmen beylerinin güvenini kazanır. Merkezi Sivas olmak üzere Eratnalılar Devleti'ni kurar. Başkent daha sonra Kayseri olarak belirlenmiştir. Sınırları içinde Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Samsun, Ankara, Niğde, Kayseri, Sivas, Çorum, Bayburt, Şarkikarahisar, Niksar, Merzifon, Aksaray, Yozgat, Tunceli, Gümüşhane, Giresun ve Malatya'nın bir bölümü bulunmaktadır.

Sultan Eratna'dan sonra yerine oğlu Gıyaseddin Mehmet geçer. Devlet adamlığı özelliklerinden mahrum olan bu şahıs zamanında Eratnalılar Devleti çökmeye başlar. Daha sonra tahta geçen Alâeddin Ali Bey zamanında çöküş devam eder. Mehmet Çelebi zamanında ise devlet tamamen zayıflamıştır. Bu durumu fırsat bilen Naîp Kadı Burhaneddin devlet idaresini ele geçirmiş, Sivas merkez olmak üzere bir devlet kurmuştur.⁴⁰⁴

Tokat, 1335'ten sonra Eratnalıların hâkimiyetine geçmiştir. Eratna, bu şehrin idaresini önce Mühezzibeddin Uluğ Beye, daha sonra da Amasya Emiri Zeyneddin Tüli Beye vermiştir.⁴⁰⁵

Eratna 1352'de Kayseri'de vefat eder, yerine küçük oğlu Gıyaseddin Mehmet Bey hükümdar olur. 1365'te Mehmet Bey öldürülür, onun yerine de Alâeddin Ali Bey geçer. Bunun üzerine Tokat'ta Emir Şeyh Necip müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başlar.⁴⁰⁶

Ali Beyin ölümünden sonra yerine ikinci oğlu yedi yaşındaki Mehmet Bey hükümdar ilân edilir. Birkaç yıl sonra da Kadı Burhaneddin, Mehmet Beye nâip olur. Onun yaşının küçük olmasından yararlanarak 1381 yılının ocak ayında hükümdarlığını ilân eder. Böylece Eratna Devleti sona ermiş olur.⁴⁰⁷

⁴⁰² Uzunçarşılı; Anadolu Beylikleri, Ankara, 1988, s.155.

⁴⁰³ Kemal Göde; Eratnalılar, Ankara, 1994, s.1-57.

⁴⁰⁴ a.g.e.; s.60-140.

⁴⁰⁵ a.g.e.; s.67-68.

⁴⁰⁶ Uzunçarşılı; s.158.

⁴⁰⁷ a.g.e.; s.159.

İlhanlılar, Anadolu'daki hâkimiyetlerini sürdürebilmek için doğudan sık sık asker ve sivil insanlar getirmek zorunda kalmışlardır. Bu gelen insanlar, Eratnalılara bağlı topraklar içine yerleştirilmiştir. Göçüp bu bölgeye yerleşenlere Tatar denilmektedir.

Pazar ilçesine bağlı Tatarköy, büyük bir ihtimalle bu bölgeye gelip yerleşen Türklerin mirasıdır. Tokat'a komşu olan Amasya'nın bir mahallesinin ismi de Tatar Mahallesi'dir. Bu ismin 1327'den önce verildiği tahmin edilmektedir.⁴⁰⁸

Turhal'ın Tazye köyündeki Hoşkadem Camii ve Zaviyesi, Zile'deki Seyis Bey Misafirhanesi bu dönemden kalma başlıca eserlerdir.⁴⁰⁹

b. Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti

Eratna Devleti'nin zayıf düştüğü ve yıkılmak üzere olduğu bir anda Kadı Burhaneddin Ahmed, 1381'de yönetimi ele geçirir ve merkezi Sivas olmak üzere kendi adıyla bilinen bir devlet kurar. Bu devletin toprakları hemen hemen Eratna Devleti topraklarının tamamıdır. Dolayısıyla Tokat bu sınır içinde yer almaktadır.

Kadı Burhaneddin, Oğuzların Salur boyundandır.⁴¹⁰ Eratna Devleti'nde kadılık, vezirlik ve nâiplik görevinde bulunmuştur. Kaynaklar, Kadı Burhaneddin'in ilim ve siyaset sahibi, akıllı ve iyi bir devlet adamı olduğu konusunda birleşir. Üç dilde şiir ve ilmî eserler yazacak kadar güçlüdür.⁴¹¹

Kadı Burhaneddin, kendi tarihini yazma konusunda devrin şair ve yazarlarından Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî'ye teklifte bulunur. Adı geçen şahıs bu teklifi kabul eder. O, 1394 yılında Sivas'a gelmiş, dört yıl sonra Kadı Burhaneddin ölünce Bezm u Rezm'i⁴¹² bitirip buradan ayrılmıştır.

Kadı Burhaneddin, vezir olduğu zamanlarda, 1379'da Taceddin Bey üzerine sefer düzenlemişti.⁴¹³

Kadı Burhaneddin, başa geçer geçmez Tokat Emiri Şeyh Necip damadı ile Sivas'a gelip ona bağlılığını bildirir. O da Tokat Emiri Şeyh Necip'in görevde kalmasını sağlar.⁴¹⁴

Kadı Burhaneddin hayatı yoğun yaşamış bir insandır. Çevredeki ve devlet içindeki düşmanları onu hiç rahat bırakmamışlardır. Bunların başında Tokat Emiri Şeyh Necip, Amasya Emiri Hacı Şadgeldi daha sonra oğlu

⁴⁰⁸ Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin; Amasya Tarihi, c.1 Ankara, 1986, s.96-97.

⁴⁰⁹ Uzunçarşılı; s.230.

⁴¹⁰ Yaşar Yücel; Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara, 1983, s.15.

⁴¹¹ Kadı Burhaneddin'in üç eseri bilinmektedir: İlki 1395 yılında biten İksirü's-Saadet, ikincisi bir fıkıh kitabı olan ve 1397'de tamamlanan Tercihü't-Tavzih, üçüncüsü ise şiirlerinin toplandığı Divan'dır.

⁴¹² Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî; Bezm u Rezm, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1990.

⁴¹³ Y. Yücel; s.38.

⁴¹⁴ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî; s.223.

Ahmed Beg, Karaman oğlu Alâeddin, Erzincan Emiri Mutahharten gelmektedir.

Kadı Burhaneddin Devleti'nin topraklarının Eratna Devleti'nin yıkılışından sonra Erzincan ve Bayburt'a kadar ulaştığı tarihî kayıtlardan ve bastırılan paralardan anlaşılmaktadır.⁴¹⁵

Kadı Burhaneddin, Hacıemiroğulları Beyliği'ne 1386'da saldırıda bulunan Taceddinoğulları Beyliği'nin başkenti Niksar'a gelir. Burayı alıp kendi topraklarına katar. İskefsir Kalesi'ni ve Reşadiye'nin bir bölümünü alıp 1386 yılında Hacıemiroğulları Beyliği'ne bağışlar.⁴¹⁶

Kadı Burhaneddin Karadeniz kıyılarını Türk vatanı yapmaya çalışan Taceddinoğulları Beyliği ve Hacıemiroğulları Beyliği'ne hep destek olmuştur.

Osmanlılar, Kadı Burhaneddin'in üzerine 1391 yılında bir ordu gönderirler. Kadı, Osmanlı ordusunu Çorum civarında yener. Bu savaşta Osmanlı şehzadesi Yıldırım Bayezid'in oğlu Ertuğrul ölür.⁴¹⁷

1385'te Emir Necip gelip Tokat Kalesi'ni Kadı Burhaneddin'e teslim eder. Bunu fırsat bilen Kadı Burhaneddin hemen hareket edip Tokat'ta yeni bir imar hareketine girişir. Bu bölgede yeni düzenlemeler yapar.⁴¹⁸

Kadı Burhaneddin 1398 yılında Akkoyunlular tarafından öldürülmüştür. Yerine 14 yaşındaki oğlu Alâeddin Ali geçer. Çocuk yaştaki bir hükümdarın devleti idare edemeyeceğini anlayan ahali şehri ve Kadı Burhaneddin Devleti'ne bağlı diğer toprakları Osmanlılara teslim eder.⁴¹⁹

Timur, Hind seferindeyken Kadı Burhaneddin'in öldüğünü duyunca Anadolu'nun kapısının kendisine açıldığına sevinir, yerine adam bırakıp merkeze döner.⁴²⁰

c. Hacıemiroğulları Beyliği

Hacıemiroğulları'ndan önce Türk toprakları olan Tokat'ın kuzeyi ve Mesudiye ile kendilerinin Türk topraklarına kattığı Ordu, Giresun, Samsun'un doğusu ve Trabzon'un batısında hüküm sürmüştü; Orta Karadeniz Bölgesi'nin büyük bir bölümünü Türk vatanı yapmış Türk beyliğidir. Bu beylik, Türkmenleri ağırlıklı olarak Selçukluların bölgeyi fetih için sınır boyuna yerleştirdiği Oğuzların Çepni boyuna mensuptur.

Tarihî kaynaklarda ismi Bayramoğulları Beyliği ya da Hacıemiroğulları Beyliği olarak geçmektedir. Bu ikili adlandırmaya sebep olan düşünce, beyliğin kurucusunun tam olarak belirlenememesinden kaynaklanmaktadır.

⁴¹⁵ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.45.

⁴¹⁶ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî; s.313-314.

⁴¹⁷ Uzunçarşılı; s.163-164.

⁴¹⁸ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî; s.287-289.

⁴¹⁹ Uzunçarşılı; s.167.

⁴²⁰ a.g.e.; s.165.

Beylik, bazı kaynaklara göre Bayram Bey,⁴²¹ bazılarına göre Bayram Beyin oğlu Hacı Emir İbrahim Bey tarafından kurulmuştur.⁴²²

Hakkında derli toplu herhangi bir kaynak yoktur. İlgili bilgiler; çevre beyliklerin kısmen yazılmış tarihleri,⁴²³ Trabzon Devleti saray tarihinin kaydedilen bölümleri,⁴²⁴ Trabzon (Giresun) ve Ordu ili tahrir defterleri⁴²⁵ ve günümüze ulaşabilen tarihî eserlerden elde edilebilmektedir. Son derece sınırlı olan bilgiler, bu beylik hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmamızı engellemektedir.

Hacıemiroğulları, köken bakımından Dânişmendlilere dayanmaktadır.⁴²⁶

Dânişmendliler, Malazgirt Savaşı'ndan (1071) hemen sonra tarih sahnesinde yer alan; Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Kayseri, Malatya, Gümüşhane ve yörelerinde hâkimiyetini sürdüren ilk Anadolu Türk beyliklerindedir. Ağırlıklı olarak Orta Anadolu'da yerleşmiş olmakla beraber Türkiye'nin kuzeyinde de mücadeleler vermişlerdir. Bu bölgede etkili olabilmek için başkentlerini Sivas'tan Niksar'a taşımışlardır. Dânişmend Gazi tarafından bazı yörelerde Karadeniz sahillerine yaklaşılmış,⁴²⁷ zaman zaman da geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Dânişmendliler, Mesudiye'nin 6 km kuzeydoğusunda bir sınır kalesi yapıp yöredeki sınırları bu kale vasıtasıyla kontrol etmekte idiler. Anadolu Selçukluları, 1178 yılında bu beyliğin varlığına son vermiştir. Dânişmendli topraklarında yaşayan Çepnilerin bir bölümü Selçuklular tarafından Çanakkale ve Balıkesir civarında iskân ettirilmiştir. Burada iskân ettirilenler daha sonra Karasioğulları Beyliği'ni kurmuştur.⁴²⁸

⁴²¹ Sümer; Tirebolu Tarihi, s.3.

⁴²² Y. Yücel; Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), s.89, No. 86.

⁴²³ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî.

⁴²⁴ Chronique de Trébizonde, (Michel Panarète Rumca olarak derlemiştir. İlk defa Venedik el yazmasına göre M. Tafel yayımlamıştır. Fransızcaya M. Brosset tarafından Histoire du Bas-Empire adlı eserin içinde çevrilmiştir). (Paris, 1936, s.428-509).

⁴²⁵ Yediyıldız-Üstün. Sümer; Tirebolu Tarihi, s.56-98.

⁴²⁶ Kadı Burhaneddin, Hacıemiroğulları Beyliği'ne saldırıda bulunan Taceddin Bey'e gönderdiği mektupta "Onların atalarından miras kalmış mülküne göz dikip düşmanlık ve kavga yolunu tutmuş, dostluk ve kardeşlik haklarını çiğnemişsin" şeklinde ifade kullanması, bunun bir delili olsa gerektir. (Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî; s.311). Ayrıca bir tesadüf değilse Ordu yöresinin 1455 tarihli tahrir defterinde "Bayramdânişmend" ismiyle kaydedilen köy, bir geçişi anlatmaktadır.

⁴²⁷ 1455 yılında kaleme alınan Ordu ili ve yöresi tahrir defterinde Dânişmendlilerle ilgili yer isimleri şunlardır: Bölük-i Geriş-i Alibeğce (Kabadüz) Dânişmendlü ve İsadânişmendlü; Bölük-i Niyâbet-i Çamaş (Çamaş) Dânişmendlü; Niyâbet-i Geriş-i Sevdeşlü/Ulubeğlü (Ulubey) Dânişmendköy bi-ism-i Kovancı; Nahiye-i Milas (Mesudiye) Taylu; Niyâbet-i Kepsil (Giresun'a bağlı Buluncak ilçesinin bir bölümü) Meliklü; Niyâbet-i Kırık ili (Yavuzkema) Karadânişmend ve Bayramdânişmend (Yediyıldız-Üstün; s.XXX-XLII). Adı geçen yerlerin bazıları sahile çok yakındır.

⁴²⁸ Uzunçarşılı; s.96-103.

Selçuklu Devleti XIV. yüzyılın başlarında yıkılmış, 1335 yılında Moğol-İlhanlı devrinin de sona ermesiyle Anadolu'da beylikler dönemi başlamıştır.

Dânişmendlilerin Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki mirasçıları olan Çepni Türkmenleri, bu yörede iki beylik kurmuştur. Bunların biri Dânişmendliler'in de merkezi olan Niksar'da kurulan Taceddinoğulları Beyliği,⁴²⁹ diğeri ise merkezi Dânişmendlilerin sınır kalesinin bulunduğu Mesudiye Kaleköy'de teşkilâtlanan Hacıemiroğulları Beyliği'dir.⁴³⁰

Pek çok tarihî kaynak Orta Karadeniz Bölgesi'nde yapılmış olan etkinlikleri Selçuklulara bağlamaktadırlar. Hâlbuki Selçukluların bu yörelerde, Trabzon'un birkaç kez kuşatılması hariç, plânlı bir hesabı olduğuna dair bir delile rastlanmamıştır. Yöredeki mücadeleler bölgeye yerleşmiş serhat beyleri tarafından yönetilmiştir.

Trabzonlular 1277'de Çepni Türklerinin elinde bulunan Sinop'a denizden saldırıda bulunurlar. Çepni Türkleri, Trabzon'dan gelen orduyu yenilgiye uğratırlar.⁴³¹ Bu savunmaya katılan Çepnilerin Hacıemiroğulları ile ilgisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat bu bölgede yaşayan Türklerin daha sonraki yıllarda Ünye tarafına doğru kaydıkları ve Bayram Beyin idaresine girdikleri anlaşılmaktadır.⁴³²

Çepniler 1297'de Ünye'yi fethetmişler, doğuya doğru ilerleyerek Trabzon'a akın düzenlemişlerdir.⁴³³ Fakat bunların Hacıemiroğulları ile ilgisi bulunup bulunmadığı bilinmemektedir.

Beylikle ilgili elimize ulaşan ilk bilgi Trabzon Devleti İmparatoru II. Aleksios'un 1301 yılı eylül ayında Giresun'a karargâh kurarak komşu Türk beyini yenilgiye uğratmasıdır.⁴³⁴ Kaynaklarda bu beyin adı okunamamıştır. Bryer, Küçük Ağa olabileceğini belirtmiştir. Fakat bu bey, Ünye'de bir kale yaptıran⁴³⁵ ve hâlâ aynı isimle bilinen Genç Ağa olmalıdır.⁴³⁶

İlhanlıların yıkılmasından sonra, alt yapısı hazır olan Hacıemiroğulları Beyliği'nin temelini Bayram Bey tarafından atıldığı hatta kurulduğu

⁴²⁹ a.g.e.; s.153-154.

⁴³⁰ Mesudiye ilçesine bağlı Kaleköy'de bulunan Hacıemiroğulları Beyliği'ne ait saray, kale ve kümbetler ile mezar kitabeleri büyük oranda tahrip olmuştur. Buna rağmen beyliğin ilk merkezi olduğunu ortaya koyacak deliller hâlâ mevcuttur.

⁴³¹ İbn Bibi; c.II, s.238-239.

⁴³² Sümer; Çepniler I, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 55, s.7.

⁴³³ Bahaeddin Yediyıldız; "Tarihî Zemin ve Sosyal Yapı", Ordu Tarihinden İzler, İstanbul, 2000, s.39.

⁴³⁴ A. Brayer; Greeks and Turkmens, Appendix I, s.143.

⁴³⁵ İkizce'ye bağlı Karlıtepe köyü sınırları içindedir. Çevreye hâkim doğal bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Bazı duvarlarının dışında harabe hâline gelmiştir.

⁴³⁶ Bu kaleyi yaptıran Genç Ağa hakkında yeterli bilgi bulunamamıştır. Ancak yörede anlatılan sözlü rivayetlere göre bu bölgeyi fetheden Türk komutanıdır. Komutan yöreyi Türk topraklarına katınca buraya bir kale yaptırmış ve yerleşmiştir. Zaman zaman Trabzon tarafına akınlar düzenleyip geri dönmekteymiş (28 Ekim 1997 tarihinde Şaban Kale'den yapılan derleme).

anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda Bayramoğulları Beyliği⁴³⁷ olarak geçmesinin sebebi budur. Bayram Beyin başarılı bir asker, etkili bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. 1455 yılında tutulan Ordu ve yöresi tahrir defterinin ismi Vilâyet-i Bayramlı me'a İskefsir ve Milas'tır.⁴³⁸ Bu, yörenin isminin Bayram ili/memleketi olduğu manasına gelmektedir. Bugünkü Perşembe ilçesinin eski ismi Niyabet-i Satılmış-ı Bayram'dır. Yine bu defterde Bayram Dânişmend, Bayram Gazi, Bayram Gazilü, Bayramşah, Bayramşah-ı Küçük, Bayramlı isimli köyler mevcuttur. Giresun'un doğusunda yer alan Vilâyet-i Çepni'ye ait 1515 yılında tutulan tahrir defterinde de Bayramoğlu isimli bir nahiye bulunmaktadır.⁴³⁹ Bütün bu yer isimleri büyük ihtimalle Bayram Bey ile ilgilidir.

Bölgedeki Türkmenler müstakil beylik hâline geldikten sonra Trabzonlularla sürekli mücadele içinde olmuşlardır. Mesudiye'den sık sık hareket ederek Doğu Karadeniz dağlarının zirvesinden doğuya doğru akınlar düzenlemişlerdir. Bu dağlar üzerinde bulunan, ne zamandan ve kimlerden kaldığı belli olmayan çok sayıdaki toplu mezarlar muhtemelen yörede yüzyıllar boyunca süren mücadelelerin ürünüdür.⁴⁴⁰

Bayram Bey, 1313 yılında Trabzon Devleti'ne ait bir pazar yerini basmıştır. Pazar yeri hakkında bilgi yoktur. Bu baskının sonucunun ne olduğu da bilinmemektedir.

Bayram Bey, 1332 yılında çok sayıda askerle Hamsiköy'e kadar gitmiş, fakat büyük kayıplar vererek geri dönmek zorunda kalmıştır.

1335-1336'da İlhanlılar'da iç savaş başlamış, bunun üzerine Anadolu'nun her tarafında Türkler serbest kalmıştır. Bunun sonucunda beylikler bağımsız hâle gelmiştir.

Akınlar daha sonraki yıllarda da devam etmiş, Türkler uygun yerlerde iskân edilmiştir. Fırsat buldukça Harşit ırmağı, Aksu ırmağı, Melet ırmağı, Bolaman ırmağı vadilerinden sahile doğru yerleşerek ilerlemişler ve yurt tutmuşlardır. Dolayısıyla Orta Doğu Karadeniz Bölgesi'nin fethi sırasında, büyük mücadeleler Canik dağlarının zirvesinde gerçekleşmiştir. Canik dağlarının kuzeyinde, Trabzon'a yapılan seferler hariç, büyük savaşlar olmamış ordu biçiminde teşkilâtlanmış Hacıemiroğlu Beyliği halkı, bölgeyi iskân ederek fethetmişlerdir.

Hacıemiroğulları Beyliği'nin bilinen faaliyetlerinden biri de 1348 yılında Trabzon'a yapılan saldırıdır. Hacıemiroğulları; Erzincan Valisi Gıyaseddin Ahi Eyne Bey, Bayburt Valisi Rikabdar Mehmet Bey, Akkoyunlu Beyi Turali, Suriye'deki Türkmen beylerinden Bozdoğan Bey ile Trabzon'u üç gün

⁴³⁷ Sümer; Oğuzlar, s.241-244.

⁴³⁸ Yediyıldız-Üstün.

⁴³⁹ Trabzon Sancağı Defteri; Başbakanlık Arşivi, No. 52, tarih 921/1515, s.596-694.

⁴⁴⁰ Perşembe yaylası, Kumru Düzoba yaylası, Ulubey Kirazlık köyü Kızılot mevki, Yeşilce beldesi ve Eğriçon tepesindeki toplu mezarlar bunlardan bazılarıdır. Bu mezarlıklarla ilgili anlatılan efsaneler, Canik ordusu ve Türklerin mücadeleleri ile ilgilidir.

kuşatmışlar, bu şehri alamadıkları gibi kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴⁴¹

Bayram Beyin ne zaman öldüğü belli değildir. Mezarı büyük bir ihtimalle Mesudiye ilçesine bağlı Kaleköy'deki harap durumdaki kümbetlerin birinde olmalıdır.

Bayram Beyden sonra beylik idaresini Hacı Emir İbrahim Bey almıştır. Onun 1357 yılında Canik dağlarının eteklerinden Maçka'ya kadar sefer düzenleyişi, hakkında tarihe geçmiş ilk bilgilerdir.

Hacı Emir İbrahim Bey, 1357-1358 yılında Trabzon Devleti Başkanı I. Basilious'un kızı Theodora ile evlenmiştir.⁴⁴² Bu evlilik Trabzon Rumlarının ayakta kalabilmek için çevre beyliklerle iyi geçinme ve Trabzon'u elde tutabilme gayretlerinin bir ürünüdür. İmparatorluk ailesi bu yolu hep açık tutmuş, aynı amaç uğruna Akkoyunlu Beyi Kutlu Bey ve Taceddinoğulları Beyi Taceddin Bey'e de kızlarını vermişlerdir.

Trabzon Devleti'ni yöneten Komnenos ailesi 1357'de Hz. İsa'nın doğumunu Giresun; Işıklar Bayramı'nı da Yasunburnu'nda kutlarlar. Kutlamalar sırasında Yasunburnu'nda çıkan olayda 14 Türk öldürülmüştür. Bu, Türklerin o tarihlerde sahile ulaştıklarını işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Hacı Emir İbrahim Bey, 1358'de Maçka ve çevresine bir akın düzenler, akından bol miktarda ganimet elde ederek döner. 1361'de Giresun'a da bir saldırıda bulunmuştur, fakat başarı elde edememiştir.

1380 yılında, Harşit ırmağının kenarında, denize yaklaşık 5 km uzaklıkta bulunan Bedroma Kalesi'nden⁴⁴³ 600 Trabzon Devleti askeri güneye doğru hareket edip Türklerin kışlaklarına saldırıda bulunurlar. Pek çok Türk'ü öldürüp ellerinde bulunan Trabzonlu esirleri kurtarırlar. Ayrıca daha önce Vakfıkebir'de Türklerin eline geçen gemilerini geri alırlar.

Hacıemiroğulları bir yanda Trabzon Devleti ile mücadele ederken diğer yanda da batı komşusu Taceddinoğulları Beyliği ile savaşmaktaydı. Taceddinoğulları Beyi Taceddin Beyin gözü, Hacıemiroğulları Beyliği'nin topraklarında idi. Sınırlarını genişletmek için fırsat gözlüyordu. Bu durum Hacıemiroğulları ve Kadı Burhaneddin tarafından bilinmekteydi.

Hacı Emir İbrahim Bey, 1387 yılında ciddi bir hastalığa yakalanır, hayattan umudunu kesip ölümü beklemeye başlar. Devleti idare konusunda en munasip kişi Hacı Emir İbrahim Beyin oğlu Süleyman Bey idi. Hacı Emir Bey akrabalarını ve devletin ileri gelenlerini yanına çağırıp Emirlik makamına oturacak kişiyi sağlığında seçmek istediğini söyler. Bu şekilde ölümünden

⁴⁴¹ Sümer; Oğuzlar, s.37.

⁴⁴² Panaretos; Chronique de Tréisonde, Paris, 1836, s.XX.

⁴⁴³ Bugün harabe hâlinde. Kalenin Türkler tarafından alınışı hakkında yöre halkı tarafından pek çok rivayet anlatılmaktadır.

sonra oğulları arasında çıkacak iktidar kavgalarını önlemiş, kavgalardan dolayı Emirliğin bir kargaşaya sürüklenmemesini sağlamış olacaktı. Emirliği oğlu Süleyman Beye bırakır. Devletin ileri gelenleri bu durumu uygun bir karar olarak görür. İyileşse bile Emirliği tekrar geri almak için talepte bulunmayacağını, geri kalan ömrünü ibadetle geçireceğini bildirir. Beyliğin ileri gelenleri buna sevinip Süleyman Beye bağlılıklarını bildirirler.

Bir süre sonra Hacı Emir İbrahim Bey tekrar iyileşir. Emirliğin oğlunda olmasına tahammül edemez ve geri almak ister. Baba oğul arasındaki Emirlik mücadelesi onları düşmanlık derecesine kadar getirir. Süleyman Bey direnince Hacı Emir İbrahim Bey, kendisine bağlı komutanlarla silâhlı harekete geçer. Böylece ortaya çıkmasından endişelendiği iç savaşa kendisi sebep olur.

Süleyman Bey, Taceddin Beyin üçüncü kez topraklarına saldıracağını anlayınca dostu Kadı Burhaneddin'den yardım ister. Kadı Burhaneddin, Taceddin Beyi ikaz etmek için elçisi Şeyhülislâm Şeyh Yar Ali'yi elçi olarak gönderir. Taceddin Bey, Hacıemiroğulları'na saldırmama konusunda elçiye söz verir.

Hacıemiroğulları Beyliği'ndeki iç kargaşayı bir fırsat sayan Taceddin Bey, Kadı Burhaneddin'in elçisi daha Sivas'a ulaşmadan, 24 Ekim 1386'da Hacıemiroğulları Beyliği'nin topraklarına yaklaşık 12.000 atlı ile saldırır. Daha saldırır saldırmaz Taceddin Bey ve beş yüz atlı askeri savaş meydanında ölür. Ordusu dağılır, Taceddinoğulları büyük kayıplar vererek geri çekilir.

Kadı Burhaneddin, Hacıemiroğulları Beyliği'ne saldırıda bulunan Taceddinoğullarına "Onların atalarından miras kalmış mülküne göz dikip düşmanlık ve kavga yolunu tutmuş, dostluk ve kardeşlik haklarını çiğnemişsin." şeklinde bir mektup gönderir. Sonra da ordusunu alarak Taceddinoğulları Beyliği'nin başkenti Niksar'a gelir. Burayı alıp kendi topraklarına katar. Süleyman Bey yakınlarından birini Niksar'a Kadı Burhaneddin'e gönderip bağlılıklarını bildirir. Kadı Burhaneddin de bunun üzerine İskefsir Kalesi'ni ve Reşadiye'nin bir bölümünü alıp 1386 yılında Hacıemiroğulları Beyliği'ne bağışlar.⁴⁴⁴

Taceddin oğlu Mahmud Çelebi, Kadı Burhaneddin'in huzuruna gelerek af diler. Taceddin oğlu Mahmud Bey ile Süleyman Bey, Kadı Burhaneddin'in huzurunda saldırmazlık anlaşması yaparlar.

Kadı Burhaneddin Niksar'da bu işlerle ilgilenirken Erzincan Emiri Mutahharten'in Sivas'a saldırmak için hazırlık yaptığı haberini alır. Kadı Burhaneddin de bu defa Süleyman Beyden yardım ister. Süleyman Bey

⁴⁴⁴ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi; s.313-314.

ordusuyla beraber yardım için Sivas'a gelir. Emir Mutahharten saldırıdan vazgeçip geri döner.⁴⁴⁵

Hacı Emir İbrahim Beyin ismi Taceddinoğulları'nın saldırısından sonra hiç geçmez. Taceddinoğulları'nın saldırısına Süleyman Bey karşı koymuştur. Kadı Burhaneddin olaylardan sonra kendisine muhatap olarak Süleyman Beyi almış, anlaşmaları onunla yapmıştır. Bütün bunlar Süleyman Beyin Emirliği kalıcı olarak 1386 yılında aldığı göstermektedir.

Hacıemiroğulları Beyliği'nin en parlak dönemi Hacı Emir oğlu Süleyman Bey zamanında olmuştur denilebilir. Yaklaşık yüzyıl süren Ordu ve Giresun yöresinin fethedilmesi bölgede yaşayan Türk halkı açısından olumlu bir biçimde onun zamanında sonuçlanmıştır. 1380 yılında ordusuyla beraber sahile inerek Ordu ve yöresini bir daha değişmemek üzere Türk vatanı hâline getirmiştir.

Bölgenin tamamen fethinden sonra beylik merkezi de değiştirilmiştir. Daha önce Mesudiye'nin Kaleköyü'nde bulunan beylik merkezi, bugün Ordu ili şehir merkezinin yaklaşık dört kilometre güneydoğusunda bulunan Eskipazar'a taşınır. Adı geçen yerdeki mezar taşları, cami ve çevresinde bulunan harabeler bu dönemden kalmadır. Ayrıca Eskipazar çevresindeki arazinin bizzat beylik idarecilerine ait olduğu bilinmektedir.

Süleyman Bey, 1393-1394 yılında Osmanlıların tarafına geçer. Kadı Burhaneddin bu duruma sinirlenip Canik üzerine yürür. Burada yeni bir kalenin inşasına başlayıp tehdit edici bir tavır takınır. Bu durum karşısında bölgedeki Türkmen beyleri Emir Süleyman Bey, Mahmud Bey ve Savcı Bey, Kadı Burhaneddin'e karşı ittifak yaparlar. Fakat bu ittifak çok kısa bir zaman sonra dağılır.⁴⁴⁶

Süleyman Beyin en önemli faaliyetlerinden birisi de Giresun'u fethetmesidir. O, daha önce Türklerin eline hiç geçmemiş Giresun Kalesi'ni 1397 yılında fethettiğini Kadı Burhaneddin Ahmed'e yazdığı bir mektupta bildirir. Kadı Burhaneddin bu haber üzerine ülkesinde davullar çaldırıp şenlikler düzenler. Ayrıca bir tebrik mektubu gönderir.⁴⁴⁷

Kadı Burhaneddin 1398 yılında Akkoyunlular tarafından öldürülünce, Süleyman Bey yakın bir dostunu ve güçlü bir müttefikini kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin fethine kadar Hacı Emir ve oğulları tarafından idare edilen bu beyliğin sınırları, 1403 yılında, sahilde Vakfıkebir'in batısından Terme'ye kadar uzanıyordu. Terme'den güneyde Niksar'ın doğusuna çekilecek bir çizgi, beyliğin batı sınırını oluşturmaktaydı. Güney sınırı Kelkit vadisini takip ediyor, sonra Koyulhisar ve Şebinkarahisar'ı dışarda bırakacak şekilde, Şebinkarahisar'ın güneyinden Kürtün'e, oradan

⁴⁴⁵ a.g.e.; s.309-316.

⁴⁴⁶ Y. Yücel; s.136-137.

⁴⁴⁷ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi; s.485.

da Vakfıkebir yakınlarına inen bir hat da beyliğin doğu sınırını gösteriyordu.⁴⁴⁸

Hacıemiroğulları Beyliği'nin Osmanlıya tâbi olması XIV. yüzyılın sonlarına veya XV. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Hacı Emir oğlu Süleyman Bey, Yıldırım Bayezid'in Samsun'a gelmesiyle 1398 yılında Osmanlı hâkimiyetini kabul eder. Fakat beylik yönetimi yine Hacıemiroğulları ailesine bırakılır. Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunan beylik, bölgedeki mücadelelerine devam eder. Osmanlılar 1402'de Ankara Savaşı'nı kaybedince Hacıemiroğulları tekrar bağımsız kalır.

1404 yılında Semerkand'a giderken Trabzon'a uğrayan İspanyol Elçisi Clavijo'nun verdiği bilgilere göre Orta Karadeniz Bölgesi'ne Arzmir (Hacı Emir) isimli bir Türk beyi hâkimdir. Bu beyin 10.000 atlı askeri bulunmakta olup Trabzon Devleti'nden vergi almaktadır.⁴⁴⁹

Hacı Emir oğlu Süleyman Beyin ne zaman öldüğü ve kabrinin nerede bulunduğu bilinmemektedir. Yaptığımız saha araştırmalarında Eskipazar'ın güneyinde yer alan Hatipli köyünde çok eski mezarlar bulunduğunu tespit ettik. Fakat bu kabirler sökülüp yerleri tarla hâline getirilmiştir.

Bu bölge 1427 yılında Osmanlı Devleti'ne kesin olarak ilhak etmiş, Hacıemiroğulları'na ait topraklar bölünüp kazalar hâline getirilmiştir. Bölge Osmanlılara dâhil olunca tahriri yapılmış ve tımar idaresi uygulanmaya başlamıştır.

Osmanlılar yöreyi topraklarına kattıktan sonra Hacıemiroğulları Beyliği'nin eski idarî iç teşkilâtlanmasını pek değiştirmemiştir. Dış teşkilâtlanmasında ise 1455-1613 yılları arasında Bolaman ırmağı ve Aksu ırmağını sınır olarak belirleyip bölgeyi üç kazaya bölmüştür. Bolaman ırmağının batı tarafında kalan bölüm Canik sancağına katılmıştır.⁴⁵⁰ Bahsedilen iki ırmağın arası Vilâyeti Bayramlı, Aksu ırmağının doğusunda kalan kısım ise Vilâyeti Çepni (Çepni ili, Çepni memleketi) olarak adlandırılmıştır. Vilâyeti Bayramlı olarak isimlendirilen ve Bolaman ırmağının doğu kısmında kalan bölgenin sınırı tabîi olarak bugünkü Ordu ilinin sınırları gibi değildir. Giresun'a bağlı Bulancak ve Tokat'a bağlı Reşadiye ilçeleri adı geçen bölgeye dâhildir. Canik sancağına ise Terme'nin batı kısmından başlayıp Bafra'nın batı kısmında biten bölge de ilâve edilmiştir.

Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Trabzon'a düzenlediği seferi engellemek için Uzun Hasan tarafından kışkırtılan Kızıl Ahmet, Canikoğlu ve arkadaşları Emir Bey isimli birini reis tayin edip Tokat'ı yağmalarlar. Burada adı geçen Emir Bey büyük bir ihtimalle Süleyman Beyin oğludur. Fatih bu

⁴⁴⁸ Yediıldız; Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara, 1985, s.41. Kâzım Dılcimen; Canik Beyleri, Samsun, 1940, 1403'ten sonra Canik mıntıkası haritası. Dılcimen, beyliğin doğu sınırını Giresun'un yakınlarında göstermiştir. Ancak 1515 tarihli Trabzon Sancağı Tahrir Defteri'ndeki bilgilerden anlaşıldığına göre sınır Vakfıkebir yakınlarına kadar uzanıyordu.

⁴⁴⁹ Ruy Gonzalez de Clavido; Embajada à Tamorlan, Madrid, 1943, s.83.

⁴⁵⁰ Öz.

bölgeyi alınca Emir Bey önce Akkoyunlulara, 1473 yılında Akkoyunluların Otlukbeli'nde yenilmesinden sonra da Dulkadiroğulları Beyliği'ne sığınmıştır.

Trabzon kuşatması sırasında Çepni beyleri ve bölge halkı Fatih'i desteklemiş ve ordusuna katılmışlardır.⁴⁵¹

ç. Akkoyunlular

Akkoyunlu Devleti, Moğol istilâsının önünden kaçarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne gelip yerleşen Oğuzların Bayındır boyuna mensup Türkmenlerin kurduğu devlettir.

Basilios (1332-1340), Trabzon'a akın yapan Akkoyunlularla savaştı.⁴⁵²

Akkoyunlular, İrene (1340-1341) zamanında Trabzon'u kuşattılar. Trabzon Kalesi'nin etrafındaki mahalleleri ateşe verdiler. Ölenlerin cesetleri vebaya sebep oldu.⁴⁵³

Mihael (1344-1348) zamanında Erzurum ve Bayburt yöresine yerleşen Türkmenler, Trabzon surlarına kadar ilerleyip geri döndüler. Bu sefer, bölge Karakoyunlu Türkmenleri Duhurlu oymağı beylerinden Yusuf Bey tarafından düzenlenmiş, Yusuf Bey bu sefer esnasında şehit olmuş, kadınları ve kardeşleri esir düşmüştür. Akkoyunlu beyi Turali Bey, Trabzon'a sefer düzenleyip Yusuf Beyin eşini ve çocuklarını kurtarmıştır.⁴⁵⁴

Akkoyunlu Beyi Turali, Hacıemiroğulları; Erzincan Valisi Gıyaseddin Ahi Eyne Bey, Bayburt Valisi Rikabdar Mehmet Bey, Suriye'deki Türkmen beylerinden Bozdoğan Bey ile 1348'de Trabzon'u üç gün kuşatmışlar, bu şehri alamadıkları gibi kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴⁵⁵ Pek çok Türk beyinin bir araya gelerek rahat bir şekilde Trabzon'u kuşatmaları ve kolayca geri çekilmeleri dikkate alınırsa, daha 1350'lerde Trabzon Devleti'nin çok dar bir çerçeveye sıkıştığı görülmektedir.

Erzincan Emirliği yıkıldıktan sonra Trabzon'a sınır olan bölgenin bir kısmı Akkoyunluların eline geçti. Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Osman Bey, toprakları bölerken Bayburt'u yeğeni Kutlu Beye verdi. Kutlu Bey, Bayburt'un Sinur köyünü devlet merkezi yaptı ve burada oturdu.⁴⁵⁶

III. Aleksios (1349-1390), bölgede kuvvetli bir duruma gelen Türkmen beylerine akraba oldu. III. Aleksios, kız kardeşi Maria'yı Turali Beyle evlendirdi. Böylece güney sınırlarının güvenliğini kısmen sağlamış oldu.

Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki "Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyını Beyan İder Hanum Hey" başlıklı bölüm, Akkoyunlu Turali Beyin Trabzon'a

⁴⁵¹ Sümer; Oğuzlar, s.48.

⁴⁵² Tekindağ; s.459.

⁴⁵³ a.g.m.; s.459.

⁴⁵⁴ Sümer; Kara Koyunlular, Ankara, 1992, s.26. Tekindağ; s.459.

⁴⁵⁵ Sümer; Oğuzlar, s.37.

⁴⁵⁶ Kutlu Bey burada cami, medrese ve kendisine türbe inşaa etmiştir. Geniş bilgi için bk. Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.44-45.

seferini, Trabzonlularla mücadelesini ve Trabzon Tekürü'nün kızı Selcen Hatun'la evlenişini anlatmaktadır.⁴⁵⁷ Adı geçen eser ile tarihî olaylar ve şahıslar arasındaki benzerlik dikkat çekici olup ayrı bir çalışma konusudur.

Kutlu Bey, 1365'te eşiyile beraber Trabzon'u ziyaret etti. Sonraki yıl da III. Aleksios Kutlu Bey'e misafir gitti.

Trabzon Devleti IV. Yuannes (1447-1458) zamanında hemen hemen Trabzon surlarına çekilmiş idi. Varlığını sürdürebilmek için müttefikler aramaya başladı. Bu çerçevede bir elçi grubu göndererek kızı Katherina (Despina Hatun) ile evlenmeyi Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'a kabul ettirdi. Arkasından 1458'de Akkoyunlularla ittifak yaptı.⁴⁵⁸ Katherina (Despina Hatun), Akkoyunlu sarayında çok etkili olduğu için Akkoyunlular, Trabzon Devleti ile Osmanlı çekişmesinde Trabzon tarafını desteklemiştir.

Tahrir defterindeki kayıtlarda Akkoyunluların Sürmene'nin Halanik köyünde bir pazarı olduğu görülmektedir. Bu köy Katherina (Despina Hatun)'ya çeyiz olarak verilmiş, Akkoyunlular da bu yolla Karadeniz'e açılmıştır.⁴⁵⁹

1501-1502'de Tebriz Akkoyunlularından bir grup halk Yavuz Sultan Selim'e sığınmıştır. Yavuz Sultan Selim de onları Trabzon ve Rize'nin bazı bölgelerine yerleştirmiştir.⁴⁶⁰ Aynı ağız özellikleri; Rize'nin Pazar, Ardeşen ve Fındıklı ilçeleri; Erzurum'un Narman ilçesinin bazı köylerinde, Tortum ilçesinin güney köylerinde ve merkez ilçenin Ovacık bucağında da tespit edilmiştir.⁴⁶¹

1514'te Safevîler üzerine sefer düzenleyen Sultan Selim'in ordusunda on üç Akkoyunlu bey bulunmakta idi.⁴⁶² Bu beylerin önemli bir nüfusu temsil ettiği açıktır. Ancak bu önemli nüfusun Trabzon'un hangi yöresinde oturduğu konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. 1583 yılı tahrir kayıtlarına göre Sürmene nahiyesinde Purnak isimli bir karye bulunmaktadır. Purnak (Pürnek, Pornak), Akkoyunlulara bağlı bir oymağın adıdır.⁴⁶³

-ir ve -yir'li şimdiki zaman çekimi, k > ç ve g > c değişmesi ve Azerbaycan kaynaklı Kalandar Gecesi Uygulamalarının⁴⁶⁴ yörede canlı olarak yaşaması dikkat çekicidir. Daha önemli bir konu ise "Güneş Duası

⁴⁵⁷ Ergin; Dede Korkut Kitabı I, s.184-198.

⁴⁵⁸ İlhan Şahin; "Osmanlı-Akkoyunlu Nüfuz Mücadelesinde Trabzon", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.155.

⁴⁵⁹ Bilgin; Sürmene, s.47, 193.

⁴⁶⁰ Kırzioğlu; "Manzum 'Lehçe-i Erzurum' Yazmasındaki Halk Sözlere", TDAY Belleten 1962, s.244. Trabzon ili Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene yörelerinde yoğun olarak karşılaşılan k > ç ve g > c değişmesi işte bu Tebriz Akkoyunlularının ağız özelliğidir. Bu ses değişmeleri Rize'de Pazar, Ardeşen ve Fındıklı ilçeleri ve çevrelerinde de yürürlüktedir. Günay; s.88.

⁴⁶¹ Efrasiyap Gemalmaz; Erzurum İli Ağızları, c.I, Erzurum, 1978, s.191.

⁴⁶² Bostan; "XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", Trazon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu, Trabzon, 2002, s.174.

⁴⁶³ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.341.

⁴⁶⁴ Sebahattin Kılıç-İlhan Şimşek; Heyder Baba'ya Selâm, Ankara, 1991, s.27-28.

Uygulamaları"dır. Güneş Duası Uygulamaları, Ahmet Caferoğlu tarafından Azerbaycan'da tespit edilmiş ve şamanizmle ilgisi bir makale ile açıklanmıştır.⁴⁶⁵ Güneş Duası Uygulamaları yine Caferoğlu tarafından Yomra'nın Gohari köyünde oturan Osman Şen'den derlenmiştir. Ayrıca tarafımızdan Maçka'nın Sındıran köyünde oturan Fatma Kara'dan derlenmiştir.⁴⁶⁶

Tespit edilen yer isimleri, dil özellikleri, halk kültürü uygulamaları ve tarihî belgeler bir araya getirildiğinde Akkoyunluların Trabzon ili içinde seyrek olarak Maçka, Of ve Hayrat'a; yoğun olarak da Yomra, Arsin, Araklı ve Sürmene yöresine yerleştikleri ortaya çıkmaktadır.

d. Taceddinoğulları Beyliği

Taceddinoğulları, tıpkı Hacıemiroğulları gibi, 1335'te Moğol-İlhanlı devrinin sona ermesinden sonra kurulmuş ikinci dönem Türk beyliklerinden biridir. Dânişmendlilerin bölgedeki devamıdır. Başkentleri Dânişmendlilerin de başkenti olan Niksar'dır.⁴⁶⁷ Kuzeyde Karadeniz, güneyde Kadı Burhaneddin Devleti, doğuda Hacıemiroğulları Beyliği, kuzeybatıda Candaroğulları Beyliği, batıda Kubatoğulları'na komşudur.

Sınırlarına, Niksar başkent olmak üzere Erbaa, Akkuş ve Ünye'nin bir bölümü; Terme ve Çarşamba dâhildir.⁴⁶⁸ Zaman zaman Niksar ellerinden çıkmıştır.

Beyliğin kurucusu Taceddin Beyin babası Doğanşah Bey (ö. 1348-49)'dir.⁴⁶⁹

Taceddin Bey, 1378'de Canik emiridir. Önce topraklarını Kadı Burhaneddin Devleti tarafında geliştirmek istemiş; fakat, girdiği her savaştan yenilgi ile ayrılınca yönünü Karadeniz'e çevirmiştir.⁴⁷⁰

Taceddin Bey, 24 Ekim 1386 tarihinde Hacıemiroğulları Beyliği topraklarına saldırmış, bu savaşta hayatını kaybetmiştir. Yerine oğlu Mahmut Bey geçmiştir.

Mahmut Bey, Kadı Burhaneddin'e bağlıdır. Fakat kardeşi Alp Arslan ile Osmanlı Hükümdarı Yıldırım Bayezid'i Kadı Buraneddin'in üzerine kışkırtmaktadır.⁴⁷¹ Bir ara Mahmut Çelebi ile kardeşi Alp Arslan'ın arası açıldı. Alp Arslan Niksar çevresini ele geçirmiştir. Daha önce Alp Arslan'a

⁴⁶⁵ Caferoğlu; "Azerbaycan Çocuk Folklorunda Şamanizm Bakıyesi", Türklük Mecmuası, Sayı 2, İstanbul, 1939, s.144.

⁴⁶⁶ Derleme, Maçka'nın Sındıran köyünde oturan 45 yaşındaki Fatma Kara'dan 21 Mayıs 2003'te tarafımızdan yapılmıştır.

⁴⁶⁷ Dilcimen; s.30.

⁴⁶⁸ a.g.e.; s.74.

⁴⁶⁹ Mevlüd Oğuz; "Taceddin Oğulları", AÜDTCF dergisi, c.VI, Sayı 5, Ankara, 1948, s.469-487.

⁴⁷⁰ a.g.m.

⁴⁷¹ Uzunçarşılı; s.153-154.

destek veren Kadı Burhaneddin, düşmanlarıyla iş birliği yaptığı gerekçesiyle onu öldürmüştür.

Mahmut Bey, Kadı Burhaneddin öldükten sonra Osmanlıların hizmetine girmiştir. 1432'de İznik'te bir savaş sırasında ölmüştür.

Mahmut Beyin ölümünden sonra Taceddinoğulları Beyliği'nin idaresi Alp Arslan'ın oğulları Hasan Bey ve Mehmet Yavuz Beyin eline geçer. Zaman zaman Niksar ellerinden çıkmıştır. Onlar beylik merkezini Çarşamba ilçesine bağlı Ordu köyüne taşımışlardır.⁴⁷²

Hasan Bey, 1428'de Taceddinoğulları Beyliği'nin topraklarını zorunlu olarak Osmanlılara teslim eder. Edirne'ye gönderilir. Daha sonra Rumeli'ye gidip Gümölcine'de sancak beyi olur.⁴⁷³

Taceddinoğulları'nın Trabzon Devleti ile münasebeti, mesafe bakımından uzak olması ve arada diğer Türk beyliklerinin bulunması sebebiyle pek olmamıştır denilebilir. Çünkü Taceddinoğulları Beyliği'nin kurulduğu ve hüküm sürdüğü yıllarda bu devletin elinde ancak Trabzon ve çevresinde bulunan az miktarda toprak kalmıştı. Ancak Trabzon Devleti'ni yönetenler her ihtimali hesaplayarak bu beylikle de iyi ilişkiler kurmayı ve kurnazca davranmayı ihmal etmemişlerdir. Bu çerçevede III. Aleksios'un kızı Eudokia'yı 1381'de eş olarak Taceddin Bey'e verir.⁴⁷⁴ Böylece onlarla akrabalık yoluyla bir yakınlık kurmuş, arkasından da Hacıemiroğulları Beyliği'ne saldırılar düzenleterek kısmen rahatlamıştır.

Taceddin Bey, 1386'da Süleyman Bey tarafından öldürülünce eşi Eudokia tekrar Trabzon'a döner, daha sonra Bizans İmparatoru Yohannes Paleologus'la evlenir.⁴⁷⁵

e. Şebinkarahisar Emirliği

Eski ismi Şarkî Karahisar'dır. 1074'te Dânişmendliler tarafından Türk topraklarına katılmıştır. 1201'de Mengücekoğulları Beyliği tarafından topraklarına bağlanır. Anadolu Selçuklularının çöküşünden sonra Eratnalılara daha sonra da Kadı Burhaneddin Devleti'ne bağlı kaldı.

Kadı Burhaneddin Devleti zamanında Şarkî Karahisar Emiri Kılıç Arslan idi.

Karahisar Emiri Şeyh Hasan Küçük ibn Timurtaş, 1336'da Trabzon'a saldırmış ancak bir sonuç alamamıştır.⁴⁷⁶

⁴⁷² Eski Türkçede ordu hakanın oturduğu şehir demektir. Dolayısıyla başkent manasına gelmektedir. Çarşamba'nın adı geçen köyünün bu ismi alması Taceddinoğulları'na beylik merkezi olması ile ilgilidir. Bugünkü Ordu ilinin bu ismi alması da Hacıemiroğulları Beyliği'nin yönetim merkezi olmasından dolayıdır.

⁴⁷³ Uzunçarşılı; s.153-154.

⁴⁷⁴ O. Retowski; Die Münzen der Komnenen von Trapezun, Braunschewif, 1974, s.156.

⁴⁷⁵ Oğuz; s.480.

⁴⁷⁶ Shukurov; s.115'ten naklen.

Kadı Burhaneddin Devleti'nin yıkılmasından sonra Karakoyunluların eline geçti. Karakoyunlulardan Akkoyunlular aldı. 1473'te Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır.

f. Erzincan Emirliği

Erzincan Emirliği'nin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Eratna Devleti'nin sınırları içinde bulunan Erzincan, 1348'lerde Ahî Eyne Bey adında bir emir tarafından idare edilmekte idi.⁴⁷⁷ Bezm u Rezm'deki bilgilere göre Ahî Eyne Bey burayı satın almıştır.⁴⁷⁸

Ahî Eyne Bey, 1348'de Akkoyunlu lideri Turali Bey ve Bayburt Emiri Mehmet Rikâbdâr ile birlikte, Trabzon'a üç günlük bir taarruzda bulunmuş, bir sonuç alamayarak geri dönmüştür.⁴⁷⁹ Bu saldırıları durdurmak için III. Aleksios, kız kardeşi Despina Maria'yı Turali Beyin oğlu Kutlu Beye gelin olarak vermişti.

Ahî Eyne Bey, 1360'ta Gürcistan'a bir sefer yapmış, büyük başarılarla geri dönmüştür. 1361'de Trabzon'a bir sefer düzenlemiş, fakat başarı elde edemediği için dönmüştür. 1363'te ölmüştür.⁴⁸⁰

Ahî Eyne Beyden sonra Erzincan Emirliği Pîr Hüseyin isimli bir beyin eline geçmiştir. Pîr Hüseyin'in emirliğe gelmesine Erzincan halkının bir kısmı karşı çıkar. Onun emirliğine karşı çıkanlar yenilip Bayburt ve Tercan tarafına çekilirler. Pîr Hüseyin muhaliflerin merkezi durumuna gelen Bayburt üzerine yürüyüp burayı hâkimiyeti altına alır.⁴⁸¹ Böylece Trabzon Devleti'nin sınırlarına iyice yaklaşır. Pîr Hüseyin 1379'da ölmüştür. Erzincan Emirliği'nde bulunduğu sırada yaptığı faaliyetler ve Trabzon Devleti ile ilişkileri konusunda bilgi bulunamamıştır.

Pîr Hüseyin'in 1379'da ölümünden sonra Erzincan Emirliği'ni Uygur Türk'ü olan Mutahharten almıştır. III. Aleksios, güney komşusuyla iyi ilişkiler kurabilmek için kızını Mutahharten'le evlendirmiştir.⁴⁸² 1403'te ölen Mutahharten, iktidarda kalabilmek için ömrünü Türk beyleriyle savaşlarla geçirmiştir.

1404'te Timur'a giden İspanya Büyükelçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Trabzon'dan Erzincan'a giderken ilk Türk köyü olarak Alanza (Alanosahot)'dan bahsetmekte ve buranın Erzincan Beyliği'ne bağlı olduğunu söylemektedir.⁴⁸³ Bu durum dikkate alınırsa daha 1404'te Türkler, Of yakınlarında sahile inmişlerdi veya yaklaşmışlardı.

⁴⁷⁷ Y. Yücel; s.228.

⁴⁷⁸ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi; s.156.

⁴⁷⁹ Y. Yücel; s.229.

⁴⁸⁰ a.g.e.; s.231.

⁴⁸¹ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.45.

⁴⁸² Y. Yücel; s.233.

⁴⁸³ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.72.

Trabzon ile iyi veya kötü ilişkileri olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

Erzincan Emirliği toprakları 1410'da Akkoyunlu ve Kara Yusuf tarafından Karakoyunlu ülkesine dâhil edilmiştir.

19. Osmanlı Devleti Dönemi

Osmanlı Devleti, Anadolu'da Türk siyasî birliğini sağlamak için Yıldırım Bayezid döneminde çalışmalarını hızlandırmıştı. Sultan Bayezid bu amacı gerçekleştirmede bir hayli yol almıştı. Özellikle Orta Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde çalışmalar onun döneminde meyvesini vermeye başlamıştı.

1390'lı yıllardan sonra Osmanlıların yoğunlaşan baskıları ve Yıldırım Bayezid'in kararlı tutumu sonucunda Anadolu'da Türk birliğine çok yaklaşılmıştı. Orta Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Türk beylikleri, son çırpınışlarını yapmakta, bazıları Osmanlılara, bazıları da bölgede güçlü bir durumda bulunan Kadı Burhaneddin'e yaklaşarak kararsız bir tutum izlemekteydiler.

Kastamonu, Sinop ve çevrelerinde hüküm süren Candaroğlu Beyliği çeşitli iç karışıklıklardan dolayı Osmanlılardan yardım istemişti. Kurulan bir dostluk sonucunda Candaroğulları'nın da yardımıyla Osmanlılar; Aydın, Saruhan, ve Menteşe beyliklerini topraklarına katmıştı. Candaroğlu Süleyman Bey kendi sonunun da bunlar gibi olacağını düşünüp Kadı Burhaneddin'e yaklaşmıştı. Yıldırım gelip Kastamonu ve Çankırı çevresini Osmanlı topraklarına kattı. Candaroğulları'nın Sinop bölümü ise Osmanlılara bağlı kalmak kaydıyla varlığını sürdürdü.

Niksar, Terme ve çevresinde hâkimiyetini sürdüren Taceddinoğulları Beyliği gâh Osmanlılara gâh Kadı Burhaneddin'e yaklaşmakta ve güvenilmez bir tutum izlemekteydi. Amasya Beyi Emir Ahmed Osmanlılara bağlanınca Taceddin oğlu Mahmud Çelebi de aynı yolu seçti.

Kadı Burhaneddin 1398 yılında Akkoyunlular tarafından öldürülür. Yerine 14 yaşındaki oğlu Alâeddin Ali geçer. Çocuk yaştaki bir hükümdarın devleti idare edemeyeceğini anlayan Sivas halkı, şehri ve Kadı Burhaneddin Devleti'ne bağlı toprakları Osmanlılara teslim eder. Bayezid, oğlu Çelebi Mehmet'i Sivas'a vali tayin eder.

Ordu ve Giresun çevresinde hâkimiyetini sürdüren Hacıemiroğulları Beyliği'nin Osmanlıya ilk kez tâbi olması, Yıldırım Bayezid'in 1398'de Samsun'a yaptığı seferde gerçekleşmiştir. Fakat beylik yönetimi yine Hacıemiroğulları ailesine bırakılır. Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunan beylik, bölgedeki mücadelelerine devam eder.

Amasya ve çevresine hâkim olan Hacı Şadgeldi oğlu Ahmet, topraklarını 1393'te Yıldırım Bayezid'e teslim eder.

Bafra ve çevresinde kurulmuş olan Bavra Beyliği, Havza ve çevresinde kurulmuş olan Taşanoğulları Beyliği, Samsun, Kavak ve Lâdik çevresinde kurulmuş olan Kubadoğulları Beyliği; Yıldırım Bayezid'in 1396-1398'de düzenlediği seferler sırasında Osmanlılara bağlanmıştı.

Uygur kökenli olduğu sanılan Erzincan Emiri Mutahharten, Kadı Burhaneddin 1398'de ölünce Osmanlılarla burun buruna gelmiş, nasıl bir tavır alacağı konusunda tam bir şaşkınlık içine düşmüştü.

Osmanlılar, Kadı Burhaneddin'in ölümü olan 1398 ile 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda yenilmesine kadar geçen zaman aralığında bölgede hâkimiyetlerini büyük ölçüde kabul ettirmişti. Osmanlılar, Beylikler konusunu kısmen çözdükten sonra sınırlarını Trabzon'a dayandırmıştı. Yıldırım Bayezid, 1398'de bütün Canik bölgesini hâkimiyeti altına alınca III. Manuel'den kendisini metbû tanımamasını ve haraç vermesini istemişti. III. Manuel ise Timur'un kulluğunu arz etmiş, Ankara Savaşı'na Osmanlılarla savaşması için Timur'un ordusuyla beraber kuvvet göndermişti.⁴⁸⁴

Bu savaşta Osmanlılar yenilince bu devletin doğudaki çalışmaları geçici bir süre durmuştur. Ankara Savaşı'nın galibi Timur, beyliklerin topraklarını tekrar kendilerine verince Anadolu Türk birliği çalışmaları yaklaşık 20 yıl gecikmiş, bu bölgedeki beylikler birbiriyle mücadelelere girişmiştir.

Fetret Devrinden sonra tahta geçen Mehmet Çelebi (1413-1421), Yıldırım Bayezid'in bıraktığı yerden çalışmalarına başlamış, çok kısa zamanda devletini toparlamış, büyük bir başarı elde etmiştir. Mehmet Çelebi'den sonra II. Murat (1421-1451), bölgedeki beylikleri bir bir ülkesine katmıştır.

Erzincan Emiri Mutahharten, Timur Anadolu'ya geldiğinde onunla iş birliği yapmış, ancak bir yıl sonra ölmüştür. Osmanlılar 1417-1418 yıllarında Canik ili ve Candaroğulları'nın topraklarının bir kısmını topraklarına katmıştır. Hacıemiroğulları, Taceddinoğulları ve Samsun çevresindeki diğer beylikler, 1427'de Osmanlı Devleti'ne kesin olarak ilhak etmiştir.

II. Murat, 1442'de Trabzon'a bir donanma gönderdi. Trabzon'a gönderilen kuvvetler sahilin pek çok yerinden karaya çıkıp yüklü bir ganimetle geri döndü.⁴⁸⁵

David Komnenos (1458-1461), Akkoyunlu Uzun Hasan'ı Katherina ile evlendirip ilişkilerini sağlamlaştırdı. Kafkasya'dan Fransa'ya kadar bütün devletlere elçi gönderip Osmanlılara karşı ayaklanmaya çağırdı. Bu ayaklanma çağrılarında Roma birinci derecede önem vermek için çalışmalara başladı. David, Papa II. Pius ve Fransa kralından da yardım istemişti. Papanın elçisi Lodovico da Bolagna, İsfendiyaroğlu İsmail Bey ve

⁴⁸⁴ Tekindağ; s.460.

⁴⁸⁵ a.g.m.; s.460.

Karamanoğlu İbrahim Beyi ziyaret ederek yardım istedi. 1460'ta şark memleketlerini temsilen bir elçi heyeti Roma'ya gitti. Bütün bu olayları iyi takip eden Fatih Sultan Mehmet, başka çaresi kalmadığına karar verip Trabzon seferi için hazırlıkları başlattı.⁴⁸⁶

Osmanlıların bu bölgedeki fetihleri 1461'de Trabzon'un⁴⁸⁷ da fethedilmesiyle⁴⁸⁸ belirli bir aşamaya ulaşmıştır. Şehir Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra David Komnenos ve ailesi ile yaklaşık 1500 genç Edirne'ye nakledilmiştir. Hristiyan sipahileri ve onlara tâbi olanları Anadolu'nun muhtelif yerlerine göndermiş,⁴⁸⁹ tamamına yakını Türk olan Trabzon Devleti ordusu mensuplarının soy bakımından aynı olan insanlarla böylece kaynaşması sağlanmıştır.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ Muhammed Beşir Aşan; "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon İle Olan İlişkileri", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.130.

⁴⁸⁷ 1204'te, IV. Haçlı Seferi sırasında Lâtinler İstanbul'u işgâl edip burada bir Lâtin İmparatorluğu kurmuşlardır. Halaları Gürcü Kraliçesi Tamara'nın yardımı ve Tamara'nın emrinde bulunan Kıpçak/Kuman ordusunun gücüyle, Komnenos ailesinden Aleksios Komnenos ve David Komnenos kardeşler Trabzon ve çevresine hâkim olup Trabzon Devleti'ni tarih sahnesine koymuşlardır. Şimdiye kadar incelediğimiz kaynaklarda İstanbul'dan nüfus ve asker getirdiklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Selçuklu orduları haçlılarla mücadele edebilmek için bütün gücüyle Anadolu'nun batısında bulunduğu için, son derece sınırlı askeri olmasına rağmen Komnenos kardeşler geçici bir süre sınırlarına Giresun, Ordu, Ünye, (Samsun hariç), Sinop, Amasra ve çevrelerini de dâhil etmişlerdir. İstanbul'dan muhtemelen yalnız gelen Komnenos kardeşlerin Karadeniz Bölgesi'ni kendilerine bağlamaları; ordularının ve Karadeniz Bölgesi nüfusunun büyük bir bölümünün Peçenek, Kuman/Kıpçaklar ve diğer Türk boylarından oluşmasından kaynaklanmıştır düşüncesindeyiz. Aleksios, 1214'te Selçuklu topraklarına saldırır. I. İzzeddin Keykavus bunun üzerine Karadeniz Bölgesi'ne bir sefer düzenler. Önce Aleksios'u esir alır. Arkasından Sinop'a girip fetheder. Aleksios Selçukluların himayesine girmeyi ve vergi vermeyi kabul edince serbest bırakılır. I. İzzeddin Keykavus, ülkenin çeşitli yerlerinden Türk nüfusu getirerek Sinop'a yerleştirir. Böylece Trabzon Rum Devleti hem iyice küçülmüş olur hem de Türklerin himayesini kabul eder. Sinop çok kısa bir zaman içinde gelişir ve Trabzon'dan daha önemli bir duruma gelir. Trabzon Devleti'nin dikkate değer bir nüfusu ve gücü olmamasına rağmen 1461'e kadar ayakta kalmasının sebebi, Trabzon Kalesi'nin sağlamlığı, Trabzon Devleti idarecilerinin gelişmeleri iyi takip ederek kurnazca davranmaları ve çevre Türkmen beylerine kız vermek yoluyla sağladıkları akrabalık ilişkileridir.

⁴⁸⁸ Trabzon'un fethi konusunda geniş bilgi için bk. Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi; Ankara, 2001.

⁴⁸⁹ Yusuf Halaçoğlu; XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1997, s.3.

⁴⁹⁰ Trabzon'dan sürülenleri hemen hemen bütün kaynaklar Rum olarak kabul etmek yanlışına düşmüşlerdir. Bunların en başında Heat W. Lowry gelmektedir. O, çalışmalarını (Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583, İstanbul, 1998, XVI+191 s.) kasıtlı olarak veya yanlış olarak bu zemine oturttuğu için Trabzon ile ilgili çalışmalarında enerjisini boşuna harcamıştır. Bu tür çalışmaların sayısı yüzlerce. 1436'da Trabzon'u ziyaret eden İspanyol seyyahı, Trabzon'un nüfusunun yaklaşık dört bin olduğunu söylemektedir. Trabzon yöresinin en önemli dinî merkezlerinden Vazelon Manastırı'nın XIII-XV. yüzyıllar arasında tutulan kayıtlarında geçen Rumca isimlerin oranı sadece % 47,3'tür (Bk. Th. Ouspensky - V. Bénéchévitch; Vazelonskie Aktı, Leningrad, 1927, 124 + CL + Tabl. 11). Bu sayının da gerçek Rum olduğu şüphelidir. Trabzon Osmanlılara devredildiği zaman Trabzon Devleti'nin Genelkurmay Başkanı Altamur isimli bir Hristiyan Türk idi. Ordusu da Bulgar, Uz, Kuman/Kıpçak, Peçenek ve diğer Türk boylarından oluşmakta idi. Asker ailelerinin de Türk olduğu, yazılı tek bir Rumca kitabeye

Trabzon ve çevresi Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra bir süre eyalet teşkilâtına bağlanmamış, müstakil idareci ve kumandanlar tarafından idare edilmiştir.⁴⁹¹

Trabzon alındıktan sonra, çeşitli tarihlerde başta Niksar, Sonisa, Lâdik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorum, Gümüş, Merzifon, Tokat, Samsun, Turhal, Zile, Göl-Canik, Satılmış-Canik, Kağala, Gedergeâre, Erzurum, Karaman, Canik, Kastamonu, İzmit başta olmak üzere diğer Anadolu ve Rumeli yerleşim birimlerinden 258 hane getirilmiş; Trabzon'un merkezine, ilçelerine ve köylerine yerleştirilmiştir. Bunların dışında Trabzon Kalesi'ne ve çevredeki kalelere, muhtemelen aileleri ile birlikte, asker görevlendirilmiştir.⁴⁹²

Trabzon ve çevresinin XV. ve XVI. yüzyıllardaki sosyal ve iktisadî hayatı konusunda birinci derecede kaynaklar olan tahrir defterleri, mufassal defterleri, icmal defterleri, şer'îye sicil defterleri ile daha önce verilen bilgilerin ışığında Hanefi Bostan kapsamlı bir çalışma yapmıştır. XV.-XVI. yüzyıllarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat (TTK Yayınları, Ankara, 2002, XIX+634 s.) başlığı ile yayımlanan bu eserde gerekli bilgiler verildiği için aynı konuların tekrarlanmasını gereksiz buluyoruz.⁴⁹³

II. Bayezid devrinde (1481-1512), önce Şehzade Abdullah, 1487'de ise Şehzade Selim Trabzon'a sancak beyi olarak gönderilmiştir.⁴⁹⁴ 1494'te Kanunî Sultan Süleyman, bu şehirde doğmuştur.

Trabzon, 1514'te sancak durumuna getirilmiş, Erzincan-Bayburt Beylerbeyliği'ne başlanmıştır. Beylerbeyi olarak Bıyıklı Mehmet Paşa atanmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman tahta geçince 1520'de Trabzon'u Batum sancağı ile birleştirmiş ve eyalet durumuna getirmiştir.⁴⁹⁵

1527-1528'de Rum vilâyetine bağlı bir sancak olarak görülmekte ve İskender Bey tarafından idare edilmektedir.

1553'te Kanunî tarafından Erzurum Beylerbeyliği kurulmuş ve buraya bağlanmıştır.

XVII. yüzyılın başlarında Trabzon eyalet olarak teşkilâtlandırılmıştır. 1632'de Batum ve Trabzon bir eyalet biçimindedir. Evliya Çelebi 1640'ta

rastlayamayışımız, Trabzon merkezi hariç tek bir Rum mezarlığının bile bulunmaması dikkate alındığında gerçek Rum nüfusunun ne kadar olduğu konusundaki yorumu okuyucularımıza bırakmak en doğru yol olacaktır.

⁴⁹¹ İbrahim Yılmazçelik; "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal Durumu", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.254.

⁴⁹² Geniş bilgi için bk. Bostan; XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.96-122.

⁴⁹³ Ayrıca bk. Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri; Trabzon, 2000. Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri; c.1, Trabzon, 2001.

⁴⁹⁴ Tekindağ; s.463.

⁴⁹⁵ a.g.m.; s.464.

Trabzon'u ziyaret ettiğinde aynı durumun devam ettiği anlaşılmaktadır. 1722'de Batum bir ara malikânelik sayılmış, Trabzon ise eyalet merkezi yapılmıştır. Osmanlı kaynaklarında uzun süre bu eyaletin ismi Batum nâmı diğer Trabzon şeklinde geçmektedir.⁴⁹⁶

XVIII. yüzyıl ahkâm defterlerine göre Trabzon vilâyetine; Trabzon, Gönnye ve Canik sancakları bağlıdır. Bafra, Görele, Tirebolu, Giresun, Erhavi, Trabzon, Of, Ahıska, Canik, Gümüşhane, Viçe, Esir, Bazarsuyu, Rize, Akçaabat, Karahisar-ı Şarkî, Faş, Sürmene, Hemşin, Bihaşniye, Ünye, Sohum kazaları Trabzon vilâyetine bağlıdır.⁴⁹⁷

27 Ekim 1810'da Ruslar Trabzon ve çevresini işgal etmek için donanma göndermiş, Akçaabat'ın batısında yer alan Sargana burnundan karaya çıkmışlardır. Bölgedeki Türk kuvvetleri Rusları geri püskürtmüştür.⁴⁹⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon vilâyetine Canik, Trabzon, Lâzistan, Gümüşhane sancakları bağlıdır. Trabzon sancağının Ordu, Giresun, Tirebolu ve Rize olmak üzere dört tane kazası bulunmaktaydı. Nahiyeleleri ise şunlardır: Perşembe, Ulubey, Hapsemana, Aybastı, Kırık, Akköy, Keşap, Görele, Vakfikebir, Akçaabat, Maçka, Maa Yomra Vakfı Sağır, Sürmene, Kumu İseba, Mapavri.⁴⁹⁹

17 Kasım 1914 ve 8-11 Şubat 1915'te Ruslar Trabzon'u iki kez bombalamışlardır.

Ruslar 15 Mart 1916'da Of ve çevresini; 18 Nisan 1918'de Trabzon ve çevresini; 20 Nisan 1918'de de Akçaabat ve çevresini işgal etmiştir.⁵⁰⁰

Daha önce teşkilâtlanmış bulunan Ermeni ve Rum çeteleri⁵⁰¹ Rusların Trabzon'u işgal etmeleriyle şehirdeki Türk nüfusunu göç ettirmek için acımasızca kıyımlara başlamışlar, halkın büyük bir çoğunluğu Harşit ırmağının batısına göçmek zorunda kalmıştır. Trabzon halkının çok büyük bir kısmı çetelerin elinde; yolculuk sırasında, açlıktan ve salgın hastalıktan dolayı telef olmuştur.⁵⁰² Halk arasında muhacirlik adı verilen bu olay, Trabzonlular arasında derin bir yara olarak canlılığını hâlâ korumaktadır.⁵⁰³

⁴⁹⁶ Orhan Kılıç; "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaletinin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.179-191.

⁴⁹⁷ İbrahim Güler; "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Ait Tespitler", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.327-349.

⁴⁹⁸ Bilgin; "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, c.1, Trabzon, 2001, s.313-326.

⁴⁹⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1295 (1878).

⁵⁰⁰ Mahmut Goloğlu; Trabzon Tarihi, Trabzon, 2000, s.175.

⁵⁰¹ Patrikhane ve Merzifon Amerikan Kolejinden idare edilen bu teşkilâtlanma Türk milletine ana yurdunda çok büyük acılar çektirmiştir (Merzifon Amerikan koleji için bk. George E. White; Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları, Çev. Cem Tânk Yüksel, İstanbul, 1995).

⁵⁰² Geniş bilgi için bk. M. Kemal Atatürk; Nutuk, (Günümüz Türkçesine aktaran Zeynep Korkmaz), Ankara, 2002. Sabahattin Özel; Millî Mücadelede Trabzon, Ankara, 1991. Rahmi

Yaklaşık iki yıl işgal altında kalan Trabzon ve çevresi, 14 Şubat 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması ile kurtulmuştur.⁵⁰⁴

20. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi

Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz bölümü sınırları içinde yer alan Trabzon'un yüz ölçümü 4685 km²'dir. İl toprakları kuzeyden yaklaşık 110 km uzunluğundaki Karadeniz kıyılarıyla, güneyde ise Kalkanlı (3250 m), Ziyaret (3082 m), Soğanlı (2554 m) ve Ağaçaşbaşı (2132 m) dağlarının oluşturduğu Kuzey Anadolu dağları ile çevrilidir. Trabzon ili idarî bakımdan batıda Giresun, doğuda Rize, güneyde Gümüşhane ve Bayburt illeriyle komşudur.

a. Yeryüzü Şekilleri

Trabzon, Doğu Karadeniz bölümünde bulunan diğer iller gibi oldukça dağlık bir yörede yer alır. İl topraklarının % 30'u dağlık, % 60'ı kıyıda içeriyeye gittikçe yükselen ve ortalama eğim değerleri % 20-30 arasında değişen alanlar biçimindedir. Kalan % 10'luk kesim ise düz araziden oluşmaktadır.⁵⁰⁵

Trabzon ilinde en yüksek dağ ünitesini, doğudaki Haldizen dağları oluşturmaktadır. Bu dağlar, aynı zamanda Doğu Karadeniz dağlarının en yüksek bölümü olan Kaçkarlar'ın batıya doğru olan son uzantıdır. Önemli yükseltileri; Demirkapı (3376 m), Kayışkırın (3156 m) ve Karakaya (3139 m) tepeleridir. Demirkapı, Sağ ve Multat dereleri kaynaklarını bu dağların kuzey yamaçlarından alırlar.

Solaklı deresinin doğudaki önemli kolu olan Haldizen deresi, Demirkapı, Sağ ve Multat derelerinin katılımıyla kuzeyde 1150 m seviyelerinde Uzungöl'e ulaşır. Buradan itibaren Solaklı deresi adı altında devam ederek Karadeniz'e karışır.⁵⁰⁶

Haldizen dağlarının batısında ikinci önemli dağ ünitesi olan Soğanlı dağları yer almaktadır. Büyükdere ve Haldizen deresiyle parçalanmış bu yapının batı uzantılarında Kemerlik dağı (2746 m) ve Ziyaret tepesi (2850 m) bulunmaktadır.

Trabzon ilinin bulunduğu topografya oldukça dağlık bir görünüm arz eder. Kıyı boyunca paralel uzanan Kuzey Anadolu dağlarını kuzey-güney yönünde parçalayan akarsular "V" profilli genç vadileri meydana getirmektedir. Akışları zaman zaman düzensiz olan bu akarsular, ana vadiye birleşen vadi sistemlerini oluşturarak eğim değerlerinin kısa mesafelerde değişmesine neden olmuştur.

Doğanay; Millî Mücadele'de Karadeniz, Ankara, 2001. Mesut Çapa; Pontus Meselesi, Trabzon, 2001. Yusuf Sarıncay ve diğerleri; Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası, Ankara, 1999; vd.

⁵⁰³ Geniş bilgi için bk. Trabzon İli ve Yöresi Ağızları, c.II, Metinler.

⁵⁰⁴ Goloğlu; s.180.

⁵⁰⁵ İbrahim Güler ve diğerleri; "Trabzon İlinin Sanayi Coğrafyası Özellikleri", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı 5, Konya, 2001, s.161.

⁵⁰⁶ <http://www.trabzonlife.com/menugoster.php?catagori=cografya>.

Yer şekilleri bakımından kıyı şeridi dik kıyılı bir profil göstermekte olup denize doğru ilerledikçe kısa mesafelerde büyük derinliklere erişebilmektedir. Kıyı çizgisi, güneydeki dağların uzanışına paralel bir durum göstermektedir. Kıyıdağı sırtlar, denize dik burunlar hâlinde uzanmakta, küçük koylar ise sahildeki dar plâj alanlarını oluşturmaktadır.⁵⁰⁷

Kıyıdağı iç kesimlere doğru gidildikçe yer şekillerinin mevcut görüntüsü değişmekte ve yükselti artmaktadır. Yükseltinin 2000 metrenin üzerinde olduğu dağlık alanlarda buzullaşmanın etkisi görülmektedir.

Araştırma sahasının en yüksek noktasını Kalkanlı dağlarına dâhil olan Ziyaret dağı (3082 m) oluşturmaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan bu dağ, akarsular tarafından parçalanmış 2000 metrenin altında “V” tipinde genç vadiler, 2000 metrenin üzerinde ise “U” biçimli buzul vadiler meydana getirmiştir.

Bu dağlık birimin dışında, ilin batısında, 2182 metre yükseklik ile Sis dağı ve 2163 metre yükseklik ile Alacadağ bulunmaktadır. Bu dağların güneydoğusunda Karaorman dağı (2006 m), Yayla tepe (891 m) ve Kalkanlı dağı (2500 m) yer almaktadır. Kalkanlı dağlarının kuzeydoğusunda 2554 metre yüksekliğe sahip Soğanlı dağları, 2132 metre yüksekliğe sahip Ağaçbaşı dağları görülmektedir.

b. Akarsular

Trabzon'un güneyinde yükselen bu dağların üzerinde gelişmeye başlayan akarsular, kuzey yamaçta derin vadiler meydana getirmiştir. Dağların hemen kıyının gerisinden başlaması ve eğim değerlerinin kısa mesafelerde değişiyor olması, dağların zirvelerinden kaynağını alan akarsuların ve vadilerin birbirine paralel özellikte denize uzanmasını sağlamıştır.

Doğuda Hayrat ve Of ilçelerinin bulunduğu coğrafyanın güneyinde; kaynağını, Doğu Karadeniz dağlarından alan Büyükdere ve Baltacı deresi birbirini sırtlarla ayırarak güneyden kuzeye doğru paralel akış göstermektedir.

Demirkapı, Kayışkiran, Karakaya tepelerinden kaynağını alan dereler, Çaykara yakınlarında Solaklı deresi adını almaktadır. Çaykara'dan sonra bu dereye Holo, Solaklı ve Haldizen dereleri katılmaktadır. Solaklı çayı, tek bir kol hâlinde Of yakınlarından Karadeniz'e dökülür.

Küklüce deresi Köprübaşı'nda Mirgandoz çayına katılır ve Sürmene yakınlarından denize dökülür.

⁵⁰⁷ Zeki Koday; “Arhavi Çayı Havzası'nda Coğrafi Gözlemler Hakkında İlk Notlar”, Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı 5, Konya, 2001, s.481.

Gümüşhane topraklarından doğan Küçükdere, Araklı'nın doğusunda denizle buluşmuştur. Yine Gümüşhane sınırları içinden büyüyerek gelen Karadere, Araklı'nın hemen doğusundan denize dökülmektedir.

Salıncakgürgen tepesinin kuzeyinden kaynağını alan Kocaoba deresi boyunca gelişen yerleşimler, Arsin ilçesinde, denize döküldüğü yere kadar devam etmektedir. Harmanlı, Kocaoba ve Bademli dereleri boyunca yerleşimler birbirine paralel bir görünüm kazanmıştır.

Yomra yakınlarında denizle buluşan Yomra deresi, kaynağını güneyde çoğunlukla Maçka topraklarından almaktadır. Yomra'nın köyleri çoğunlukla bu dere vadisi üzerindedir.

Harşit çayının bir kolu olan güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzayan Zigana deresi, Maçka yakınlarında Maçka deresi, Maçka'dan sonra Değirmendere adını almaktadır. Esiroğlu yakınlarında Kaylan deresi de Değirmendere'ye katılmaktadır.

Akçaabat ile Trabzon arasında, Akyazı yakınlarında denize karışan Sara deresi, güneye fazla uzamamaktadır.

Vakfıkebir ile Tonya arasında Kumandere (Fol deresi), bir vadi yatağında akış göstermektedir. Eğilimin kısa mesafede değiştiği bu sahada yer şekilleri engebeli bir görünüm arz etmektedir.

Beşikdüzü yakınlarında denize karışan Ağasar deresi, Şalpazarı'na kadar uzanmakta, buradan sonra küçük kollara ayrılmaktadır.

Ulaşım vadiler ve dereler boyunca gelişmiştir. Komşu iki vadi arasında bile, arazinin engebeli olmasından dolayı, bağlantı ancak sahile inilip geri dönmek yoluyla sağlanabilmektedir.

Trabzon ilinde yerleşimler çoğunlukla kıyı boyunca gelişmiştir. İç kesimlere doğru yerleşim büyük bir çoğunlukla dere vadilerinde yoğunluk kazanmıştır.

İç kesimlerde bulunan ilçe merkezlerinin kıyı ile bağlantısı vadilerle bağlanmış durumdadır. Denizle yüksek kesim arasındaki yükseklik farkının fazla olması, ilçeler arasındaki ekonomik faaliyetlerin farklılaşmasına neden olmuştur. Kıyı kesimdeki ilçelerde ticaret, sebze ve meyve yetiştiriciliği yapılırken iç kesimlerde hayvancılık önem kazanmıştır.

c. İklim

Trabzon ilinin iklim özellikleri, Doğu Karadeniz Bölümü'nde genel olarak görülen özelliklerle paralellik göstermektedir. Ülkemizin en fazla yağış alan bölümünde bulunan ilin, iklim koşullarının belirlenmesinde dağların uzanışı, Karadeniz'in varlığı ve yükseklik etkili olmaktadır. Kıyı boyunca uzanan ve deniz kıyısının hemen gerisinden başlayan Doğu Karadeniz dağları, denizden gelen nem kütlelerinin iç kesimlere girmesini engellemektedir. Bu nedenle kıyı kesim ile kıyı ardı arasında yer şekilleri ve

iklim şartlarının belirlediği farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Güneyde kalan kesimde karasal, kuzeyde kalan kesimlerde ise nemli iklim şartları görülmektedir. Kıyı kesimden güneydeki yüksek dağlık alanlara geçişlerde yükselti etkenine bağlı olarak sıcaklıklar azalmaktadır. Nemli ve ılıman iklim şartları kıyı kesimde mevsimlik ve günlük sıcaklık farklarının az olmasına sebep olmaktadır. Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün ölçümlerine göre Trabzon ilininin ortalama sıcaklık değeri 14,5 °C'dir.

Ayların sıcaklık ortalaması ise şöyledir: Ocak: 7,2, Şubat: 7,1, Mart: 8,2, Nisan: 11,7, Mayıs: 15,7, Haziran: 20,1, Temmuz: 22,8, Ağustos: 23,1, Eylül: 20,0, Ekim: 16,4, Kasım: 12,7, Aralık: 9,50.

Trabzon ilinde yıllık ortalama yağış miktarı 771,2 mm'dir. Yılın en yağışlı ayı ekim (106,6 mm), en yağışsız ayı ise temmuzdur. Yağış her mevsim görülmektedir.⁵⁰⁸

ç. Bitki Örtüsü

Dağların sis alan kuzeye bakan alt yamaçlarında geniş yapraklı ormanlar, daha yükseklerde iğne yapraklı ormanlar ve güneye bakan yamaçlarda kuru ormanlar yer almaktadır.⁵⁰⁹ Karadeniz Bölgesi bitki örtüsü bakımından dikkat çekici bir durum sergilemektedir. Sadece Doğu Karadeniz Bölümü'nde, bu bölgeye özgü (endemik) 6000'den fazla tür bulunmaktadır. 0-200 metreye kadar ormangilleri ile başlayan bitki örtüsü, 200 metre yükseltiye kadar gürgen, karaağaç, fındık, akçaağaç, meşe ve yabanî berik bulunmaktadır. 800-1400 metre arasında kayın ve ladin ormanları ortaya çıkmaktadır.⁵¹⁰ Bu yükseltinin üzerinde ise çayırılık alanlar bulunmaktadır ve yayla durumundadır.

İç kesimler ve kıyı kesimleri arasında geçiş özelliği gösteren iklim ve değişen yer şekillerine bağlı olarak insanların yaşayış tarzı ve davranışları da farklı bir gelişim sürecine dâhil olmaktadır. Yer şekilleri sahanın siyasî ve toplumsal şartlarını, kültürel gelişme derecesini etkilemiştir. Kuzey kıyı bölgelerinin iç kısımlardan engellerle ayrılmış bulunması, tarih boyunca, kıyı kesimi ile iç kısımlar arasında iktisadî, kültürel ve hatta siyasî bakımdan farklı gelişmelere sebep olmuştur.⁵¹¹

Kuzey Anadolu dağlarının akarsularla parçalanmış, kısa mesafelerde değişen eğimli yapısıyla yerleşmeler dağınık bir durum kazanmıştır. Birbirinden uzak olan bu mahallelerin şehir oluşumunu engellediği söylenebilir. Buna karşın denizle bağlantılı durumda olan Trabzon il merkezinin şehir olarak gelişmesinde liman kenti konumunun büyük etkisi bulunmaktadır.

⁵⁰⁸ Asaf Koçman; Türkiye'nin İklimi, İzmir, 1993, s.57.

⁵⁰⁹ İbrahim Atalay; Türkiye Vegetasyon Coğrafyası, İzmir, 1994, s.135.

⁵¹⁰ a.g.e.; s.136.

⁵¹¹ Sırrı Erinç; "Türkiye İnsan ve Ortam", İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Sayı 18-19, İstanbul, 1973, s.17, 1-34.

İklim; bitki örtüsü, toprak özellikleri ve akarsu rejimleri yanında yetiştirilen tarım ürünleri, insan davranışları ve yerleşmeler üzerine de etkilidir. Trabzon'un bulunduğu Doğu Karadeniz Bölümü kıyı kesiminde iklim şartlarının olumlu olması yerleşmenin dağılışını belirlemiştir. Yazın bile yağış alan sahada su sorunu hiçbir zaman yaşanmamaktadır. Yerleşmelerin dağınık bir şekil almasında suyun varlığı önemli nedendir. Dar kıyı kesiminde mısır, fındık gibi tarım ürünleri yetişirken kıyı ardında hayvancılık ağırlıklı bir ekonomik yapı hâkimdir.

d. Nüfus

Trabzon, Anadolu coğrafyası içinde iyi konumda kurulmuş bir kent yerleşmesi sayılabilir.

Bugün Trabzon, Trabzon merkez ilçe dâhil 18 ilçe, 77 belediye, 479 köy olmak üzere 575 yerleşim biriminden oluşmaktadır. Karadeniz Bölgesi içinde yer alan 14 il arasında nüfus sayısı bakımından Samsun ve Ordu'dan sonra Trabzon gelmektedir. Nüfus büyüklüğü bakımından Türkiye'nin önemli illerinden biridir. 2000 nüfus sayımı dikkate alındığında 975.137 kişilik nüfusuyla 21'nci il durumundadır ve Türkiye nüfusunun % 1,4'ünü sınırları içinde bulundurmaktadır.

1927'de yapılan ilk nüfus sayımında ilin nüfusu 293.055 iken 2000'de 975.137'ye ulaşmıştır. Nüfusun en yüksek artış yılları 1990-1997'dir. En az artış ise 1940-1945 yılları arasında görülmektedir. Sayım yıllarına göre nüfus ve nüfus artış miktarı şu şekildedir:

Sayım Yılı	Toplam Nüfus	Artan Nüfus Miktarı
1927	293.055	-----
1935	360.679	67.624
1940	390.733	30.054
1945	395.384	4651
1950	420.279	24.895
1955	462.249	41.970
1960	532.999	70.750
1965	595.782	62.783
1970	659.120	63.338
1975	719.008	59.888
1980	731.045	12.037
1985	786.194	55.149
1990	795.849	9655
1997	911.700	115.851
2000	975.137	63.737

Tablo 1: Sayım Yıllarına Göre Trabzon'un Nüfus Gelişimi (Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü)

Cumhuriyet Döneminde uygulanan nüfus siyaseti, bölge nüfusunun artırılmasına yöneliktir. Kurtuluş Savaşı sonrasında belirlenen sınırlar ölçüsünde, sınırlar dışında kalan Türk nüfusunu ülke içine getirilmeye çalışılmıştır.

Trabzon ve çevresinde yaşayan Hristiyan (yabancı araştırmacıların Rum olarak bilim âlemine yanlış aktardıkları, kaynak itibarıyla Hristiyan Türk) nüfus, mübadele ile yerlerini terk etmişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında erkeklerin askere alınmasıyla, nüfus olumsuz yönde etkilenmiştir.

1950-1975 yılları arasında şehirleşme çerçevesinde Trabzon'un nüfusunda düzenli artışlar söz konusudur. Liman kenti oluşu, fındık ve çay gibi sanayi bitkilerinin varlığı, nüfusun korunmasında ve artmasında etkili olmuştur.

1975'ten sonra artan nüfusun ihtiyaçları karşılanamaz duruma gelince ağırlıklı olarak batı illerine göç başlamıştır. 1990'dan sonra doğu kapılarının açılması, Trabzon'un gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir. Fakat dışarıdan nüfusla gelen kültür, şehrin görüntüsünü değiştirmiştir.

2000'de Trabzon'un nüfusu 975.135'tir. Nüfusun % 43,5'i kentlerde, %56,5'i ise köylerde oturmaktadır.

Günümüzde ekonomik faaliyet bakımından köyler, şehrin ilerisindedir.

İlin 20.000'in üzerinde nüfusa sahip yerleşim yerleri şunlardır: Trabzon (214.949), Akçaabat (39.102), Vakfıkebir (33.394), Beşikdüzü (29.766), Of (25.478) ve Araklı (22.506)'dır. İl nüfusunun (1990'da 739.849) %34,2'si çocuklar (0-14 yaş), %60,5'i yetişkinler (15-64 yaş) ve %5,3'ü de yaşlılar (65 yaş üstü)'dür.

Trabzon ilinin nüfusunda gençler önemli bir kısmı oluşturmaktadır.

2000 Yılı Trabzon İlçe ve Köy Nüfusları; Yüz Ölçümü ve Nüfus Yoğunluğu					
İlçeler	Toplam	Şehir Nüfusu	Bucak/ Köy Nüfusları	Yüz Ölçümü (M ²)	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	283.233	214.949	68.284	189	1499 kişi
Akçaabat	120.693	39.102	81.591	354	341 kişi
Araklı	62.139	22.506	39.633	372	167 kişi
Arsin	35.863	13.038	22.825	183	199 kişi
Beşikdüzü	47.331	29.766	17.565	63	751 kişi
Çarşıbaşı	17.456	8532	8924	67	261 kişi
Çaykara	35.435	5829	29.606	573	64 kişi
D.pazarı	8127	5108	3019	82	98 kişi
Düzköy	24.892	6863	18.029	88	283 kişi
Hayrat	21.308	7665	13.643	336	63 kişi
Köprübaşı	10.827	4998	5829	244	44 kişi
Maçka	42.557	11.060	31.497	968	44 kişi
Of	78.560	25.478	53.082	178	441 kişi
Sürmene	42.256	17.063	25.193	226	190 kişi
Şalpazarı	23.390	7591	15.799	121	193 kişi
Tonya	28.107	12.666	15.441	254	111 kişi
Vakfıkebir	53.227	33.394	19.833	143	239 kişi
Yomra	39.736	13.346	26.390	223	178 kişi
Toplam	975.137	478.954	496.183	4664	209 kişi

Tablo 2: 2000 Yılı Trabzon İlçe ve Köy Nüfusları; Yüz Ölçümü ve Nüfus Yoğunluğu (Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü)

Trabzon'daki nüfus artış hızı ortalama %8,74'tür. Bu durum Karadeniz Bölgesi geneli için %-5,04, Türkiye geneli için %15,33'tür. Yer şekilleri ve iklimin uygun olmaması gibi durumlar bu ilde nüfus sayısını olumsuz yönde etkilemektedir. İl içinde tarım alanları çok sınırlıdır. Sınırlı arazide yapılan fındık, çay ve mısır üretimi nüfusa yetmeyecek durumdadır. Bütün bunlar ilde göçü hızlandırmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ETNİK YAPI

1. Trabzon ve Yöresinin Etnik Yapısı

a. Kuzey Türklüğü

Yukarıda da bahsedildiği gibi Trabzon ve yöresi Türkiye'nin Türkleşen ilk bölgelerinden biridir. M.Ö. iki binli yıllarda Kimmerler, daha sonra İskitler/Sakalar Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleşmişlerdir. İskitler/Sakalar devlet olma özelliğini kaybettikten sonra, bu devlete bağlı boylar bölgede yaşamaya devam etmişlerdir. Bölge nüfusunun temelini de bu boylar oluşturmaktadır.

Daha sonraki yüzyıllarda, Oğuzlardan önce Hunlar, Karluklar, Bulgarlar, Hazarlar, Uzlar, Kumanlar/Kıpçaklar, Peçenekler ve diğer Türk kavimleri bölgeye gelip yer yer yerleşmişlerdir.

Bizanslılar, 523'te İncil'i Türkçeye çevirtip Türkleri Hristiyanlaştırmaya başlamıştır.⁵¹² Hristiyanlaştırılan Türklere daha sonra yine İncil vasıtasıyla Grekçe ve başka diller öğretilmiştir. Osmanlılar halkı dinlerine göre vasıflandırdığı için Hristiyan Türkler devlet içinde ayrı bir grup sayılmış, dolayısıyla Hristiyan Türkler, Hristiyan olan başka milletlere kendilerini daha yakın saymışlardır. Batılı devletler ve Rusya bunu iyi değerlendirip bölgedeki Hristiyan Türklerin kimliğini belirlemiş, onları hep kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren bölgedeki Hristiyan Türkleri, soydaşlarına karşı kışkırtmış, büyük çaplı huzursuzluklar çıkarılmıştır.

Trabzon ve çevresinde ticaret hayatı büyük oranda yörede yaşayan Hristiyan Türkler tarafından yürütülmekteydi. Çeşitli bölgelerden gelen tacirler; getirdikleri malları yörede yaşayan Hazar, Bulgar ve Peçenek Türklerinin ürettikleri mallarla değiştirirlerdi.⁵¹³ Trabzon Rumları kaynaklarda bazı zanaat ve meslek isimlerinin Türkçe kelimelere Rumca ekler getirilerek yapılması diğer bir delildir.⁵¹⁴

Rum olduğu düşünülen köylülerin isimleri ise şöyledir: Papas Balaban, Kalokir Balaban, Manol Balaban, Yani Turak, Konstantin Çorik, Olip Çorik... Bu isimlerin biri Hristiyanlığa, diğeri çeşitli Türk boylarına aittir. Dolayısıyla bu isimler Trabzon'un fethinden önce bu yöredeki insanların Hristiyan Türkler olduğunu ortaya koymaktadır.

Bryer'in verdiği bilgilere göre 1366'da III. Aleks, 2000 yaya ve süvarilerden oluşan kuvvetlerle Maçka'ya bağlı Fikanoy'a (bugünkü Ocaklı köyü) sefer düzenler. 1367'de Chaldiya'ya kadar ilerler.⁵¹⁵ Bu seferlerin

⁵¹² Bilgin; "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Etnik Tarihi Üzerine", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.58.

⁵¹³ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.29-30.

⁵¹⁴ Shukurov; s.116.

⁵¹⁵ Brayer; Greeks and Turkmens, s.146.

amacı güneyden Trabzon'a 30-40 km'ye kadar yaklaşan Türkmenlere göz dağı vermektir.⁵¹⁶

Trabzon Rum Devleti, coğrafya bakımından, sadece Trabzon ve il merkezine yakın çevresine hâkim idi.

Bu devlete, abartılı bir biçimde, Trabzon Rum İmparatorluğu denmesinin sebebi, Bizans imparatoru iken Trabzon'da bir devlet kuran Komnenos ailesinin lâkabının imparator olmasından dolayıdır.

Trabzon'un Osmanlı topraklarına katılmadan önceki nüfusu, bu bölgede mevcut olan devletçiği Trabzon Rum İmparatorluğu ismiyle ananları daha tedbirli olmaya zorlamaktadır. Trabzon'u 1436-1438 yılları arasında ziyaret eden İspanyol Seyyah Pero Tafur, şehir nüfusunun yaklaşık 4000 kişi olduğunu yazmaktadır. Anthony Bryer ise 4000 veya 5000 kişi civarında olabileceği düşüncesindedir.⁵¹⁷ Şehirdeki ticaret hayatında ve kilise kayıtlarında Hristiyan Türklerin sayısının yüksek olması dikkate alındığında, fetihten önce bölgedeki Rum nüfusunun tamamının 4000'den daha aşağı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre 1486-1583 yılları arasında başka yerlere gönderilen Hristiyan nüfusu yaklaşık 2500'dür.⁵¹⁸ Dolayısıyla XVI. yüzyılın sonlarına doğru Rum nüfusu birkaç binle ifade edilebilecek duruma gelmiştir.

Coğrafyacı Dimeşki (ö. 727/1327); Sinop, Trabzon ve çevresini tanıtırken bu yörede konuşulan dilleri Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenice olarak saymıştır. Rumca veya Helenceden bahsetmemiştir. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, Trabzon ve çevresinde Rumca yazılmış dikkate değer anıt veya yazılı kitabeye de rastlanmamıştır. Bu, Trabzon il merkezinde bile Rumcanın anlaşma dili olmadığının bir delili olsa gerektir.⁵¹⁹

Yaklaşık on yıldır bölgede saha araştırması yapmaktayız. Trabzon il merkezinin dışında tek bir Rum mezarlığına bile rastlanmamıştır.

Trabzon, 1204'te Trabzon Rum Devleti kurulana kadar, yukarıda da açıklandığı gibi, çeşitli Türk boyları tarafından Türk vatani yapılmış idi. Trabzon Rum Devleti kurulduğunda halkı yine, sahildeki birkaç küçük ticarî koloni hariç Türk idi. Trabzon Rumları sur içinde ve şehir merkezine yakın yerleşim yerlerinde yaşamaktaydılar. Orduları Kuman, Kıpçak, Peçenek ağırlıklı olmak üzere Türklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Nüfusla ilgili elde edilebilen kaynaklar bunu göstermektedir.

⁵¹⁶ Bilgin; Sürmene, s.115.

⁵¹⁷ Bostan; "XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", s.169'dan naklen.

⁵¹⁸ a.g.m.; s.171.

⁵¹⁹ Mahmut Ak; "İslâm Coğrafyacılarına göre Trabzon", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000, s.31.

Ticaret de Türklerin elinde idi. Çeşitli bölgelerden gelen tacirler; getirdikleri malları yörede yaşayan Hazar, Bulgar ve Peçenek Türklerinin ürettikleri mallarla değiştirdiler.⁵²⁰ Trabzon Rumları kaynaklarında bazı zanaat ve meslek isimleri şu şekilde geçmektedir: tzakas (T. ocak) "ocakçı"; tzoukalas (T. çuval) "çuvalcı"; kalkanas (T. kalkan) "kalkancı", tilantzēs (T. tilenci / dilenci) "dilenci". Ayrıca şehrin muhtelif yerlerine meydan ve pazar isimleri verilmişti.⁵²¹

Bütün bunlardan daha ilgi çekici olanı kiliselerin tuttıkları kayıtlarda açıkça görülmektedir. Trabzon Devleti'nin önemli bir dinî merkezi Maçka Vazelon Manastırı'dır. Bu manastırda bulunan kilise kayıtlarında Rumca isim %47,3'tür.⁵²² Bu yöredeki Türklerin Hristiyan olduktan sonra çoğunlukla Rum isimleri aldığı kayıtlarda sabittir. Bu durum da göz önüne alındığında, Trabzon Rum Devleti döneminde bile, kilise gibi bir kurumda Rum kökenli insan sayısının tahminen %25-30 civarında olması, gerçekleri bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.

Trabzon Osmanlı Devleti'ne bağlandıktan sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerinden bölgeye göçler olmuştur.

1486 yılında tutulan tahrir göre vergi verenlerin veya babalarının isimleri Türkçe olanların sayısı dikkat çekecek kadar çoktur. Bunların önemli bir kısmı gayrimüslimdir: Aslan, Turukan, Bahtiyer, Balaban, Bali, Cihan, Çelebi, Devletbâd, Doğan, Emir Ali, Emir Azad, Emir Cihan, Emir Hatun, Emir Melik, Fındık, Halife, Hızır, Hoca Ali, Hoşoğlan, İnyet, İskender, İvaz Melik, İvaz Şah, Kaplan, Karaca, Karaman, Kerâmeddin, Kerem, Kirazi, Koç Bey, Kurd, Mercan, Millet, Murad, Mülük, Pandar, Said, Sultan, Şah Melik, Şemseddin, Şermerd, Tengrivermiş, Tura Bey, Turali, Turasan, Yusuf, ...Aynı tarihlerde yörede Karamanlı, Kuman ve Çıtak gayrimüslim aileler oturmaktaydı.⁵²³

1515 yılında gayrimüslimlerden vergi verenlerin bazılarının isimleri şöyledir: Ağa, Arslan, Aslan, Balaban, Bali, Bayezid, Budak, Çelebi, Emir Ali, Gümüş, İskender, Kara Ali, Karaca, Karaman, Karagöz, Kirazi, Murad, Oruç, Rüstem, Sıdkı, Süleyman, Şerafeddin, Şirmend, Tengrivermiş, Timur, Turak... Bu tarihte yalnızca Of'ta 28 hane Balabanlar, 36 hane Kavalılar, 7 hane Hart, 3 hane Haldî yaşamaktadır. Tahrir defterinde çeşitli ilçelerde çok sayıda Kuman ailesinin yaşadığı açıkça belirtilmiştir.⁵²⁴

Tarih araştırmacıları, Trabzon 1461'de Osmanlı topraklarına katıldığında burada yaşayan Rum nüfusunun altı bin civarında olduğunu tahmin etmektedirler.⁵²⁵

⁵²⁰ Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.29-30.

⁵²¹ Shukurov; s.116.

⁵²² a.g.m.; s.111-121.

⁵²³ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.337-339.

⁵²⁴ a.g.e.; s.339.

⁵²⁵ Mustafa Kafalı; "Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu Açılış Konuşması", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu, Trabzon, 2002, s.XVIII.

b. Oğuz Boyları

1) Çepni

Dânişmendliler ve Hacıemiroğulları bölümünde de belirtildiği gibi, Trabzon'un batısı ve güney kısmının bir bölümü Çepniler tarafından kuşatılmış idi. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Çepniler, yaklaşık bin yıldır Trabzon ve çevresinde etkili bir durumdadır.

Çepniler önce Niksar ve çevresine yerleşip, oradan Canik dağlarının zirvesini takip ederek Trabzon'un güneyine, Trabzon Rum Devleti'nin sınırlarına kadar ulaşmışlardır. Sonra zirvelerden ırmak vadileri boyunca sahile inmeye başlamışlardır.

Osmanlı kuvvetleri Trabzon topraklarına girince Çepnilerin onlara yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, bu hizmetlerinden dolayı Çepnilere zeamet ve tımar gibi dirlikler verip onları hizmetlerine aldı, çeşitli yerlerde görevlendirdi.⁵²⁶

Trabzon 1461'de Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Çepniler doğuya doğru ilerlemeye, yer yer yerleşmeye başladığı görülmektedir.

1486'da Ze'amet-i Kürtün adlı bölgede Çepnilere ait 28 dirlik verilmişti. Bu tarihte yörede 2 kale, 2 nef, 73 köy bulunmaktaydı.⁵²⁷

1486 yılında Akçaabat ve Atina kazasına ait dirliklerden birer tımar Çepnilere aittir.⁵²⁸

1486'da yapılan tahrir göre Ayoforid köyünde tımar sahipleri arasında İskender Çepni, İskender Çepni'nin oğulları Mahmut ve Mustafa, İskender Çepni veled-i Sinan sayılmaktadır. Mahno köyünde (günümüzde Yeniay beldesi) Hüseyin Veled-i Mustafa Çepni isimli kişi tımar sahibidir.⁵²⁹

Of'un pek çok köyünde Çepniler yaşamaktadır⁵³⁰ ve bunların pek çoğunun isminin Bayram⁵³¹ olması dikkat çekicidir.⁵³²

Kürtün, Eynesil, Dereli, Giresun arasındaki geniş saha 1515'te Vilâyet-i Çepni olarak adlandırılmış ve buradaki toplam 88 dirlik Çepnilere verilmiştir. Bu tarihte Çepnilerin elinde 4 kale, 3 nef, 173 köy vardı.⁵³³ Trabzon

⁵²⁶ Sümer; "Çepniler -III-", s.9.

⁵²⁷ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.359-360.

⁵²⁸ a.g.e.; s.360-361.

⁵²⁹ Bilgin; Sürmene, s.200, 207.

⁵³⁰ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.369-370.

⁵³¹ Umur; Of Tarihi-Vesikalar ve Fermanlar, s.25-62.

⁵³² Çepnilerin ağırlıklı olarak yaşadığı Ordu, Giresun, Gümüşhane'nin kuzeyi ve Trabzon çevresinde Bayram isminin çok olması dikkat çekici bir biçimde görülmektedir. Bu, Çepniler tarafından kurulan Hacıemiroğulları Beyliği'nin kurucusu Bayram Beyin hatirasından kaynaklanıyor olmalıdır. Aynı geleneğin Trabzon'un doğusuna göçen Çepnilerde de görülmesi ilgi çekicidir.

⁵³³ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.357-359.

fethedildikten sonra buraya diğer sancaklardan haneler getirilip yerleştirilmiştir. Bunlar arasında Canik, Niksar, Satılmış-Canik, Tokat gibi Çepni nüfusunun dikkat çekici ölçüde önde olan yerleşim yerlerinden aileler getirilmiştir.⁵³⁴ Bunların dışında, tarih içinde, Çepni (Giresun) kazasından bugünkü Trabzon sınırlarına ne kadar nüfusun göçüp yerleştiği bilinmemektedir.

Kâtip Çelebi, 1548'de yazdığı Cihannüma adlı eserinin Trabzon'a ayırdığı bölümünde Trabzon'un batı ve güneybatısındaki dağlara Çepni dağları denildiğini bildirmiştir.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Çepniler, Lâzlarla çatışma hâlinde idi. Çepni ağaları bağımsız gibi yaşarlardı ve özel askerî birliklere sahip idiler. Bu durumu ortadan kaldırmak için devlet, Trabzon'a çetecilikte tecrübeli valileri göndermekte idi.⁵³⁵

Martin Stokes, XVIII. yüzyılda Of'un pek çok yöresinde Çepnilerin bulunduğunu ifade etmektedir.⁵³⁶ Dernekpazarı, Çaykara ilçelerinde Çepnilere ait yer isimleri, kültür unsurları bulunmaktadır.⁵³⁷

Şâkir Şevket, 1870'te Trabzon ilinde Çepnilerin önemli bir nüfusa ve güce sahip olduğunu belirtir.⁵³⁸

Yaptığımız saha araştırmaları sırasında Şalpazarı, Beşikdüzü, Vakfikebir'in köylerinin tamamına yakınının Çepni ağız özellikleri gösterdiğini tespit ettik. Ali Çelik'in hazırladığı Trabzon Şalpazarı Çepni Kültürü adlı eser, yörede Çepni kültürünün ne kadar canlı olduğunu gözler önüne sermektedir.⁵³⁹ Başta Melikşah köyü olmak üzere Tonya'nın pek çok köyü Çepni ağız ve kültürü özelliği göstermektedir. Çarşıbaşı'na bağlı Taşlıtepe, Samsun ve çevresindeki pek çok köy Çepni boyuna mensup olduğunu bilmektedirler. Akçaabat'ın başta Üzümlü, Sarıca, Eşiköy, Karapınar köyleri olmak üzere pek çok köyü Şalpazarı yöresinden gelip yerleşen Çepnilerdir.

Çepnilerin Rize ve çevresine kadar gidip yerleştikleri de görülmektedir.⁵⁴⁰ Rize'ye bağlı Kalkandere ve İkizdere'de Çepnilerin bulunduğu bilinmektedir. İkizdereli Çepni Ali isimli bir kişi, Erzurum hapisanesinden kaçarak yörede birtakım huzursuzluklara sebep olmuş, daha sonra hükümete müracaat etmiş, 300 adamı ile 1876'da Doksan Üç Harbi'ne katılmıştır.⁵⁴¹ Pazar ilçesindeki Naiboğulları ve Taşköprü köyü halkı da Çepni'dir.⁵⁴²

⁵³⁴ a.g.e.; s.96-122.

⁵³⁵ Goloğlu; Trabzon Tarihi, Trabzon, s.79.

⁵³⁶ Martin Stokes; "Doğu Karadeniz'de Türklerin Varlığı ve Kültürel Etkinlikleri", Konuşan Karadeniz, Sayı 3, İstanbul, 1988, s.22.

⁵³⁷ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.369-370.

⁵³⁸ Şâkir Şevket; Trabzon Tarihi, Hazırlayan İsmail Hacifettahoğlu, Ankara, 2001, s.80, 100-101.

⁵³⁹ Ali Çelik; Trabzon-Şalpazarı Çepni Kültürü, Trabzon, 1999.

⁵⁴⁰ Sümer; Oğuzlar, s.246-247. Şevket; s.100. Günay; s.21.

⁵⁴¹ Goloğlu; Trabzon Tarihi, s.125, 138.

⁵⁴² Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.368.

2) Bayındır

Akkoyunlular, Oğuzların Bayındır boyuna mensuptur. Yöredeki Bayındır nüfusu, Akkoyunluların Trabzon'a sınır bölge olması ile yakından ilgilidir.

Bu ağız özelliği Tebriz Akkoyunlularına ait olduğu bilinmektedir. 1501-1502'de Tebriz Akkoyunlularından bir grup halk Yavuz Sultan Selim'e sığınmıştır. Yavuz Sultan Selim de onları Trabzon ve Rize'nin bazı bölgelerine yerleştirir.⁵⁴³ Trabzon ve Rize ağzında rastlanan k > c ve g > ç değişmesi, Tebriz Akkoyunluları tarafından getirilmiştir. Bu ses değişimleri Rize'de Pazar, Ardeşen ve Fındıklı ilçeleri ve çevresinde,⁵⁴⁴ Erzurum'un Narman ilçesinin bazı köylerinde, Tortum ilçesinin güney köylerinde ve merkez ilçenin Ovacık bucağında da yürürlüktedir.⁵⁴⁵

1514'te Safevîler üzerine sefer düzenleyen Sultan Selim'in ordusunda on üç Akkoyunlu bey bulunmakta idi.⁵⁴⁶ Bu beylerin önemli bir nüfusu temsil ettiği açıktır.

1583 yılı tahrir kayıtlarına göre Sürmene nahiyesinde Purnak isimli bir karye (günümüzde Araklı ilçesine bağlı Taştepe köyü) bulunmaktadır. Purnak (Pürnek, Pornak), Oğuzların Bayındır boyuna mensup Akkoyunlulara bağlı bir oymağın adıdır.⁵⁴⁷

Trabzon Osmanlı topraklarına katılmadan önce Akkoyunluların Sürmene'nin Halanik köyünde bir pazarı bulunmakta idi. Bu köy, Bayburt'tan sahile ulaşan en kısa yolun ucundadır.⁵⁴⁸ Halanik pazarı vasıtasıyla Akkoyunlular Karadeniz'e ulaşmıştır ve Trabzon Türkler tarafından iyice kuşatılmıştır.

3) İğdir

1486'da Akçaabat'a, günümüzde Vakfıkebir'e bağlı Şenocak'ın eski ismi olan Şova ise İğdir boyuna⁵⁴⁹ bağlı bir oymağın ismidir. İran'daki Teke Türkmenlerinin Karadaşayak koluna bağlı bir topluluğun adı da Şova'dır.⁵⁵⁰

4) Kınık

Rustam Shukurov, Trabzon Rum Devleti zamanında tutulan Maçka Vazelon Manastırı kilise kayıtlarında geçen Konoukes isimlerinin Kınık boyuna mensup kişilere ait olabileceğini düşünmektedir.⁵⁵¹

⁵⁴³ Kırzioğlu; "Manzum 'Lehçe-i Erzurum' Yazmasındaki Halk Sözlere", s.244.

⁵⁴⁴ Günay; s.88.

⁵⁴⁵ Gemalmaz; c.I, s.191.

⁵⁴⁶ Bostan; "XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", s.174.

⁵⁴⁷ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.341. Bilgin; Sürmene, s.223-224.

⁵⁴⁸ Bilgin; s.47, 193

⁵⁴⁹ Sümer, Oğuzlar, s. 260.

⁵⁵⁰ Göktürk, age, s. 49.

5) Salur

1486'da Akçaabat'a bağlı Karaman isimli bir köy bulunmaktadır.⁵⁵² Karaman, Oğuz boylarından Salurların bir koludur.⁵⁵³ Trabzon merkez ilçe, Akçaabat, Of, Arhavi, Sürmene, Torul'da Karamanlı ailelerinin yaşıdığı 1486-1554 yılları arasında kaleme alınan tahrir defterlerinde kayıtlıdır.⁵⁵⁴ Trabzon ağzı ile Karaman Türkçesinin pek çok ortak özelliğinin bulunması ilgi çekicidir.⁵⁵⁵

6) Yıva

1515 tahririne göre Of kazasında Yıga isimli dört mahalleden meydana gelen bir köy bulunmaktadır.⁵⁵⁶ Bu köy idarî bölünmelerden sonra adı Yarlı olarak değiştirilmiştir. Yıga Yıva, Oğuzların Üçok koluna bağlı 24 boydan biridir.

7) Yüreğir

Sürmene'ye bağlı Yarakar, Yüreğir kelimesinin bozulmuş biçimi olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵⁷

⁵⁵¹ Shukurov; s.116.

⁵⁵² Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.342.

⁵⁵³ Sümer; Oğuzlar, s.253.

⁵⁵⁴ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.338-341.

⁵⁵⁵ Ön seste b->p- değişmesi; k-, t-'nin korunması, vasıta eki olarak -lan, -len ekinin kullanılması bazı örneklerdir (Geniş bilgi için bk. J. Eckmann; "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar", DTCFD, Sayı 1-2, s.166-197. Eröz; Hristiyanlaşan Türkler.)

⁵⁵⁶ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.207.

⁵⁵⁷ a.g.e.; s.341.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİL

1. Trabzon Yöresi Ağızlarının Genel Durumu

Daha önce yapılan araştırmalara göre Beşikdüzü ve Şalpazarı yöresi ağzları, batı grubu ağzları içinde sayılmıştır. Bizim çalışmamızda “birinci ağız yöresi” olarak gösterilen alan; Ordu ve Giresun yöresi ağzlarının bir devamı olarak gösterilmiştir.⁵⁵⁸ Kuzeydoğu ağzları grubu içine alınan Trabzon ili içinde kalan diğer bölgeler ise şöyle değerlendirilmiştir: Vakfıkebir, Akçaabat, Tonya, Maçka, Of, Çaykara birinci alt grubun ikinci derecedeki alt grubu; Trabzon merkez, Yomra, Sürmene ise birinci alt grubun ikinci derecedeki alt grubu olarak belirlenmiştir.⁵⁵⁹

Daha ayrıntılı olarak bizim yaptığımız araştırmalara göre Trabzon ili ve yöresi ağzlarının durumu şöyledir:

Yaptığımız saha araştırmaları, gezi, gözlem ve incelemelerimiz sonucunda Trabzon ve yöresi ağzlarının iki ana yöreye ayrıldığı belirlenmiştir (bk. Harita 2: Trabzon İli Ağız Yöreleri Haritası).

a. Birinci Ağız Yöresi

Şalpazarı ve Beşikdüzü ilçesinin büyük bir bölümü bu ağız yöresi içinde kalmaktadır. Beşikdüzü'nün doğu tarafında kalan Hünerli, Dağlıca ve çevre köyleri geçiş özellikleri taşımaktadır. Bu yöre Çepni ağzlarının doğu ucudur denilebilir.

Çepni ağzının genel olarak sınırları ise şöyledir: Şimdiye kadar yaptığımız çalışmalardan anlaşıldığına göre bazı dil özellikleri dikkate alındığında batı sınırı Sinop'un Erfelek ilçesine kadar uzamaktadır.⁵⁶⁰ Ama yoğunlaşmış biçimiyle Ünye'den Canik dağlarına çekilecek bir çizgi Çepni ağzlarının batı ucudur denilebilir. Fakat yoğunlaşmış özellikler bakımından Ünye'den Kelkit ırmağına çekilecek bir çizgidir.⁵⁶¹ Güney sınırı Kelkit ırmağıdır. Şebinkarahisar yakınlarından, Alucura ve Torul'u dışarıda bırakarak Kürtün'e çekilecek çapraz bir çizgi kabaca güney ve göneydoğu sınırı sayılmalıdır. Yalnız ağız özellikleri değil, sınırlarını kabaca çizdiğimiz bölgede mercem altına aldığımız pek çok konu bizi bu bölgeyi bir bütün olarak düşünmemizi gerektirmiştir.⁵⁶² Türkiye'de Çepni boyunun yoğun olarak yurt tuttuğu bölge burasıdır.

⁵⁵⁸ Leylâ Karahan; Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması, Ankara, 1996, s.164-167. Brendemoen; The Turkish Dialects of Trabzon, Volume II: Analysis, Wiesbaden, 2002.

⁵⁵⁹ Karahan; s.103-113. Brendemoen; c.II.

⁵⁶⁰ Demir; “Orta Karadeniz Ağzlarında '-Dir/-DUR' Ekiyle Yapılan Çekimler”, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 9, Sivas, 2000, s.175-189.

⁵⁶¹ Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağzları, s.44-50. Demir; Tokat İli ve Yöresi Ağzları, (baskıda).

⁵⁶² Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağzları. Demir; Dânişmend-nâme. Demir; Tokat İli ve Yöresi Ağzları. Demir; “Giresun ve Ordu Yöresi Ağzları Üzerine”, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 7,

Çepni ağız özelliklerine Trabzon'a bağlı başka ilçelerin bazı köylerinde de zaman zaman rastlanmıştır. Bu durum iskân durumu ile ilgilidir.⁵⁶³

b. İkinci Ağız Yöresi

Trabzon'a bağlı Şalpazarı ve Beşikdüzü ilçesinin dışında Trabzon'un merkez ilçe dâhil bütün yöreleri, genel olarak ikinci ağız yöresine dâhildir denilebilir. İkinci ağız yöresinde bazı alt gruplar da mevcuttur.

İkinci ağız yöresinin en önde gelen özelliği, Oğuzlardan önce bu bölgeye gelip yerleşen Türk boylarının (Hunlar, Bulgarlar, Kumanlar / Kıpçaklar, Peçenekler, Kırgızlar, ...) ağız özelliklerinin hâlâ yaşıyor olmasıdır.

İkinci ağız yöresinin genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Ünlüler: Birinci ağız yöresinde olduğu gibi ikinci ağız yöresinde de yazı dilindeki temel ünlüler doğal olarak bulunmaktadır. Bunların yanında temel ünlülerden az çok farklılaşarak ortaya çıkmış ünlüler de farklı duyulan ünlüler, bu yöreyi çoğunlukla doğu ve kuzey Türklüğüne bağlamaktadır.

Uzun ünlüler: İkinci ağız yöresinde, Türk dünyası ağızlarının hemen her bölgesinde olduğu gibi, uzun ünlü mevcuttur. Ancak bölge insanının hızlı konuşması ve kısmen soğuk bölge olmasından dolayı uzun ünlü az duyulmaktadır (dün <düğün).

Şimdiki zaman eki vurguyu geri attığı için bağlantı ünlüsü çoğunlukla normalden uzun söylenmektedir. Bu durum ikinci ağız yöresinin en önde gelen dil özelliklerinden birisidir (gelîyrim, gelîyrim).

İkinci ağız yöresinde uzun ünlüden daha çok ikiz ünlü karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak ve Peçenek Türkçesinin bir özelliği olan ünsüz düşmesinden sonra karşılaşan iki ünlünün kaynaşması ve ikiz ünlü olarak kalması, ikinci ağız yöresinin en önde gelen özelliklerindedir (sır, yın).

İkiz ünlüler: İkinci ağız yöresinin en önde gelen özelliklerinden birisi, yukarıda da söylendiği gibi, Kıpçak ve Peçenek Türkçesinin bir yansıması

Sivas, 1998, s.139-166. Demir; "Orta Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Nazal N (ñ) Sesi", TDAY Belleten, 1999, Ankara, 2003, s.51-58. Demir; "Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri", Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 8, Sivas, 1999, s.313-334. Demir-Yerli; "Ordu Yöresi Çepni Kilimleri", s.101-110. Demir; "Orta Karadeniz Ağızlarında '-Dlr/-DU' Ekiyle Yapılan Çekimler", s.175-189. Demir; "Ağız Özellikleriyle Parelel Unsurlar ve Bir Bölge Örneği", VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 8-12 Kasım 1999. Demir; "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri". Demir; "Dânişmendîlerin Karadeniz Bölgesi'ndeki Faaliyetleri", Dânişmendîler Döneminde Niksar'da Tıp, Tarih ve Kültür Sempozyumu, Niksar, 6-8 Ekim 2000, s.44-51. Demir; "Orta Karadeniz Bölgesi'nde Nevruz (Mart Dokuzu)", Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri, Sivas, 21-23 Mart 2001, 2001, s.59-66. Demir; "Hacımiroğulları Beyliği", s.824-829. Demir; "Karadeniz'in Güneyinde Peçenekler", Türkler, c.2, Ankara, 2002, s.709-713.

⁵⁶³ Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağızları. Demir; Tokat İli ve Yöresi Ağızları. Demir; Trabzon ve Yöresi Ağızları, 3 c., TDK Yayınları, (baskıda).

olarak iç ses ünsüzlerinin düşmesinden sonra karşılaşılan iki ünlünün kaynaşmaması ve ikiz ünlü olarak kalmasıdır (dünün).

Kalınlık-incelik uyumu: İkinci ağız yöresinde genel olarak kalınlık-incelik uyumu kararlı değildir. Bunun sebebi büyük bir ihtimalle farklı zamanlarda, değişik Türk boylarının Trabzon ve çevresine gelmesi ve birbirilerinden etkilenmesi ile ilgili olmalıdır.

Sızıcı l, m, n, ñ, r, y ünsüzlerinin ikisinin arasında kalan ünlüler kurallı denilecek bir biçimde kalınlaşmaktadır. Bu ünsüzlerin birinin yanında bulunan ünlüler ise ya tam veya yarı kalınlaşmakta, kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır (kelir).

İkinci ağız yöresinin en önde gelen özelliklerinden birisi, iki veya daha çok heceli kelimelerin sonundaki -ı, -u, -ü ünlüleri kurallı denilebilecek bir biçimde -i ünlüsü ile karşılanmaktadır. Bu durum kalınlık-incelik uyumunu bozan sebeplerin başında gelmektedir (közi, koli).

c, ç, ş, y, z ünsüzleri yanlarındaki ünlüleri incelterek kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olmaktadır. Özellikle Vakfıkebir Kumandere ve Kumandere'nin bir devamı olan Tonya; Araklı, Of, Çaykarı ve Dernekpazarı yörelerinde daha sık rastlanmaktadır (dışarı, tişarı).

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: İkinci ağız yöresinde düzlük-yuvarlaklık uyumu da zayıftır denilebilir. Çepni ve diğer Oğuz boylarının iskân ettiği yörelerde bazı eklerin hep yuvarlak ünlü ile söylenmesi, düzlük-yuvarlaklık uyumunu olumsuz yönde etkilemektedir (birincilik).

Şimdiki zamanın çekimlerinde eklerin çoğunlukla dar ünlülü biçimlerinin kullanılması düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır (bulfırım).

Bazı kelimelerde akıcı ünsüzlerden (l, m, n, r) önceki ö sesi düzleşmekte ve düzlük-yuvarlaklık uyumunu olumsuz yönde etkilemektedir (el- "ölmek").

Bazı eklerin ünlüleri çoğunlukla yuvarlaktır. Bu durum da düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır (kelur).

Ünlü değişimleri: Çeşitli sebeplere bağlı olarak veya sebepsiz olarak ortaya çıkan ünlü değişimleri çok değişik boyutlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Ünlü düşmeleri: Ön seste bulunan düz-dar ünlüler zaman zaman söylenmemektedir (imece>meci). Türkçenin genel bir özelliği olan vurgusuz orta hecenin dar ünlüsünün söylenmemesi, doğal olarak ikinci ağız yöresinde de yürürlüktedir (alnını).

Ünlü türemesi: l-, r- ile başlayan bazı kelimelerin başında, çoğunlukla kısa olmak üzere, zaman zaman ünlü türemesi görülmektedir (ırıza).

Ünsüzler: Yazı dilinde olmayan ünsüzler, Türk dünyasının bütün yörelerinde olduğu gibi, ikinci ağız yöresinde de duyulmaktadır.

k- / g-; t- / d- konusu: İkinci ağız yöresinde ünsüzler bakımından, belki de en önde gelen özellik Eski Türkçenin kelime başındaki k-, t- ünsüzlerini korumasıdır (keldi, kerçek, kelin, tavar).

b- / p-; c- / ç- konusu: Arkaik Türkçenin bir kalıntısı olarak kelime başında (b->p-, b->P; c->-ç-, c->Ç-) tonsuzlaşma yaygındır (bir > pir, bu > pu, bırak-> pırak). Türkiye Türkçesine göre bir değişme sayılabilecek bu durum, ön seste k- ve t- ünsüzlerinin korunduğu yörelerde karşımıza çıkmaktadır.

Köprübaşı ve köylerinde, Eski Türkçede b ile başlayan kelimeler çoğunlukla b/v arası ünsüz ile başlamaktadır. Bu bakımdan Köprübaşı ilçesi ve köyleri ikinci ağız yöresinde bir alt grup oluşturmaktadır (bardı).

Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene, Of ve Hayrat'ın bazı köylerinde, bir Akkoyunlu ağız özelliği olan kelime başında g->c- ve k->ç- değişmesi yaygındır (cördi, çelîyrum). Bu değişme bakımından adı sayılan ilçeler ikinci ağız yöresinin alt grubu sayılabilir.

Yörenin insan kaynağının doğal bağlantısının bir sonucu olarak Kuzey Türkçesinin özellikleri, ünsüzler bakımından çok yaygındır.

ç- / ş- değişmesi: Tonya, Sürmene ve Köprübaşı ilçelerinde kelime başında ç/ş arası ünsüz kullanılmaktadır. Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olarak karşımıza çıkan bu durum, ikinci ağız yöresinin alt gruplarını belirleyici bir özellik taşımaktadır (şekdum/çekdum).

Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olan -ç-, -ç > -ş-, -ş değişmeleri, ikinci ağız yöresinde çok yaygındır (kenç > kenş).

Kıpçak Türkçesi ile yazılmış olan Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye ve El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye adlı eserlerde ç (c) seslerinin ş (j) ile karşılanması, büyük bir ihtimalle -ç->-ş- değişmesini ya da var olan gerçeğin bir tereddütünü işaret etmektedir: El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye'de geçen şu kelimelerin yazılışı ş (j) ile yazılmıştır: bişti <biçti, keşti <geçti, köşti <köçtü "göçtü", aştı "açtı, acıktı", işti <içti, uştı <uçtu "uçtu", sıştı <sıçtı, kaştı <kaçtı.⁵⁶⁴ Aynı eserlerde ç sesininin (j) ile yazılması bu konuda bir kararsızlığı da işaret ediyor olabilir. -ç->-ş- değişmesi günümüzde Kıpçak Türkçesinin kolu olan Kazak Türkçesinde de yürürlüktedir.⁵⁶⁵

Karadeniz Bölgesi ağızlarının en fazla dikkat çeken özelliklerinden biri de ç>ş değişmesidir. Şalpazarı, Giresun ve Ordu yöresi ağızlarında bu değişiklik çok yaygın bir şekilde yaşamaktadır.

Kelime başındaki değişikliğin örneği azdır: şünküt (NDA) (<F. çünki).

⁵⁶⁴ Toparlı-Çöğenli-Yanık; s10/a.

⁵⁶⁵ Öner; s.15, 232, 235. Ercilasun ve diğerleri; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s.1099.

Kelime ortasında sık karşılaşılan değişikliklerdendir: geşlikde (NDA) (<gençlikte), geşmiş (NDA) (<geçmiş), öşmediler (NDA) (<ölçmediler), uşun (NDA) (<için) ...

-ç>-ş değişmesi, kelime sonunda da yaygındır: aaş (NDA) (<ağaç), aş- (NDA) (<aç-), kaş- (NDA) (<kaç-), geş- (<geç-), geş (NDA) (<genç), uş- (<uç-), üş (NDA) (<üç) ...

-ç>-ş- değişmesi, Rize,⁵⁶⁶ Kastamonu,⁵⁶⁷ Zonguldak, Bartın ve Karabük⁵⁶⁸ illeri ağızlarında da yürürlüktedir.

-g/-ğ->-v-, -g/-ğ->-v değişmesi: Yine Kıpçak Türkçesinin en önde gelen özelliklerinden birisi olan -g/-g->-v/-v değişmeleri, ikinci ağız yöresinde çok sık karşılaşılan bir özelliktir (yavdı, tav).

Kıpçak Türkçesi ve Peçenek Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri, -g/-ğ->-v-, -g/-ğ->-v değişmesidir.⁵⁶⁹ Bu, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde⁵⁷⁰ ve Peçenek Türkçesinin günümüze ulaşabilen kelimelerinde⁵⁷¹ açık bir şekilde görülmektedir. Durum böyle olunca, Türk lehçe ve şivelerinin tasnifini dil özelliklerine dayandırarak yapan araştırmacıların hemen hepsi, Kıpçak Türkçesi özelliklerinin en önemlilerinden biri olarak g>v değişmesini saymışlardır.⁵⁷²

Bu değişme geniş boyutlu bir ses özelliğidir. Kıpçak Türkçesi ve Peçenek Türkçesinin bir tesiri olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde döv-, ov-, öv-, söv- ... gibi az sayıdaki kelimedede de karşılaşılmaktadır. Ancak Karadeniz Bölgesi ağızlarındaki durum biraz daha farklıdır. Bölgenin bazı yörelerinde kelime ortası ve sonunda görülmekte olup pek çok örneği bulunmaktadır.

Bu ses değişmesi Artvin'den başlayıp Zonguldak'a kadar uzanmaktadır.⁵⁷³ dav (NDA) (<dağ), bav (NDA) (<bağ) "ip, sicim", bov- (NDA) (<boğ-), dov- (NDA) (<doğ-), sav (NDA) (sağ) "solun karşıtı", yav (NDA) (yağ), yav- (NDA) (yağ-), ... avurtu (NDA) (<ağartı) "süt, yoğurt, peynir gibi yiyecek ve içecekler", avır/avur (NDA) (<ağır), avız (NDA) (<ağız), avla- (NDA) (<ağlamak), avrı (NDA) (<ağrı), avu (NDA) (<ağü), avula- (NDA) (<ağulamak) "zehirlemek", bavır- (NDA) (<bağır-), bavla- (NDA) (<bağla-), buva (NDA) (<boğa), buvaz (NDA) (<boğaz), çavur- (NDA) (<çağır-), çuval-

⁵⁶⁶ Günay; s.88.

⁵⁶⁷ Caferoğlu, "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", s.24.

⁵⁶⁸ M. Emin Eren; s.38.

⁵⁶⁹ Németh; "Peçenek ve Kumanların Dili", s.102.

⁵⁷⁰ Geniş bilgi için bk. Karamanlıoğlu; s.16. Toparlı; İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin, Ankara, 1992, s.70. Karamanlıoğlu; Kıpçak Türkçesi, Erzurum, 1986, s.34-35.

⁵⁷¹ -g->-v- değişmesi Kıpçak Türkçesinin en önemli özelliklerindedir. Peçenek kabilelerinden birinin adı Yavdı'dır. Bu kelimenin yavdı 'parlak' olduğu dikkate alındığında -g->-v- değişmesinin Peçenek Türkçesi için de geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kelime Karadeniz Bölgesi'nde cavdı / çavdı biçiminde söylenmektedir.

⁵⁷² Geniş bilgi için bk. Arat-Temir; "Türk Şivelerinin Tasnifi", s.224-247.

⁵⁷³ Korkmaz; Bartın ve Yöresi Ağızları, s.3-7. M. Emin Eren; s.40.

(NDA) (<çoğal-), devül (NDA) (<değil), duvan (NDA) (<doğan), düvün (NDA) (<düğün), sövüt (NDA) (<söğüt), yaviz (NDA) (<yağız), yuvur- (NDA) (<yoğur-) ...

-agı/-eği; -gu/-gü eki ile biten bazı kelimelerde Samsun, Artvin, Giresun ve Bolu'da -ğ/ğ->-v- değişikliği görülmektedir: bilevü (TS) (<bileği), gışavu (TS), (kaşağı), ıravı (TS) (kırağı), oklavı (TS) (<oklava) ...

y- > c- değişmesi: Kıpçak Türkçesinin özelliklerinden biri de y-> c- değişmesidir. İkinci ağız yöresinde bu değişme ile de karşılaşmaktadır (cılan).

Kıpçak Türkçesinde, dolayısıyla Peçenek Türkçesinde⁵⁷⁴ düzenli ses olaylarından biri de kelime başındaki y->c- değişikliğidir.⁵⁷⁵ Eski Türkçede y- ile başlayan pek çok kelime Kıpçak Türkçesinde, dolayısıyla Peçenek Türkçesinde c- ile başlamaktadır: cemiş (CC) (<DLT yemiş), cıy- (CC) “yığma, toplamak”, cıgıl-/cıhıl-/cıkıl- (CC) (<DLT yıkıl-), cıl (CC), (<DLT yıl), cılan (CC) (<DLT yılan), cırt- (CC) (<DLT yırt-), cogda (<DLT yogdu) “deve yünü”. Bu durum Peçenek Türkçesi için de geçerlidir.⁵⁷⁶

Oğuz Türkçesinin önemli özelliklerinden biri, kelime başında c- sesinin bulunmamasıdır.⁵⁷⁷ Karadeniz Bölgesi ağızlarından derlediğimiz çok sayıda kelime c- sesi ile başlamaktadır: cemek (NDA) (<yemek) “bir çeşit orak sapı”, cemek/cimek <yemek “tarlalarda biten, yaprakları buğday yaprağına benzeyen ot”, cır- (NDA) (<DLT yırt-) “yırtmak, tırmaklamak”, coruk (NDA) (<DLT yoruk) “huy, gidiş, zayıf”, cuul (NDA) (<DLT yığıl-/yuwul-) “mısır öbeği”, cer (NDA) (<yer) (Gr. Keşap: gul hakkını yiyenin ahirette ceri yok (NDA), cırık (TS) (<yırtık) (Artvin), cılga (NDA) (<*yılga) “çay yatağı, suyu az dere, oyuk, çukur”...

İkinci ağız yöresinde ğ sesi hemen hemen hiç duyulmamıştır. Peçenek ve Kıpçak Türkçesinin günümüze ulaşmış çok az miktardaki dil yadigarı kelimedede dikkat çekici bir özellik daha bulunmaktadır. Bu, iç seste bulunması gereken -g(ğ)-sesinin düşmesi veya erimesidir.⁵⁷⁸ küerçi (mavi), yau <yagı (düşman), küel <köğöl/kögel (açık yeşil) kelimeleri bu özelliğe örnektir.

Karadeniz Bölgesi ağızlarının en fazla dikkat çeken özelliklerinden biri de iç seste -g(ğ)- ünsüzünün erime veya düşme yoluyla söylenmemesi ve karşılaşan iki ünlünün kaynaşmamasıdır: aac (<ağaç), aız (<ağız), baala- (<bağlamak), baır (<bağır), böön (bugün), deil (değil), doum (<doğum), döüş

⁵⁷⁴ Németh; “Peçenek ve Kumanların Dili”, s.100-101.

⁵⁷⁵ Korkmaz; “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu”, TDAY Belleten 1971, Ankara, 1989, s.21.

⁵⁷⁶ Németh; “Peçenek ve Kumanların Dili”, s.100.

⁵⁷⁷ Ergin; Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1986, s.60.

⁵⁷⁸ Gábor Vodor (Szeged); “Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar”, Türkler, c.6, Ankara, 2002, s.693-708. Orkun; Peçenekler, s.59. Németh; “Peçenek ve Kumanların Dili”, s.97-98.

(<döğüş, dövüş), düün (<düğün), eil- (<eğilmek), eer (eğer), kaat (<kâğıt), maara (<mağara), meer (<meğer), souk (<soğuk), yıın (<yığın), yiid (<yığit)⁵⁷⁹ ...

İkinci ağız yöresinde (ng>) ñ ünsüzü pek az duyulmaktadır. Aslen iki sesin birleşmesinden oluşan ng, bu bölgede genellikle n ve g olarak bölünmüş, bölündükten sonra ya kendini korumuş ya başka seslere değişmiş ya da düşmüş veya erimiştir.

Ünsüz tonlulaşması: Kelime başında ünsüz tonlulaşması, Çepni bölgesinin ve diğer çevre ağızlarının etkisiyle, pek az görülmektedir (daş, gend).

İkinci ağız yöresinde ön sesteki tonsuz ünsüzler, Eski Türkçe ve Kuzey Türkçesinin bir uzantısı ve devamı olarak çoğunlukla kendisini korumuştur (kirdi, tiş).

İkinci ağız yöresinin önde gelen özelliklerinden birisi iç sesteki tonlulaşmadır. İç seste ünsüz tonlulaşması bölge ağızlarının önde gelen özelliklerindedir (adılır).

Ünsüz düşmeleri: ğ, h, k, n (<ñ), r, v (<ğ), y ünsüzleri iç ve son seste, bazen kurallı olmak üzere, erimekte veya düşmektedir (düün, keldile).

İkinci ağız yöresinde yukarı kelimesinde ön seste y- düşmesi (ukarı) Çepni bölgesi ağzının (birinci ağız yöresi) etkisi veya Çepnilerin ikinci ağız yöresindeki iskânı ile ilgilidir denilebilir.

Birinci ağız yöresinde kurallı denilebilecek biçimde aşağı kelimesi, aşşâ şeklinde söylenmektedir. İkinci ağız yöresinde aynı biçimin seyrek olarak kullanılması, birinci ağız yöresinin etkisi ile ilgili olabileceği düşünülmektedir.

Yapım ekleri: Yapım ekleri bakımından ikinci ağız yöresi ilgi çekici bir zenginlik göstermektedir.

İyelik ekleri: İyelik ekleri kararsızdır denilebilir. Örnek olarak çokluk birinci şahıs iyelik eki, her türlü ünlüden sonra -umuz biçiminde gelebilmektedir, ancak herhangi bir ağız grubu oluşturmamaktadır (közumuz, kılıcumuz).

Hâl ekleri: İkinci ağız yöresinin önde gelen özelliklerinden biri; yükleme hâli ekinin her türlü ünlüden sonra çoğunlukla -i olarak kullanılmasıdır.

İkinci ağız yöresinde ilgi hâli eki çoğunlukla yuvarlak-dar, kalın ünlülü (-un, -nun) olarak yürürlüktedir (közinun).

⁵⁷⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağızları, s.58-65. Demir; "Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları", s.139-166.

İkinci ağız yöresinde hâl eklerinin birbiri yerine kullanılması, Türkiye Türkçesi ağızlarının diğer bölgelerine göre dikkat çekici bir biçimde daha yaygındır denilebilir. Özellikle bulunma hâli yerine yönelme hâli, dikkat çekecek kadar sık karşılaşılan dil özelliklerindedir.

İkinci ağız yöresinde vasıta hâli eki hemen hemen tek örneklik arz eder biçimde -lan'dır (ellan); ile, -la, -le, -len biçimine çok nadir rastlanmıştır.

Zamirler: Teklik birinci şahıs zamiri ben'in pen biçimi çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

Teklik üçüncü şahıs zamirinin u biçiminde söylenmesi, Çepni ağzının (birinci ağız yöresi) etkisidir denilebilir (u).

Teklik üçüncü şahıs zamirinin yükleme hâli almış biçimi genel olarak oni biçiminde söylenmektedir.

Şahıs zamirlerine yönelme eki getirildiğinde ñ sesi bölünmüş ve g tarafını tercih etmiştir. Bu ses daha sonra erimiş ve şahıs zamirleri bâ / baa, sâ / saa, oa biçimine gelmiştir.

İşaret zamirleri onlar, bunlar ve şunlar ikinci ağız yöresinde genellikle Kıpçak ve Özbek Türkçesinin bir bağlantısı olarak olar, bular ve şular şeklinde söylenmektedir. Birinci ağız yöresinin etkisi olan yörelerde veya Çepnilerin yerleştiği yerlerde ise bunnar, şunnar ve onnar biçiminde telâffuz edilmektedir.

Sıfatlar: Sayı sıfatları Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi genellikle uç, dört biçiminde söylenmektedir. Ön seste b- ünsüzü bulunan bir, beş ... gibi sayılar ise pir, peş ... şeklinde telâffuz edilmektedir.

Zarflar: İkinci ağız yöresinin en önemli ayırıcı özelliklerinden birisi hâl zarfları öyle, böyle, şöyle'nin oyle / óyle, boyle / bóyle, şoyle / şöyle biçiminde söylenmesidir.

Şahıs ekleri: Şahıs eklerinin çoğu, akıcı ünsüzlerden oluştuğu için ünlüleri kalındır (-um, -sun, -sunuz).

Zaman çekimleri: İkinci ağız yöresinde şimdiki zamanın beş biçimi tespit edilmiştir. Daha çok yr'li şimdiki zaman yürürlüktedir.

-yir'li şimdiki zaman ise Araklı, Arsin, Sürmene, Of ve Hayrat yörelerinde kullanılmaktadır ve bu kullanım ikinci ağız yöresinin bir alt grubunu oluşturmaktadır (keliyirim).

İ'li şimdiki zaman çekimine ikinci ağız yöresinde; Trabzon merkez ilçe, Maçka, Yomra ve Arsin yörelerinde rastlanmıştır (gilîm). Bu çekim, Trabzon ili birinci ağız yöresi, Ordu ve Giresun ili ağızlarında genel olarak kullanılmaktadır. Dolayısı ile bu çekim, doğu tarafına göç eden Çepniler tarafından götürülmüştür denilebilir.

-îr'li şimdiki zaman çekimine ise Yomra, Arsin, Araklı ve Köprübaşı ilçelerinde rastlanmıştır (gilîrem). Şimdiki zamanın bu çekimi Akkoyunlu Türkmenlerine ait bir ağız özelliğidir.

-yâ/ye'li şimdiki zaman çekimlerine ikinci ağız yöresinde Vakfıkebir Kumandere yöresi ve onun bir devamı olan Tonya'da az sayıda rastlanmıştır (geliye, alıya).

Geniş zaman eki genellikle -ur'dur. Ek çoğunlukla yuvarlak-dar ve kalın ünlülü olduğu için ünlü uyumlarının bozulmasına sebep olmaktadır (kelur).

Yomra, Araklı, Arsin, Sürmene, Köprübaşı, Of, Dernekpazarı ve Hayrat yörelerinde öğrenilen geçmiş zaman ekinin ince ve dar ünlülü -miş biçimi daha çok kullanılmaktadır (körmiş, kurmuş). Akkoyunlu ağız özelliği g->c-, k->ç- değişmesi ile paralellik gösterdiği için bu ağız özelliği de Akkoyunlulara aittir denilebilir. Bu değişme de ikinci ağız yöresinin alt grubunu belirleyen bir özellik olarak düşünülebilir.

Bilinen geçmiş zaman eki genellikle ince ve dar ünlülü biçimi -di, -ti'ye daha sık rastlanmaktadır (kördi).

İkinci ağız yöresinde, şart çekimlerinde, bütün ünlülerden sonra çoğunlukla -sa biçimi gelmektedir (kelsa, bilsa).

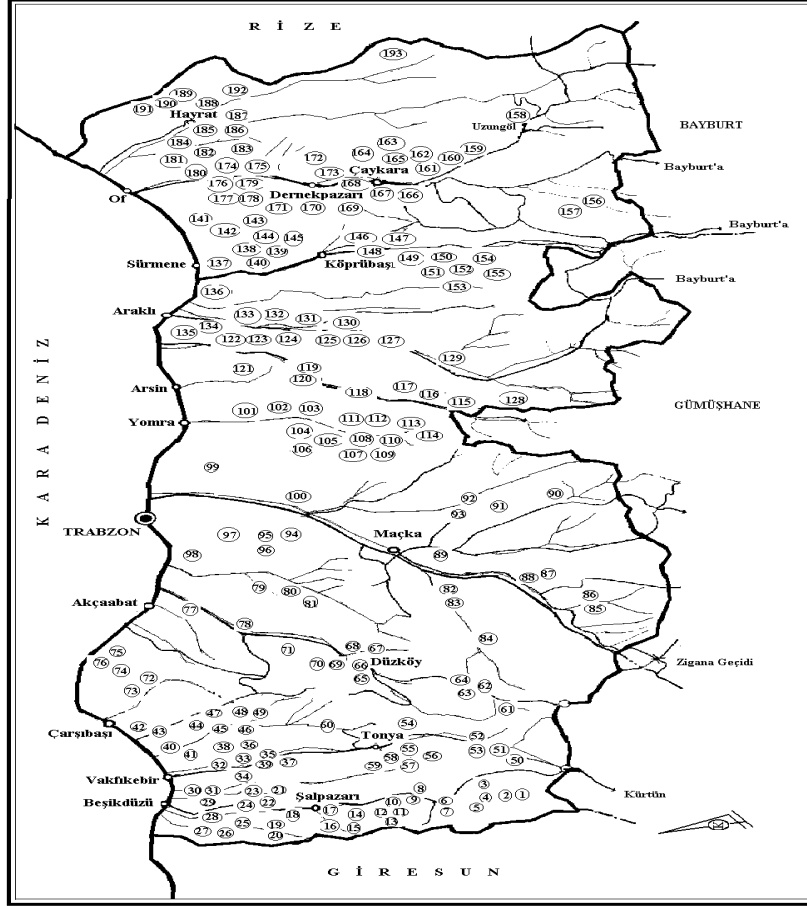
İkinci ağız yöresinin en önde gelen özelliklerinden birisi birleşik çekimlerin çokluk üçüncü şahıslarında çokluk ekinin sona kaydırılmasıdır (gelirdiler "gelirlerdi", yapıyordular "yapıyorlardı").

Bildirme ve kuvvetlendirme eki, bütün ünlülerden sonra çoğunlukla -dur biçiminde gelmekte ve ünlü uyumlarını bozmaktadır.

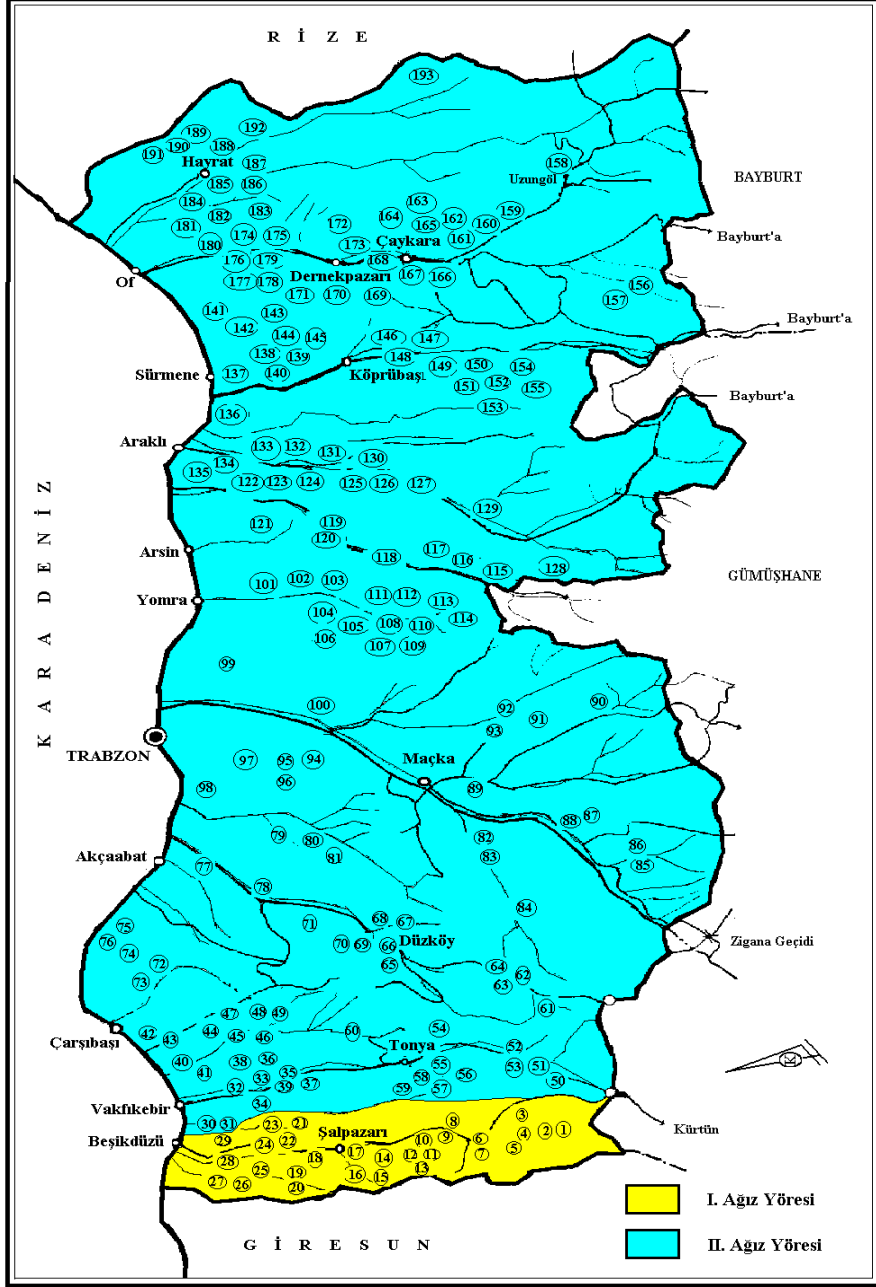
Sıfat-fiil ekleri: Türkiye Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri doğal olarak ikinci ağız yöresinde de yürürlüktedir. Bununla birlikte kuduruk köpek, yetişik kız, yırtıcı kuş gibi sıfat-fiil eki sayılabilecek kullanımlara da sık rastlanmaktadır.

Zarf-fiil ekleri: İkinci ağız yöresinin en önde gelen özelliklerinden birisi, Arkaik Türkçe ve Eski Türkçenin pek çok zarf-fiil ekinin (-a/-e, -ı/-i/-u/-ü, -dı/-di, -n) korunması ve kurallı olarak kullanılmasıdır (diye, alı gid'ylar, aldı gitdim, deyin, deyine, diyne).

Cümle: Bu yörenin önde gelen özelliklerinden birisi, yüklem, çoğunlukla cümle başında olmak üzere, cümle içinde kararsızlık gösterip yer değiştirmesidir. Bunun sebebi yöre insanının tez canlılığı, hareketliliği olarak düşünülmektedir.

Harita 1: Ağız Araştırmaları İçin Trabzon'da Derleme Yapılan Yerler

Harita 2: Trabzon İli Ağız Yörelere Haritası

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR

1. Kurt Dede ve Tarihi Bağlantısı

Yıllardır sürdürdüğümüz “Karadeniz Bölgesi Dil, Tarih ve Kültür Araştırmaları” çalışmalarımıza Trabzon yöresinde devam ederken karşımıza dikkat çekici bir konu çıkmıştır: Kurt Dede.

Saha araştırmalarımız sırasında önemle üzerinde durduğumuz konulardan biri de sülâlelerdir. Sorumuz “Köyünüzde hangi sülâleler vardır, bunlar bu yöreye nereden gelmişlerdir?” Bu soruya aldığımız cevaplar çok büyük bir bilgi birikimi durumuna gelmiştir. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin nüfus örgüsü, hayal bile edilemeyecek bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu ayrı bir konu olup ileride bilim dünyasıyla paylaşılacaktır. Daha ilgi çeken ise “Kurt Dede” ile ilgili olanıdır.

Trabzon'da, Beşikdüzü yakınlarından denize dökülen Ağasar ırmağının doğusundan Rize sınırına kadar olan bölgenin hemen tamamında “Köyünüzde hangi sülâleler vardır, bunlar bu yöreye nereden gelmişlerdir?” sorusunun ikinci kısmına aldığımız cevap şudur: “Buraya ne zaman geldiğimizi bilmiyoruz, ‘Kurt Dede’imiz zamanında gelip yerleşmişiz.”

Biz bu cevabı ilk duyduğumuzdan itibaren konu üzerinde özellikle durduk:

Kaynak şahısların verdiği bilgilere göre “Kurt Dede”, dedenin dedesinin dedesinin dedesi... Ya da daha önceki dedeler. Yani en eski dedeleri. Bu durum hemen hemen hiç istisnasız bütün sülâleler için geçerlidir.

Kurt Dede, Derleme Sözlüğü hazırlanırken Maçka'da tespit edilmiş ve: “dedenin babası” manası verilmiştir.⁵⁸⁰ Mehmet Bilgin, Gümüşhane Yağmurdere'ye bağlı Boğalı, Arpalı köylerinde iskân eden Kuman Türklerinde de aynı ifade ile karşılaşmıştır. Köylüler, arazilerinin mülkiyetinin Kurt Dede'den bu yana kendilerine ait olduğunu söylemişlerdir.⁵⁸¹

Peki kimdir bu Kurt Dede?

Kurt, Türklerde kutsal bir hayvandır. Çin kaynaklarında Türklerin atalarının kurtlar olduğuna dair pek çok rivayet bulunmaktadır.⁵⁸²

Kurt, Köktürk Devleti bayrağında simgedir. Köl Tigin Yazıtı'nın üst kısmında kurttan süt emen çocuk heykeli bulunmaktadır.⁵⁸³

⁵⁸⁰ Derleme Sözlüğü; c.VIII, s.3010.

⁵⁸¹ Bilgin; Doğu Karadeniz, s.87.

⁵⁸² Ögel; Türk Mitolojisi, c.I, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.13-114.

⁵⁸³ Osman Fikri Sertkaya-Cengiz Alyılmaz; Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Ankara, 2001, s.23-29.

Kurt, Oğuz Destanı'nda da geçmektedir. Tuman Han bir kurdun gecenin sis ve fırtınalı geçeceğini söylediğini duyar. Kurdun bu öngörüsüne göre tedbir alır. Gerçekten de o gece hava yağmurlu ve fırtınalı geçer. Önceden tedbir aldıkları için zarara uğramazlar.⁵⁸⁴

Tobarlardan (Tabgaç) Mu Ş'ung, kendisini esir eden düşman askerlerinin elinden kurtulduktan sonra Tanrı tarafından gönderilen bir kurdun arkasına düşmüş ve kurtulmuştur.⁵⁸⁵ Dede Korkut'a göre kurt yüzü mübarektir. O, ayrıca bir habercidir.⁵⁸⁶ Bütün bunlar bir araya getirildiğinde yüzlerce örnek ortaya çıkabilecektir. Dolayısıyla kurt, Türk kültüründe ve devlet hayatında da önemli bir yere sahiptir.⁵⁸⁷

Türk kültüründe Kurt Ana ve Kurt Ata (>Kurt Dede) olmak üzere iki motif bulunmaktadır. Kurt Ana'nın kaynağı şu iki efsaneye dayandığı tahmin edilmektedir:

Köktürklerin kurttan türediklerine dair şimdiye kadar Çin kaynaklarında tespit edilebilen iki efsane bulunmaktadır. Bunların birincisi özetle şu şekildedir: Rivayete göre (Köktürklerin) ilk ataları Hsi-Hai'de yani Batı Denizi'nin kıyılarında oturuyorlardı. Lin adlı bir memleketin askerleri tarafından bir erkek çocuk hariç hepsi kılıçtan geçirilmişti. Bu çocuğun da kolları ve bacaklarını kesip bir bataklığa atmışlardı. Dişi bir kurt gelip ona yiyecek getirmiş ve çocuğu büyütüştür. Bu arada Lin Devleti çocuğun yaşadığını duymuş ve asker göndermiştir. Kurt kutsal ruhlar yardımıyla haber almış, çocuğu alıp bir mağaraya sığınmıştır. Bu mağaranın ortasında çok geniş bir ova vardır. Kurt burada on erkek çocuk doğurur. Dışarıdan kızlar getirerek evlenirler. Böylece nüfusları artar, ovaya sığmaz duruma gelirler. Dağı eritirler ve başka bir kurdun kılavuzluğunda bu ovadan çıkarak dış dünyaya açılırlar.⁵⁸⁸

Diğer bir efsaneye göre ise Türklerin ilk ataları on sekiz kardeştir. Çinlilerin Cou (Chou) Sülâlesinin resmî tarihinde geçen "Göktürklerin Kurttan Türeyişi Efsanesi" şöyledir:

Türklerin ilk ataları on sekiz kardeştir. Bu kardeşlerden en büyüğü A-ang-pu idi. Diğer birinin adı ise İ-çi ni-sse-tu olup bir kurttan doğmuştur. Bir düşman istilâsında kurttan doğan İ-çi ni-sse-tu hariç herkes ölür.

⁵⁸⁴ Togan; Oğuz Destanı, İstanbul, 1982, s.57-58.

⁵⁸⁵ Kurat; "Göktürk Kağanlığı", Türkler, c.2, Ankara, 2002, s.52-53.

⁵⁸⁶ Ergin; Dede Korkut Kitabı, c.1, s.101-102.

⁵⁸⁷ Türk tarihinde ve kültüründe kurdun yerini gören XX. yüzyılın alpi ve bilgesi Mustafa Kemal Atatürk, bu konuya özellikle önem vermiştir. 1922 ve 1925'te çıkarılan posta pullarının iki tanesinin üzerinde Bozkurt resmi bulunmaktadır. 1927'de basılan 5 ve 10 liralık kâğıt paranın bir yüzünü de Bozkurt süslemektedir. 1935'te Atatürk'ün emriyle Bozkurt sigarası çıkarılmıştır. Döneminin Adelet Bakanı Mahmut Esat'a ve 1925'te Maarif Vekâletinin açtığı bir yarışmayı kazanan Namık İsmail'e Atatürk tarafından Bozkurt soyadı verilmiştir.

⁵⁸⁸ Ögel; Türk Mitolojisi, s.18-25.

Bir rivayete göre İ-çi ni-sse-tu yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evlenir. O, tabiat üstü kudrete ve özelliklere sahiptir.⁵⁸⁹ Büyük bir ihtimalle yılı yaz ve kış diye ikiye ayıran takvim buradan doğmuştur.⁵⁹⁰

Diğer bir rivayete göre ise İ-çi ni-sse-tu'nun on iki karısı vardır. Bunlar yaz ve kış perilerinin (ilâhlarının) kızlarıdır.⁵⁹¹ Yılı on ikiye bölen takvimlerin kaynağı da bu efsane olmalıdır.⁵⁹²

Yaz ve kış tanrılarının / perilerinin kızlarıyla evlenen İ-çi ni-sse-tu'ya dayalı rivayetlerde sonuç ortaktır. İ-çi ni-sse-tu'nun bu kadınların birinden dört çocuğu dünyaya gelmiştir: Birinci çocuğun adı Türk,⁵⁹³ ikinci çocuğun

⁵⁸⁹ Efsane Pien-i-tien adlı Çin kaynağında geçmektedir. Bu eserin Türklere ait bölümü Stanislas Julien tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: M. Stanislas Julien; Documents Historiques Sur les Tou-kioue (Turcs), Jurnal Asiatique, 1864, IV, s.327-328; Lui mau-tsai, Die Chinesisch-nachrichten zur greschichte der Ost-Turken (T'u-küe), Wiesbaden, 1958, I, s.5-6; Ögel; Türk Mitolojisi, s.25-29.

⁵⁹⁰ Baykal gölünün Olkhon adasında bulunmuş çok eski bir takım yıldızlar takvimine göre yıl, yaz ve kış biçiminde ikiye bölünmüştür. Kyoto Üniversitesi Japon araştırmacı grubundan Prof. Abe Takeo, yılın dönüşünü 28 Şubat - 21 Mart arasında olabileceğini söylemektedir. Ülkemizde kutlanan Hıdırellez bayramının kaynağı bu bakımdan incelenmeye muhtaçtır. Çünkü Tevrat'ta geçen İlyas'ın "ilk" ve "yaz" kelimelerinin değişmiş biçimi olabileceği konusunda pek çok bilim adamı görüş birliği içindedir. Ayrıca İslâmiyet öncesinde darda kalanlara yardım eden ve yol gösteren Bozkurt'un, Türkler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Boz Atlı Hızır'a dönüştüğü konusunda ciddi görüşler bulunmaktadır. Başkurtların halk takvimi de yılı ikiye bölen, yılbaşı martın yirmi birine rastlayan bir takvimdir. Başkurtistan'da derlenmiş aşağıdaki dörtlük konuyu açıklamak bakımından ilgi çekicidir: Allah'ın kudreti böyledir / Allah'ın kudreti böyledir / Bir altı ayı yaz etmiş / Bir altı ayı güz etmiş. Tokat'ın Almus ilçesine bağlı Ataköy'de derlediğimiz bir efsane de bizi üzerinde durduğumuz efsaneye götürmektedir: "Guguk ile Haguk iki bacıdır. Bunlar yaramazlık yaptıklarında anneleri bunlara beddua eder. Haguk bir dağa guguk bir başka dağa uçar. Bunlar yalnızca Yılsırtı / Nevruz günü bir araya gelmekteymiş".

⁵⁹¹ Kurat; "Göktürk Kağanlığı", s.52.

⁵⁹² Bu efsanenin izleri Kazak Türklerinin kullandığı bir takvimde açıkça görülmektedir. Kazak Türkleri, yılbaşını gece ve gündüzün eşit olduğu Nevruz günü sayıp bir yılı, her biri otuz günden meydana gelen on iki aya bölerler. Geriye kalan 5-6 günü her yıl takvime eklerler. Bu 5-6 günde ev değiştirmezler, düğün dernek yapmazlar, hayvan kesmezler, yolculuğa çıkmazlar, misafir çağırılmazlar, iyi ve güzel davranışlar için Nevruz'u beklerler. Kırgız Türklerinin eski yıl takviminin yılbaşı da gece ve gündüzün eşit olduğu Nevruz günüdür. Yılı on ikiye bölen takvimler konusunda daha ilgi çekici konular da göze çarpmaktadır: Saatte asıl sayı on ikidir. Eski Türkler günü on ikiye bölüp her bir bölümüne çağ adı vermişlerdi. Yılın on ikiye bölünmesi de büyük ihtimalle Türkler tarafından Avrupa'ya götürülmüş, hatta yılbaşı yine mart ayı iken Sezar tarafından Hz. İsa'nın doğumu esas alınarak ocak ayına alınmıştır. Ayrıca Hristiyan Gürcü ve Osetler ocak ayına Başil (<Baş yıl), mart ayına da Bayrım (<Bayram) demektedirler. Türkler yılları da on ikiye bölmüşlerdir. Yılbaşı günü 21 Mart olan On İki Hayvanlı Türk Takvimi bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

⁵⁹³ İ-çi ni-sse-tu'nun Türk adlı en büyük oğlu Chien-su ve Şin dağlarında oturmaktadır. Bu dağların üzerinde A-ang-pu'nun yıkılan devletine bağlı bir oymak da yaşamaktadır. Soğuk olan dağda ıstırap çekiyorlardı. Türk burada ateşi bulmuştur. Bunun üzerine diğer kardeşler birleşerek büyük kardeşi başkan seçmişlerdir. Türk'ün on tane eşi vardır. Bu kadınlardan doğan on çocuklar bir araya gelip yüksek atlama yarışması yaparlar. Yarışmayı en küçükleri olmasına rağmen Aşena adlı eşinden olan çocuk kazanır ve Şad unvanını alır. Türk, Köktürk Devleti'ni kuran Aşena ailesinin kökenidir.

adı Kırgız, üçüncünün ismi kaydedilmemiştir,⁵⁹⁴ dördüncüsü leylek olup uçmuştur.⁵⁹⁵

Kurt Ata (<Kurt Dede) motifinin kaynağı ise şu efsaneye dayandığı tahmin edilmektedir: “Koo-çı Kağanı'nın çok akıllı iki kızı vardır. Bunlar o kadar akıllıdır ki babaları onların ancak Tanrı ile evlenebileceğini düşünür ve bir dağın başına götürüp bırakır. Kızlar uzun süre Tanrı'nın gelmesini beklerler fakat gelmez. Bir süre sonra tepenin çevresinde yaşlı bir kurt dolaşmaya başlar. Küçük kız bu kurdu Tanrı sanır, gidip onunla evlenir. Rivayete göre Koo-çı halkı, hükümdarın kızı ile kurttan türemiştir.”⁵⁹⁶

Bu efsanelere / inanışlara bağlı olarak Türk kültürünün yayılma alanlarında bir Kurt Ata ve Kurt Ana motifleri ortaya çıkmıştır. Büyük Hun Devleti ve Uygurların ataları olan Kao-çı çağında Kurt Ata bulunmakta idi. Kuzey Doğu Sibiryadaki pek çok kabilenin atası da erkek kurt idi. Orta Asya'daki bazı Türk boylarında ise Kurt Ana ön plândadır.⁵⁹⁷

Cengiz Han'ın ilk atası Börte Çino yani Kurt Dede'dir. Bu geleneğin XIII. yüzyılda mevcut olduğu ve halk arasında XIX. yüzyılda da anlatıldığı bilinmektedir.⁵⁹⁸

Trabzon ve yöresinde yaptığımız saha araştırmalarında kurt motifinin çok canlı olduğunu gördük. Kurt ile ilgili bu ve diğer inanışlar Trabzon ve yöresine Oğuz Türklerinden çok önce gelip yerleşen Türk boyları tarafından

⁵⁹⁴ İ-çi ni-sse-tu'nun ikinci oğlu Kırgız, A-pu-şu-i ve Kien-şu-i ırmakları arasında bir devlet kurar; bu devlete Ki-ko dendi. Üçüncü oğlu ise Çu-çe nehri kenarlarına yerleşir. Türk kültüründe ve Nevruz'daki su kültürünün kaynağı, bu iki kardeşin devletlerini akarsu kenarlarında kurması ve su ile ilgilerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

⁵⁹⁵ Nevruz ve leylek ilgi çekici bir bağlantıdır. Bu çerçevede leyleğin bir kült olup olmadığı araştırmaya muhtaçtır. Tokat ve Sivas yöresinde saha araştırması yaparken halk takvimi, nevruz ve leylek konusunda elde ettiğimiz bilgiler gerçekten dikkat çekicidir. Sivas ve Tokat yöresinde tek örneklik arz edecek biçimde şunlar tespit edilmiştir: Bu bölgeye leylekler Yılsırtı / Nevruz günü veya birkaç gün önce gelmektedir. Leylekler gelirken yuva yapacağı malzemeyi de beraberinde getirmektedir. Eğer leyleğin ağzında, yuva yapma malzemesi olarak kemik varsa ölümün, buğday başağı varsa bolluk ve bereketin, beyaz bez varsa düğünün, çaput varsa kılığın çok olacağına işarettir. Tokat'ın Karkın köyünde yaptığımız derlemede; leyleklerin önce Turhal'daki Kesikbaş Türbesi'ne geldiği, diğer bölgelere buradan dağıldıkları, leyleklerin ağzında ne getirdiklerini öğrenmek için eskiden köyden Turhal'a insanların gittiği bize aktarılmıştır. Yılsırtı / Mart Dokuzu'nda lalek giliği (Leylek giliği) ismi verilen bir çeşit küçük ekmek pişirilir. Leylek giliği hamurunun suyu; yılan, çayan, akrep ve benzeri zehirli böcekler gelmesin diye eve serpilir. Leylek giliği, leyleğin canı diye komşulara da ikram edilir. Yörede Yılsırtı/Mart Dokuzu günü leyleğin önemli bir yer tutması, onların kutsal topraklardan göç edip buraya gelmesi inancı ile ilgilidir. Gazi Antep'te yaptığımız saha araştırmalarında leylek karşımıza daha ilgi çekici bir durumda çıkmıştır. Kaynak şahsın anlattığına göre Nevruz gecesi, gökyüzünde güzel bir leylek kız uçar. Onu görenlerin bütün dilekleri kabul edilmektedir. Konya'da derlenmiş şu tekerleme Nevruz günü söylenmekteymiş: Leylek leylek havada / Yumurtası yuvada / Gelmiş bizim hayada / Ermiş iyi murada / Hacı leylek, hacı leylek.

⁵⁹⁶ Ögel; Türk Mitolojisi, s.13-114. Altan Deliorman; “Bugünkü Mânâsı ile Bozkurt”, Türk Kültürü, Sayı 55, Mayıs 1967, s.472.

⁵⁹⁷ Ögel; Türk Mitolojisi, s.44-45.

⁵⁹⁸ a.g.e.; s.43.

taşınmış olmalıdır. Gerçekte Türkiye'nin en önce Türkleşen bölgesi, Trabzon ve çevresidir. Tarih içinde Hun Türkleri, Bulgar Türkleri, Alanlar, Sabarlar, Hazar Türkleri, Macar Türkleri, Uz Türkleri, Avarlar, Karluk Türkleri, Kuman/Kıpçak Türkleri, Kırgız Türkleri, Peçenekler çeşitli zamanlarda ve çeşitli sebeplerle Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleşmişlerdir. Bu yöre ile ilgili tarihî kaynaklar,⁵⁹⁹ eski yer isimleri,⁶⁰⁰ mimarî eser kalıntılarından elde edilen bilgiler, Osmanlı döneminde kaleme alınan Tahrir Defterleri,⁶⁰¹ Karadeniz Bölgesi ağız özellikleri,⁶⁰² insan yapısı,⁶⁰³ sülâle isimleri, halk oyunları, halk mimarîsi, halk takvimi⁶⁰⁴ yani hemen her şey bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kurt ile ilgili konular Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde özellikle Trabzon yöresinde çok canlıdır.

Bunlardan birisi de takvim, Yılsırtı / Nevruz ve kurttur. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Yılsırtı / Nevruz ve Kurt bağlantısı ilgi çekicidir.

Tokat'a bağlı Reşadiye ilçesinin Demircili beldesinde yaptığımız derlemelerde yılın iyi geçmesi için kurdun Yılsırtı / Mart Dokuzu günü göle yattığına inanıldığı tespit edilmiştir.⁶⁰⁵ O gün havalar kurdun sırtını kurutabileceği kadar sıcak olursa, kış sona ermiş demektir. Yağmur yağarsa, yani kurdun sırtını kurutacağı kadar güneş olmazsa, kırk gün daha kış olacak demektir.

Ordu'nun Ulubey ilçesine bağlı Şeyhler köyünde ilgi çekici bir inanışlar zinciri tespit edilmiştir. Bu köyün ilk kurucusunun Şeyh Abdullah isimli bir zat olduğu bilinmektedir. Tarihî kayıtlara göre bu kişi bölgenin fatihlerindendir.⁶⁰⁶ Köye yerleştikten sonra bir değirmen yaptırır. Bu değirmen çeşitli zamanlarda yıkılmış, her defasında aynı yere yapılmıştır. Bu ve çevre köylü olanlar durumu bildikleri için değirmene aşırı özen göstermektedirler. Bunlardan biri de her yıl mart ayının dokuzuna rastlayan gününde (Nevruz), bir yıl içinde doğmuş çocuklarını bu değirmene getirip değirmen oluşunun altında yıkamalarıdır. İnanışa göre kurtlar Yılsırtı /Mart Dokuzu sabahı suya girip yıkanmaktadır. Burada yıkanan çocuğa kurt gücü geçeceğine, çocuğun güçlü olacağına ve hastalanmayacağına inanılmaktadır.

⁵⁹⁹ İbn Bibi; El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l Ala'ıye (Selçuk-name) I. Kızıoğlu; Kıpçaklar, Ankara, 1992. Turan; Selçuklular Zamanında Türkiye.

⁶⁰⁰ Bilgin; Doğu Karadeniz.

⁶⁰¹ Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat.

⁶⁰² Korkmaz; Bartın ve Yöresi Ağızları, s.1-28. Demir; "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri". Demir; "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar". Demir; "Karadeniz'in Güneyinde Peçenekler", s.709-713.

⁶⁰³ Cöhçe; s.477-484.

⁶⁰⁴ Bu konudaki çalışmalarımız yayımlanma aşamasına gelmiştir.

⁶⁰⁵ Derleme, 67 yaşındaki Kâni Yıldız'dan 15 Şubat 2002'de Reşadiye'nin Demircili beldesinde tarafımızdan yapılmıştır. Derleme metnin tamamı yakında yayımlanacak olan Tokat İli ve Yöresi Ağızları adlı çalışmamızda yer alacaktır.

⁶⁰⁶ Yediyıldız-Üstün; s.365-366.

Buna benzer uygulamalara Terme ilçesine bağlı Oğuzlu köyünde; Giresun'un Şebinkarahisar ilçesinin bazı köylerinde ve Trabzon'un Şalpazarı ilçesinin Geyikli beldesinde de rastlanmıştır. Bir yıl içinde doğmuş çocuklar, Yılsırtı / Mart Dokuzu'nda köyün kenarından akan bir dereye götürülür ve dere suyu ile yıkanır. Yıl boyunca suya giren kurt ve diğer yabanî hayvanların gücünün suya, oradan da çocuğa geçeceğine, bunun da çocuğun sağlığını olumlu etkileyeceğine inanılır.⁶⁰⁷

Trabzon'da Ağasar ırmağının doğu tarafında kalan yörede Mart Dokuzu ile ilgili en yaygın inançlardan biri kurt ile ilgilidir. Mart Dokuzu'ndan dokuz gün önce yani martın biri ile dokuzu arasındaki süreye kurt kızanı denilmektedir. İnanışa göre martın birinden mart dokuzuna kadar olan dokuz günde kurtlar kızan olup çiftleşirler.⁶⁰⁸

Kurtların Mart Dokuzu'nda çiftleştiğine inanıldığı için bu günde evlenenlerin ömür boyu çocuklarının olmayacağına inanılmaktadır. Evli çiftlerin bu güne dayalı çocukları olursa sakat doğacağı da bir başka inançtır.⁶⁰⁹

Trabzon'a bağlı Yomra ilçesi ve çevresinde ise Yılsırtı/Mart Dokuzu'nda kurtların bayram ettiğine, bu yüzden bu günde evlenen çiftlerin çocuklarının olmayacağına inanılmaktadır.⁶¹⁰

Günümüzde Çaykara, Sürmene, Köprübaşı ve Tonya ilçelerinde Kurtoğlu sülâleleri bulunmaktadır. Bunun bir yansıması olsa gerektir ki Trabzon merkez ilçe, Akçaabat, Araklı, Arsin, Beşikdüzü, Çarşıbaşı, Çaykara, Dernekpazarı, Düzköy, Hayrat, Köprübaşı, Maçka, Of, Sürmene, Tonya, Vakfikebir ilçe ve köylerinde yüzlerce ailenin soyadı Kurt'tur. Yine Trabzon merkez ilçe, Akçaabat, Arsin, Beşikdüzü, Çaykara, Sürmene ve Vakfikebir ilçe ve köylerinde Kurtoğlu soyadını taşıyan yüzlerce aile oturmaktadır.⁶¹¹

Nüfus mübadelesi sırasında Hristiyan olduğu için pek çok Kurtoğlu ailesinin Yunanistan'a göçtüğü de bilinenler arasındadır.⁶¹²

Sonuç olarak Türk kültürünün binlerce yıllık hafızasının Trabzon yöresinde pek çok konuda korunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Trabzon ve çevresinde Kurt Ana ve Kurt Ata motiflerinden, Kurt Ata'nın canlı kaldığı

⁶⁰⁷ Demir; "Orta Karadeniz Bölgesi'nde Nevruz (Mart Dokuzu)", s.59-66.

⁶⁰⁸ Kaynaklara göre kurtların çiftleşme zamanı aralık-şubat ayları arasındır (Ali Demirsoy; Yaşamın Temel Kuralları, Ankara, 1998, s.747). Bu durumda, doğal olarak, akla ilk gelen soru Trabzon yöresi halkı acaba kurtla ilgili Orta Asya kökenli tarihî bir konuyu mu hafızasında tutmaktadır?

⁶⁰⁹ Bu bilgiler Tonya'nın Sayraç köyünde oturan ve okuma yazması olmayan 64 yaşındaki Fatma Aydın'dan 26 Temmuz 2002'de tarafımızdan derlenmiştir.

⁶¹⁰ Bu bilgiler Yomra'nın Taşdelen köyünde oturan ve okuma bilen 51 yaşındaki Mehmet İskender'den 27 Mayıs 2002'de tarafımızdan derlenmiştir.

⁶¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Trabzon Telefon Rehberi; Türk Telekom, Kasım 2001.

⁶¹² Bu bilgiler Köprübaşı'nın Beşköy beldesi Yılmazlar Mahallesi'nde oturan ve okuma bilmeyen 73 yaşındaki Tayyip Tuzcu'dan 30 Mayıs 2002'de tarafımızdan derlenmiştir.

anlaşılmaktadır. Korkut Ata'nın Dede Korkut'a dönüştüğü gibi bu bölgede Kurt Ata, Kurt Dede'ye değişmiş ve bu biçimiyle korunmuştur. Tesadüfe bağlanamayacak yalnızca bu durum bile Trabzonluların tartışılmaz ve muazzam bir kimlik kartını göstermeye yetmektedir.

Türk kültürünün binlerce yıllık duyuş, inanış ve hafızasının Trabzon yöresinde canlı olması ve korunması gerçekten dikkat çekicidir. Kurt Dede inanışının yanında Orta Asya bağlantılı pek çok kültür unsuru Trabzon ve çevresinde canlı bir biçimde yaşamaktadır. Bu durumu dikkate alarak bütün kültür araştırmacılarını Trabzon ve çevre illerde araştırma yapmaya çağırıyoruz.

2. Horan

Horan, diğer isimleriyle horon ve foran, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde dizi, eğri dizi veya halka biçiminde oynanan; genel olarak 5, 7, 9 vuruşlu halk oyunudur. İlgili çekici biçim ve hızlı bir tempo ile icra edildiği için uluslararası ölçüde ün kazanmıştır.

Geleneksel Türk halk danslarının en önemlilerinden biridir. Merkezi Trabzon ve Rize gibi görünmektedir. Etkisi azalarak komşu illerin halk oyunlarında görülmektedir. Çevre illerde Artvin, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Ordu ve Samsun'da ön plândadır.

Karadeniz'in zorlu ve engebeli coğrafyasını, denizin şiddetli ve hırçın dalgalarını, insanının yapısını belki de en güzel biçimde horan ortaya koymaktadır.

Horana mekân hemen her yerdir. Bazen geniş bir düzlük, bazen evin daracık bir odası, bazen denizdeki takanın güvertesi, bazen de yayla yolu kenarlarındaki horan düzleridir.

Horan; kemeçe, kaval, bağlama, tulum, davul-zurna, davul, zurna eşliğinde oynanmaktadır. Bununla birlikte tef, darbuka da eşlik etmektedir. Hatta yöre insanının renkliliğinin bir sonucu olarak bazen tas, tabak, tepsi ve güğüm sesi bile duyulmaktadır. Ancak horanın ayrılmaz parçası kemeçedir. Bütün bu çalgılara düzenli ayak sesleri ve oyuncuların sesi de eklendiğinde manzara güzel bir durum arz etmektedir.

Genellikle en az iki (bıçak horanı, kılıç horanı) en fazla sekiz kişiyle, kadın erkek karışık, yalnızca kadınlar veya yalnızca erkekler tarafından oynanmaktadır. Yayla şenliklerinde yüzlerce kişinin el ele tutuşarak horan teptiğine şahit olunmaktadır.

İlk kez kimler tarafından ortaya koyulduğu aydınlanacak gibi görünmemektedir. Ortaya çıkışı konusunda değişik görüşler vardır. Bunlar arasında balıkların çırpınışı, denizde kürek çekme, eşkıyaya karşı kendini savunma, tarlada çalışma, hasat toplama, öne çıkanlardır. Bazılarına göre ise horanlar hepsini birden yansıtmaktadır.⁶¹³

⁶¹³ Orhan Durgun; "Doğu Karadeniz Folklorunda Doğa, Deniz, Balık ve Balıkçılık", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, 1990, s.68-72.

a. Horan Kelimesinin Kaynağı

Son zamanlarda gerek iş yeri ismi gerekse bir kültür terimi olarak sık karşılaşılan; ancak bir türlü paylaşılamayan kelimelerden biri de horan / horon'dur.

Dünya üzerinde en uzun süren alışkanlıklardan biri, belki de, Türk kültür unsurlarını incelemeyen, araştırmadan veya kasıtlı olarak yabancı kültürlerle mal etmek olmuştur. horan / horon bu bakımdan öne çıkan unsurlardandır.

Kelime üç biçimde karşımıza çıkmaktadır: hora, horan / horon (foron), horom / horum .

Şimdi hora / horu kelimesinden başlayarak bunları sırasıyla inceleyelim:

Türkçe Sözlük'e hora kelimesinin Yunanca "khoreia"dan geldiği, "birçok kişi tarafından el ele tutuşarak oyun müziği eşliğinde oynanan bir halk oyunu" olduğu kaydedilmiştir. hora tepme alt maddesine de "hora oynamak" anlamı verilmiştir.⁶¹⁴

"hora" kelimesini Yunanca kabul etmenin aslında çok uzun bir tarih geçmişi bulunmaktadır. S. James W. Redhouse, 1861'de yayımladığı Turkish and English Lexicon'da hora kelimesini khora biçiminde yazmış, "dans" manası vermiş ve Farsça kabul etmiştir. Ancak kelimenin Yunanca biçimini vermemiştir. Ayrıca hora depmek "dans etmek" biçimini alt başlık olarak eklemiştir.⁶¹⁵

Türkçe kaynaklar ve ansiklopediler Redhouse'yi kaynak kabul etmişler, buradaki yanlışları hep tekrarlayıp durmuşlardır:

Ahmet Vefik Paşa, 1876'da tamamladığı Lehçe-i Osmânî adlı eserinin birinci bölümünde hora kelimesine yer vermiş, "Yunanîden raks nev'i köylü oyunu" manasıyla açıklamıştır. Alt madde olarak hora tepmek kelimesine de "raks etmek" anlamı yüklemiştir.⁶¹⁶

Muallim Naci, 1891'de bitirdiği sözlüğünde "hora"yı Rumca saymış, "raks, hora tepme" manaları vermiştir.⁶¹⁷

Şemseddin Sami 1901'de tamamladığı Kâmûs-ı Türkî'de Lügat-i Naci'deki bilgileri aynen ise kelimeyi tekrar etmiştir: hora (Rumca) "raks, hora tepmek"⁶¹⁸. İsmet Z. Eyüpoğlu khoros/khoreia'ya dayandırmış ve "birçok kişinin el ele tutuşarak oynadıkları halk oyunu" manasını karşılık olarak vermiştir.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Türkçe Sözlük; Ankara, 1998, s.1003.

⁶¹⁵ S. James W. Redhouse; Turkish and English Lexicon, İstanbul, 1992, s.387.

⁶¹⁶ Ahmed Vefik Paşa; Lehçe-i Osmânî, Hazırlayan Recep Toparlı, Ankara, 2000, s.181.

⁶¹⁷ Muallim Naci; Lügât-ı Naci, İstanbul, 1987, s.397.

⁶¹⁸ Şemseddin Sami; Kâmûs-ı Türkî, İstanbul, 1987, s.591.

⁶¹⁹ İ. Zeki Eyüpoğlu; Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1991, s.327.

horan / horon kelimesinde de durum hemen hemen aynıdır:

horan kelimesi Türkçe Sözlük'te, horon biçiminde yazılıp hangi kelimedenden geldiği gösterilmeden Yunanca kabul edilmiş, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kemeçe ile oynanan halk oyunu"; horon tepmek ise "horon oyunu oynamak" ifadeleriyle, son derece yetersiz bir biçimde, okuyuculara sunulmuştur.⁶²⁰

Büyük Larousse'deki bilgiler ise şu şekildedir: horon/horan (Yun. khoros) "Karadeniz Bölgesi'nde, özellikle Doğu Karadeniz'in kıyı kesimlerinde toplu olarak ve daha çok bağlı diziyle oynanan disiplinli halk oyunlarının genel adıdır." horan, horum, horom, horum, foron biçimlerinde de söylendiği verilen bilgiler arasındadır.⁶²¹

Bernt Brendemoen ise kelimeyi "oynamak" anlamına gelen Yunanca horev- fiiline dayandırmıştır.⁶²² Bazı internet sitelerinde horan kelimesinin, hiçbir delil gösterilmeden, Arkaik Helenceden geldiği ve "dans" demek olduğu bilgisi bulunmaktadır. Başka bir sitede ise Cenevizlilerin mirası olduğu iddia edilmektedir.

Metin Erten hazırladığı Lazca-Türkçe Sözlük(?)'te kelimeyi Türkçeden uzaklaştırmak için harfleri değiştirmiş, kelimeyi iyice eğip bükmüş, Xoğoni "horon" biçimine getirmiş ve Lazca(?) olarak kabul etmiştir.⁶²³ Bir internet sitesinde ise horan kelimesinin Lazca oxoronu fiilinden geldiği bildirilmektedir.

horom / horum'a gelince; bu kelimeye, sözlüğünde yer veren Hasan Eren; "mısır sapı, ot vb. şeylerden yapılan desteler, yığınlar; biçildikten sonra balya veya deste hâline konulmuş ot" anlamına geldiğini, Gürcüce xoromi'nin Ermeniceye xorom, xoron biçiminde geçtiğini belirtmiştir.⁶²⁴

İlberya Özkan, horum'u horumi şeklinde yazmış, kelimeyi Gürcüce saydığı gibi bu halk oyununu da Gürcülerin ulusal dansı ilân etmiştir.⁶²⁵

Derleme Sözlüğü'ne bakıldığında kelimenin horum biçiminin çok yaygın kullanıldığı; "biçildikten sonra balya ya da deste hâline konulmuş ot; biçildikten sonra tarlada yapılan küçük burçak ya da mercimek yığınları, yeni olgunlaşan susam bitkisi; topraktan çıkarıldıktan sonra sapları iple boğulup baş tarafları birleştirilerek yapılan yığın" manalarına geldiği görülmektedir.⁶²⁶ horom biçimi ise sadece Yomra, Beşikdüzü, Vakfıkebir (Trabzon); Yusufeli ve Şavşat (Artvin)'ta tespit edilmiş; "mısır sapı, ot vb. şeylerden yapılan

⁶²⁰ Türkçe Sözlük; s.1003.

⁶²¹ Büyük Larousse; 1986, s.5391.

⁶²² Brendemoen; "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı ve Sözlükleri", s.82.

⁶²³ Metin Erten; Lazca-Türkçe Türkçe - Lazca Sözlük, İstanbul, 2000, s.178.

⁶²⁴ Hasan Eren; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999, s.180.

⁶²⁵ İlberya Özkan; Çvneburu, Sayı 28, s.12.

⁶²⁶ Derleme Sözlüğü; s.2414-2415.

desteler, yığınlar” manasında kullanıldığı kaydedilmiştir.⁶²⁷ Kudret Emiroğlu kelimeyi Maçka'da horom biçiminde tespit etmiş ve “kesilmiş mısır saplarının birbirine desteklenmesiyle yapılan yığın” manasına geldiğini bildirmiştir.⁶²⁸ İsmail Kara Rize'nin Güneyce köyünde horom kelimesinin “ot yığını” manasında olduğunu kaydetmiştir.⁶²⁹

Yaptığımız saha araştırmaları sırasında bu kelimenin üzerinde özellikle durulmuş “biçilmiş mısır saplarından 8-15 bağın dikey ve yuvarlak, uçları birbirine degecek biçimde yığılması, üst kısmının bağlanması ile meydana gelen düzenli şekil, çitırman” manalarında yürürlükte olduğu belirlenmiştir. hora, horan ve horum oyunları oynanırken ortaya çıkan şekil benzerliği, aslında, kelime kökünün adresini doğru olarak sunmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki hora, horan/horon, horum kelimelerinin başka dillerden sayılması, yapısının çözülememesinden ve tarihî gelişmesinin izlenememesinden kaynaklanmaktadır. Kelimenin yapısının çözülmemiş olması ve gelişmesinin takip edilememesi, Türkiye'nin billûr gibi bir mermer olmasını kendisine sıkıntı görenler, Türk'ün kültür unsurlarına sahip çıkıp bunu Türklüğe karşı kullananlar için bulunmaz bir fırsat olmuştur.

Araştırmacıların ve araştırmacıları belli olmayan kaynakların iddia ettikleri gibi hora, horan/horon, horum kelimeleri Yunanca, Rumca, Farsça, Ermenice, Gürcüce, Eski Helence, Lazca, Cenevizce... değildir. Hemen hiçbir araştırmacının bu kelimeleri Türkçeye yakıştıramaması da dikkat çekicidir.

hora, Türkiye'nin hemen her bölgesinde oynanan bir halk oyunudur.⁶³⁰ Bulgar ve Peçenek Türklerinin de horan oynamaları, bu oyunun Karadenizlilerin horanına benzemesi ilgi çekici değil midir?

hora, Gagauz oyunudur ve Gagauz Türkçesinde de yürürlüktedir. Düz horo/hora, moldovan horası/horusu, harmandalı hora/ horosu Gagauzların en meşhur oyunlarıdır.⁶³¹ Belli ki bu yörenin etkisi Türkiye'de hâlâ canlıdır. Canlı olan yalnızca bu kelime değildir. Tarih boyunca pek çok bakımdan aynı kaderi paylaşan kuzey Türklüğü ile Trabzon yöresi Türklüğü ağızlarındaki benzerlik ileri derecededir.

horan ise daha çok Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde toplu olarak oynanan disiplinli halk oyunlarının genel adıdır. Kaynaklardan Türkiye'nin başka yerlerinde de oynandığı anlaşılmaktadır.⁶³² horan kelimesi, “horan oynamak” manasında Codex Cumanicus'ta da geçmektedir.⁶³³

⁶²⁷ a.g.e.; s.2412.

⁶²⁸ Kudret Emiroğlu; Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü, Ankara, 1989, s.127.

⁶²⁹ İsmail Kara; Güneyce-Rize Sözlüğü, İstanbul, 2001, s.94.

⁶³⁰ Mahmut Ragıp Gâzimişâl; Türk Halk Oyunları Kataloğu, c.II, Ankara, 1997, s.24-28.

⁶³¹ Güngör-Argunşah; s.38.

⁶³² Gâzimişâl; s.7-40.

⁶³³ K. Gronbech; Kuman Lehçesi Sözlüğü, Çev. Kemal Aytaç, Ankara, 1992, s.78.

horum da Türkiye'nin çok çeşitli yörelerinde oynanan bir halk oyunu türüdür.⁶³⁴

Paylaşılabilen kelimenin ifade ettiği halk oyununun türlerine, oyun icra edilirken kullanılan malzemelerin isimlerine ve konu ile ilgili diğer terimlere göz atmak, bizi bir derece doğru yola yöneltecektir:

Saha araştırmalarımız sırasında özel ilgi göstererek tespit edebildiğimiz horan türleri şunlardır: açık horan, ağır horan, alaca horan, atlama horanı, bıçak horanı, deli horan, düz horan, karma horan, kapalı horan, kılıç horanı, kız horanı, körçek, rahat horanı, sallama horanı, seyrek horan, sıksara, sözlü horan, sözsüz horan, sürme... Bunların içinde sadece rahat kelimesi Arapçadır.

Horan oyunları kemençe, bağlama, davul, tulum, zurna, kaval, tef eşliğinde icra edilmektedir. Bunlar, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri çalgılardır.⁶³⁵

Horan oynanırken erkeklerin giydiği giysiler şunlardır: Kara başlık, kara yelek, gömlek, kuşak, çapula, gümüş zincirli muska, pazubend... Bayanlar ise içlik, gömlek, fistan, peştemal (F. puştmal), kuşak, yazma, çapula... ile sahneye çıkmaktadırlar. Bu giysi isimlerinin, doğu dillerinden alınanları hariç, hepsi Türkçedir ve Türk kültürünün unsurlarıdır.

Horanları elinde taşıdığı yağlık adı verilen mendille horancıbaşı veya çavuş, "hayde bir horan kuralım" cümlesiyle başlatmakta; horan kurulduktan sonra oyundakilerin coşması için "ha uşak ha; ha yaylan ha; hop hop; ule ule ule; ula ula ula"⁶³⁶ gibi Türkçe sözler haykırmaktadır.

Horanın bölümleri; ağır horan, yenlik horan, sert horandır. Ağır horanda müzik temposu yavaş yavaş yükselir; çavuş, "yanlık yenlik, alaşağı, alaşağı, ufak ufak" nidalarıyla seslenir, yenlik bölümüne geçiş yapılır. Yenlik horanda oyun ritmi yükselir; çavuş, "al aşağı, al oğlum, kim ola, taktum, yık oğlum" sözleriyle seslenir. Bundan sonra sert bölüme geçilir, oyunun temposu iyice yükselir. Oyun tekrar çavuşun bu sözleriyle yenlik bölüme, arkasından ağır horana döner ve daha sonra da biter.

Horanla ilgili deyimler: horan çevirmek, horan dizmek, horan kurmak, horan oluşturmamak, horan tepmek...

⁶³⁴ Gâzimiñâl; s.37-39.

⁶³⁵ Kaynağı başka kültürlerde ve dillerde aranan diğer Türk kültürü unsurlarından kemençe ve tulum kelimelerinin kökenleri ile ilgili çalışmalarımız devam etmekte olup yakın bir zamanda yayımlanacaktır.

⁶³⁶ Ömer Asan, bu kelimeyi Yunanca ule in "sağlıklı olma" fiiline bağlamıştır. Ömer Asan; Pontus Kültürü, Belge Yayınları, İstanbul, 2000, s.174. Hâlbuki bu ünlem Türkiye Türkçesi ağızlarının hemen bütün bölgelerinde yürürlükte olan bir kelimedir ve Türkçe oğlan kelimesinin bozulmuş biçimidir. Kelimedeki gelişme şöyledir: oğul+an > oğlan; -ğ- düşmesiyle olan; ön seste ünlü daralmasıyla ulan. Kelime çok kullanıldığı için ses düşmeleri veya değişimleri bölgelere göre farklılıklar göstermektedir: ulan, ülen, ula, üle, lan, len, lo, lö ...

Görüldüğü gibi horanla beraber kullanılan kelimeler ile horan oyunu ile ilgili kelime ve terimlerin tamamına yakını Türkçedir ve Türk kültürüyle ilgilidir. Çok az bir kısmı ise doğu dillerinden alınmıştır. Daha başka bir söyleyişle bu kelime kadrosunun içinde Yunanca, Eski Helence, Gürcüce, Ermenice, Rumca ve Lazca, Cenevizce... bir sözcük bile tespit edilememiştir. Konuyla ilgili kelime ve terimlerin hepsinin Türkçe ve Türk kültürüyle ilgiliyken yalnızca hora, horan ve horum kelimelerinin başka bir dilden olma ihtimali var mıdır? Bu sorunun cevabını hep beraber arayalım:

Horan kelimesi, büyük ihtimalle, Eski Türkçedeki or- fiilinden türemiş, ön sesteli ünsüz türemesi ve sona gelen ek/lerle şekillenmiştir.

Her şeyden önce şunu bilmekte fayda vardır: Türklerin Lâtin asıllı Türk alfabesinden önce genel olarak kullandıkları Köktürk, Uygur ve Arap alfabelerinde o ve u ünlüsü aynı işaretlerle karşılandığı için or- ve ur- fiilleri çoğunlukla birbirine karıştırılmıştır.⁶³⁷ Bu yüzden fiilin geçtiği cümleleri dikkatlice incelemek gerekmektedir.

or- fiili, Uygur Türkçesi metinlerinde “kurmak”⁶³⁸, “yerleştirmek, doldurmak”,⁶³⁹ “koymak, tanzim etmek, düzenlemek”⁶⁴⁰ anlamlarında kullanılmıştır. Divânü Lügâti't Türk'te or- “kesmek, biçmek” anlamı taşımaktadır. or- fiilinden türeyen orna- ise (<or-ın-a-) “yerleşmek, yer tutmak, yer edinmek” anlamındadır.⁶⁴¹ Fiilin orna- biçimi “yerleşmek” manasında Kutadgu Bilig⁶⁴² ve Codex Cumanicus'ta⁶⁴³ da geçmektedir. Doğu Türkçesinin önemli eserlerinden Nehcü'l-Ferâdîs'te kelime orna- “yerleşmek, yer etmek”; ornaştar- “yerleştirmek”; ornat- “yerleştirmek” anlamlarında pek çok kez geçmektedir.⁶⁴⁴

Kelime doğal olarak Eski Türkiye Türkçesi metinlerine de taşınmıştır. orna- “yerleşmek”; ornan- “yerleştirilmek”; ornat- “yerleştirmek” kelimeleri pek çok eserde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴⁵

or- fiilinden türemiş çok sayıda fiil ve isim bugünkü Türk lehçe ve şivelerinde yürürlüktedir: Altay Türkçesinde oro- "sarmak, dolamak"; orol- “çevrilmek, sarılmak”; oron- “sarılmak, bürünmek” fiilleri canlılığını sürdürmektedir.⁶⁴⁶ Kırgız Türkçesinde oron- fiili “sarılmak” anlamında yürürlüktedir.⁶⁴⁷

⁶³⁷ Sir Gerard Clauson; An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s.194.

⁶³⁸ Gabain; s.304.

⁶³⁹ James Russell Hamilton; İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Çev. Vedat Köken, Ankara, 1998, s.162.

⁶⁴⁰ Caferoğlu; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s.142, 266.

⁶⁴¹ Atalay; Divanü Lügat-it-Türk Dizini “Endeks”, c.IV, Ankara, 1986, s.440.

⁶⁴² Arat; Kutadgu Bilig III, İndeks, s.345.

⁶⁴³ Grönbech; s.147.

⁶⁴⁴ Aysu Ata; Nehcü'l-Ferâdîs, Dizin-Sözlük, Ankara, 1998, s.331-332.

⁶⁴⁵ Tarama Sözlüğü; TDK Yayınları, Ankara, 1971, s.3012.

⁶⁴⁶ Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı; Altayca-Türkçe Sözlük, Ankara, 1999, s.140.

⁶⁴⁷ K. K. Yudahin; Kırgız Sözlüğü, c.2, Türkiye Türkçesine Aktaran Abdullah Taymas, Ankara, 1988, s.600.

Türkçenin canlı müzesi olan Türkiye Türkçesi ağızlarında fiil pek çok yörede yürürlüktedir: orandala- “toplamak, bir araya getirmek; sıraya, düzene koymak (koyunu orandalayıp çıkarmak)”⁶⁴⁸. oranlama “atasözü, masal, öykü, tekerleme, yalan, uydurma söz (sıralama)”⁶⁴⁹ ... bunlardan bazılarıdır.

Bütün bunlardan or- fiilinin “düzenlemek, sarılmak, sıralamak, sıralanmak, yerleşmek; kesmek, biçmek” gibi anlamlara geldiğini söyleyebiliriz. Geniş bir coğrafyada kullanılan kelimenin çok sayıda ilâve mana kazandığı da görülmektedir.

Bu fiilde, her şeyden önce, ön seste bir h- ünsüzü türemesi karşımıza çıkmaktadır. h- türemesi, Kuzey Türkçesinde sık karşılaşılan ses olaylarından: ersek > hersek; ersekci > hersekçi “fahişe”; ayva>hayva; akıl > hakıl; aziz > haziz.⁶⁵⁰ Gagauz Türkçesinde h- türemesi ise çok yaygındır denilebilir: (h)alaf, (h)aaz, (h)arpa, (h)ayı, (h)alıcım, (h)adamış, (h)annadım, (h)ardına, (h)ananınnan, (h)armut, (h)ana, (h)aman, (h)aslı, (h)aşhana, (h)ayar, (h)aylaklıkla, (h)engeç, (h)olay, (h)en; (h)obur, (h)orospu, ... gibi kelimelerde yürürlüktedir.⁶⁵¹

Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarına kuzey Türkçesinin birinci derecede etkisi olduğu için bu bölgede ön seste h- türemesi çok yaygın olarak görülmektedir.⁶⁵² Hopa “yer adı”<opan “damızlık erkek deve”,⁶⁵³ hancak < “ancak”; heger < “eğer”; helbette < “elbette”; hen < “en”; hepeyi < “epey”,⁶⁵⁴ ...; halıyor < “alıyor”; ama < “hama”; hokka < “okka”,⁶⁵⁵ ...; hambar < “ambar”; hark < “ark”; havuşla- < “avuçla-”; hayva < “ayva”; hödüş < “ödünç”⁶⁵⁶; ... h- türemesi konusu, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nde saha araştırmaları, derlemeler yaparken dikkatimizi çekmiş, saydıklarımızın dışında onlarca örnek tespit edilmiştir. Bununla beraber bölgedeki hemen her ilde oran oyna-, oran tut-, oran tep- biçimleri de pek çok defa karşımıza çıkmış ve tarafımızdan kaydedilmiştir.

hora, or-/hor- fiiline -a/-e, -u/-ü eki getirilerek türetilmiştir. Bu ek Eski Türkçeden beri yürürlükte olup ög- “övmek”, öge “şöhret, ün”; ud- “izlemek”> udu “sonra” kelimelerinde karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin hora ve horu biçimlerinin birlikte kullanılması, -a/-e, -u/-ü eklerinin hangisiyle geliştiğini belirlememizi zorlaştırmaktadır. Ancak her iki ekin de Eski Türkçeden beri aynı görevde kullanılması ve aynı bölümde değerlendirilmesi,⁶⁵⁷ tereddütü

⁶⁴⁸ Gâzimiñâl; s.29.

⁶⁴⁹ Derleme Sözlüğü; s.3286.

⁶⁵⁰ Karamanlıoğlu; s.20.

⁶⁵¹ N. Özkan; s.91.

⁶⁵² Demir; “Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri”.

⁶⁵³ M. E. Eren; s.179.

⁶⁵⁴ Günay; s.94-95.

⁶⁵⁵ Turgut Acar; Artvin ve Yöresi Ağızları, Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1972, s.213.

⁶⁵⁶ Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağızları, s.84.

⁶⁵⁷ Gabain; s.51.

yersiz kılmaktadır. Gagauz Türkçesinde horu biçiminde ve “hora (bir halk oyunu)” manasındadır. Ayrıca horuya girme, “hora oyununa katılma” deyimini de tespit edilmiştir.⁶⁵⁸

or- fiili, horan’a giderken ilk aşamada ön sesteye bir h- türemesiyle hor-biçimine gelmiş, sonra fiilden fiil yapan -a/-e eki ile genişlemiş olmalıdır. Bu ek Eski Türkçeden beri buyur- “buyurmak”, buyur-a- “buyurmak”; sap- “sapmak”, sap-a- “sapmak”; tüz- “düzmek”, tüz-e- “düz duruma getirmek”; sür- “sürmek”, sür-e- “sürmek”⁶⁵⁹ kelimelerinde yürürlüktedir. Arkasından gelen ek ise sa- “saymak”, sa-n “sayı”,⁶⁶⁰ tüt- “tutmek” tüt-ün “duman”; tüg- “düğümlmek”, tüg-ün “düğün” örneklerinde olduğu gibi -n fiilden isim yapma eki gibi görünmektedir.

Kelime horan biçimine geldiğinde; “düzenli, sıralı dizili birlik; biçilerek veya kesilerek dik durumda dizilmiş, düzenlenmiş, bir araya getirilmiş topluluk” manalarına gelmektedir. Bu da şekil bakımından horan oyununa benzemektedir.

horan kelimesinin “el ele tutuşarak halka şeklinde oynanılan bir çeşit oyun; biçilmiş tarla; toplantı; aile, ev halkı” manalarında kullanıldığı Türkiye Türkçesi ağızlarında da tespit edilmiştir.⁶⁶¹

Bu arada horan’ın foran biçimine de değinmek gerekmektedir. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında ön sesteki h- sesi bazı kelimelerde k- ve f-’ye değişebilmektedir. kuru / horu / foru “bakımlı küçük orman”, horuz / foruz “horoz”....

horum ise yine or- kökünden, önce h- türemesiyle hor- biçimine gelmiş olmalıdır. Fiilden isim yapma eki -m eki ise kelimeye son biçimini vermiş gözükmektedir. -m eki eski Türkçeden beri canlı bir biçimde yürürlükte olup iste- “istemek”, istem “istek, arzu”; ked- “giymek”, kelim “giyim”; tug- “doğum”, togum “doğum”... gibi çok sayıda kelimeye görülmektedir.⁶⁶²

Çeşitli yazar ve kaynaklar, Türkçede ikinci ve daha sonraki hecelerde o ve ö sesi bulunmadığı için, kelimenin horon ve horom biçimini özellikle öne çıkarmaktadırlar. Böylece Türk kültürünün önemli bir parçasını başka milletlere mal etmek son derece kolaylaşmaktadır. Hâlbuki kelimelerin bu biçimi tarafımızdan çok az tespit edilebilmiştir. Çünkü kullanıma sıklığı horan /horum kelimesine göre yüzde on bile değildir. Ancak yine de kelime bu biçimde söyleniyorsa, Kuzey Türkçesinin etkisi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Kırgız ve Kazak Türkçelerinde ilk hecedeki yuvarlak (o, ö, u, ü) ünlülerden sonra gelen a ve e ünlülerinin yuvarlaklaşması (köldön “gölden”, koldon “koldan”) genel bir özelliktir.⁶⁶³

⁶⁵⁸ Abdülmecit Doğru-İsmail Kaynak; Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, Ankara, 1991, s.118.

⁶⁵⁹ Hacıeminoğlu; Karahanlı Türkçesi Grameri, s.131.

⁶⁶⁰ a.g.e.; s.26.

⁶⁶¹ Derleme Sözlüğü; s.2408.

⁶⁶² Gabain; s.53. Ergin; Türk Dil Bilgisi, s.187-188.

⁶⁶³ Ercilasun ve diğerleri; s.1047-1072. Öner; s.5.

Sonuç olarak her üç kelime hora, horan, horum da aynı kökten, Eski Türkçeden beri yürürlükte olan or- fiilinden türediği anlaşılmaktadır. Bu fiil zaman içinde, büyük bir ihtimalle, yukarıda geniş bir biçimde açıklandığı gibi, önce ön seste h- türemesiyle hor- biçimine gelmiştir. Kelimenin oran / orum tut-, oyna-, kur- biçimleri de tespit edilmiştir. Belli ki kelimeler bu biçimde de kullanılmaktadır. Ancak h-'li biçimi daha yaygınken benimsenmiş, kısmen söyleniş birliğine doğru gidilmiş hora/ horan / horum biçimlerinde karar kılınmıştır.

Fiil, daha sonra çeşitli ekler alarak isimleşmiştir. Önce: “kesilerek, biçilerek elde edilmiş mısır, ot vb. saplarının düzenli yığını” manası taşıırken benzerlikten dolayı bilinen halk oyunlarına ad olmuştur. Kelime hora, horan / horon, horum biçimine geldiğinde “düzenli bir biçimde yerleşme, yer tutma, yer edinme” manalarına gelmektedir. Hora, horan ve horum oyunları da bu değil midir?

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki konu olan hora, horan ve horum kelimeleri; yukarıda sayılan dillere Türkçenin bir hediyesidir.

b. Horanın Coğrafyası

Yılmaz Öztuna, “horan”ın Devr-i Tûrân usûlü ile bestelenmiş oyun havaları eşliğinde oynandığını,⁶⁶⁴ bu usulün özellikle Karadeniz havalarında çok görülen tipik bir usul olduğunu söylemektedir.⁶⁶⁵

Horan'a daha çok Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde rastlamaktayız.

Giresun, Trabzon ve Rize'nin merkez de dâhil olmak üzere bütün ilçe ve köylerinde horan bilinmekte ve icra edilmektedir. “Horan”ın merkezi ve en çok oynanan yöreleri de bu üç ilimizdir denilebilir.

Ordu ili ve yöresinde saha araştırması yaparken kına geceleri, düğünler ve mahallî törenlerde Perşembe Horanı, Kızlar Horanı, Erkek Horanı, Mesudiye Horanı, Boztepe Sallaması, Delikkaya Horanı'nın oynandığı tarafımdan tespit edilmiştir.

Samsun, Sivas Şarkışla, İzmit'in bazı köylerinde horan oynandığı bilinmektedir.⁶⁶⁶

Erzincan merkez ilçeye bağlı Demirkent köyü ve Afyon'un Emirdağ ilçesine bağlı Yavuz köyününü eski isimleri Horan'dır.⁶⁶⁷

Güneye gidildikçe horanda doğu ve Kafkas halk oyunlarının etkisi göze çarpar.

⁶⁶⁴ Yılmaz Öztuna; Büyük Türk Müsikişi Ansiklopedisi, c.I, Ankara, 1990, s.353.

⁶⁶⁵ a.g.e.; s.222.

⁶⁶⁶ Gâzimiñâl; s.30-31.

⁶⁶⁷ Köylerimiz; s.678.

c. Horan Giysileri

Horan giysileri yöreden yöreye farklılıklar göstermektedir. Ancak genelde kullanılan kıyafetler şöyledir:

Erkek Giysileri

Erkeklerin başında kara başlık bulunur. Kara başlık, uzun bir atkı başın çevresinde birkaç kez dolandırıldıktan sonra uçları bağlanmak suretiyle biçimlendirilir. Beyaz veya siyah mintanın üzerine sol taraftan ilikli siyah yelek, paçaları dar üst kısmı körüklü zıpka giyerler. Bele kuşak ve enli kayış bağlanmakta, giysi üstüne gümüş zincirle pazubend içinde hamayil ya da muska takılmaktadır. Ayakta ise çapula denilen ayakkabı veya sapuk adı verilen hafif çizme bulunmaktadır.

Bayan Giysileri

Kadınların başında yazma bulunmaktadır. Üzerlerine içlik, koyu renk gömlek, üç etek biçiminde fistan giymektedirler. Önlerine yöre kadınlarının ayrılmaz parçası olan çizgili peştamal bağlarlar. Bele şal veya kuşak sarılır. Ayakkabıları çapula veya yemenidir.

ç. Horanın Temel Kuralları

Horanlar, genellikle oyunu iyi bilen, komutları veren bir çavuş tarafından idare edilmektedir.

Ya düz çizgi ya da halka biçiminde dizilen insanlar el ele tutuşmaktadır. Yalnızca bıçak ve kılıç horanında ellerinde bıçak, kılıç veya bunları anımsatan bir nesne bulunan iki kişi tarafından, karşılıklı oynanmaktadır.

Kız erkek karışık oyunlarda, erkek tarafından bir taşkınlık yapılması durumunda mutlaka cezalandırılır.

d. Horan Biçimleri

Hemen her ilçede, bazen de köy köy farklılıklar olduğu için tam bir tür tasnifi yapmak mümkün değildir.

Horan genellikle dizi biçiminde sergilenmektedir. “Dizi biçiminde oynandığı zaman, tek sıra erkek, tek sıra kadın, düz dizi, eğri dizi, koşut dizi, bağlı dizi, bağlı tek dizi, bağlı alaca dizi, açık dizi, kapalı dizi biçiminde uygulanır.”⁶⁶⁸ Halka biçiminde uygulandığı da görülmektedir. “Halka oyunu dizilişinde ise, düz halka, koşut halka, tek halka, kapalı halka, açık halka, bağımlı halka, tek halka erkek, tek halka kadın, alaca halka, tepeli halka biçiminde uygulanır.”⁶⁶⁹

Horanlar; genellikle dizinin başında yer alan ve adına çavuş ismi verilen birisi tarafından yönetilir. Çavuşun özelliği ya da bir oyuna çavuş olabilmenin şartı, oyunları iyi bilmesidir.

⁶⁶⁸ Ahmet Say; Müzik Sözlüğü, Ankara, 2002, s.251.

⁶⁶⁹ a.g.e.; s.251.

Yukarıda da bahsedildiği gibi horanlar Karadeniz insanının hayat tarzının aynası gibidir.

Horanda denizden çıkan balığın titreyişini hatırlatan hareketler, ilk göze çarpanıdır denilebilir. Denizin dalgaları, dalgaların kenara vuruşu, dalgaların yırtılması hep oyunlara yansımıştır demek yanlış olmasa gerektir.

Doğal olarak yöre insanının karadaki hayat şartları da oyunların içindedir. Karadeniz Bölgesi oldukça sarp ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Yollar çoğunlukla yokuş ve tek insanın bile zor yürüyebileceği kadar dardır. Horan oyunlarında bu tür yollarda yürümenin zorluğu, kıvraklığı ve beceri gerekliliği de göze çarpmaktadır. Yürümesi bile zor olan bu yollarda sırtında yük taşıyan bir insanın sıkıntıları ise yansıyan başka bir hayat parçasıdır. Tarlayı imece biçiminde, çok kişiyle belleme, çapalama görüntüsü ise yöre halk oyunlarının içinde bulunan başka bölümlerdir.

Kaynaklardan ve saha araştırmalarından elde edebildiğimiz bilgilere göre Trabzon ve yöresinde bilinen horan türleri şunlardır:

Açık Horan: Çok sayıda oyuncu ile kadın erkek karışık oynanmaktadır. Oyuncular aralarında mesafe bırakarak dizi oluştururlar.

Ağır Horan: Yavaş oynanan horanların genel adıdır.

Alaca Horan: Kadın erkek karışık oynanan horandır.

Altı Ayaklı Atlama: Horan oyunlarının en hızlı oynananlarından. Oyun sırasında sık sık atlama ve sıçrama yapılmaktadır.

Atlama: Erkekler tarafından daire veya sıralanma biçiminde oynanan horandır. Trabzon'un hemen her yöresinde bilinmektedir. Yöreden yöreye farklılıklar göstermektedir.

Bıçak Horanı: İki erkek oyuncu tarafından bıçakla, genellikle siksara müziği eşliğinde karşılıklı oynanan horandır. Atlama, korunma, kurtulma ve dalaşma gibi savaşı anımsatan bölümleri bulunmaktadır. Temelde karşıdaki oyuncuyu yıldırma ve üstün olduğunu kabul ettirmek esasına dayanmaktadır. Sonunda iki oyuncu barışır, kucaklaşıp ondan sonra ayrılırlar. Tehlike arz ettiği için özel beceri gerektirmektedir.

Çiftayak: Sıksaranın biraz daha ağır oynanan horan biçimidir.

Deli Horan: Hareketli bir horan oyunudur. Sık sık ayaklar yere vurulmaktadır. Hız ve güç gerektirdiği için yalnız erkekler tarafından oynanmaktadır.

Düz Horan: Fazla hareket gerektirmeyen, baştan sona aynı tempoyla oynanılan horandır. Bu yüzden çok yaygındır. Kadınlar ve erkekler, ayrı ayrı gruplar oluşturarak oynamaktadırlar.

Hozangel: Daha çok Akçaabat yöresi oyunu olarak bilinmektedir.

Karma Horan: Kadın, erkek karışık oynanan horandır.

Kılıç Horanı: Bıçak horanına benzemekte ve iki erkek tarafından karşılıklı oynanan horandır. Farklılık eldeki aracın kılıç gibi kullanılmasıdır.

Kızlar Horanı: Tekayak olarak da bilinmektedir. Kadın, erkek karışık oynanmaktadır. Horan oyunlarının en kolaylarından.

Rahat Horan: Bayan ve erkeklerin karma oynadığı, genellikle düz yürüme biçiminde oynanan horandır.

Sallama: Düzenli bir biçimde hep aynı yöne doğru ilerleyerek oynanan horandır. Vücudun alt kısmının iki yana sallanması esasına dayandığı için bu isim verilmiştir.

Trabzon ve yöresinde Akçaabat sallaması ve Sürmene sallaması olmak üzere iki türü bilinmektedir.

Kadın-erkek veya sadece kadınlar tarafından Sürmene ve Çaykara yöresinde; kemençe, davul-zurna veya kaval eşliğinde oynanmaktadır.

Sıksara: Sıksaray ve saray ismiyle de bilinmektedir. Trabzon ve yöresinde en yaygın oynanan horanlardan biridir. Yöreden yöreye kısmî değişiklik göstermektedir. Hızlı hareket, çeviklik üzerine kurulmuştur.

Sözlü Horan: Hem söyleyip hem oynama esasına dayanmaktadır.

Sözsüz Horan: Sözsüz olarak, yalnızca çalgıların ezgisiyle oynanmaktadır.

e. Yörelere Göre Horan

Trabzon Merkez: Düz Horan, Akçaabat Sallama Horanı, Sürmene Sallama Horanı, Sıksaray Horanı, Bıçak Horanı, Kızlar Horanı.

Akçaabat: Düz Horan, Akçaabat Sallaması, Sıksaray Horanı, Akçaabat Hozangel, Bıçak Horanı.

Araklı: Çiftayak, Sallama.

Çaykara: Düz Horan, Atlama, Sallama, Sıksara, Altı Ayaklı Atlama, Saray.

Of: Sıksaray, Atlama, Hoşbilezik, Bıçak Horanı, Kızlar Horanı.

Sürmene: Sürmene Sallaması, Kızlar Horanı (Tekayak), Atlama, Bıçak Horanı, Sıksara .

Vakfikebir: Akçaabat Sallaması, Sıksara Horanı, Bıçak Horanı, Kızlar Horanı.

f. Horan Terimleri

açık horan: Çok sayıda oyuncu ile; kadın, erkek karışık oynanan horandır. Oyuncular, aralarında mesafe bırakarak dizi oluştururlar.

ağır horan: Horanın bölümleri, ağır horan, yenlik horan, sert horandır. Ağır horanda müzik temposu yavaş yavaş yükselir; çavuş: "yanlık yenlik, alaşağı, alaşağı, ufak ufak" nidalarıyla seslenir, yenlik bölümüne geçiş yapılır. Yenlik horanda oyun ritmi yükselir; çavuş, "al aşağı, al oğlum, kim ola, taktum, yık oğlum" sözleriyle seslenir. Bundan sonra sert bölüme geçilir, oyunun temposu iyice yükselir. Oyun tekrar çavuşun bu sözleriyle yenlik bölüme, arkasından ağır horana döner ve daha sonra da biter.

alaca horan: Kadın ve erkek karışık oynanan horan.

altı ayaklı atlama: Horan oyunlarının en hızlı oynananlarından. Oyun sırasında sık sık atlama ve sıçrama yapılmaktadır.

atlama: Erkekler tarafından daire veya sıralanma biçiminde oynanan horandır. Trabzon'un hemen her yöresinde bilinmektedir. Yöreden yöreye farklılıklar göstermektedir.

bağlama: 1. Üç çift teli olan ve mızrapla çalınan bir saz; 2. Horan oyununa eşlik etmek için çalınan saz.

bıçak horanı: İki erkek oyuncu tarafından bıçakla, genellikle sıksara müziği eşliğinde oynan horandır. Atlama, korunma, kurtulma ve dalaşma gibi savaşı anımsatan bölümleri bulunmaktadır. Temelde karşıdaki oyuncuyu yıldırma ve üstün olduğunu kabul ettirmek esasına dayanmaktadır. Sonunda iki oyuncu barışır, kucaklaşıp ondan sonra ayrılırlar. Tehlike arz ettiği için özel beceri gerektirmektedir.

çapula: Kaba deriden yapılmış ucu sivri ve kıvrık ayakkabı, horan oyununda erkek giysisi.

çavuş: Horan oyununu iyi bilen ve idare eden horancıbaşı. Horanları elinde taşıdığı yağlık adı verilen mendille "hayde bir horan kuralım" cümlesiyle başlatmakta; horan kurulduktan sonra oyundakilerin coşması için "ha uşak ha; ha yaylan ha; hop hop; ule ule ule; ula ula ula" gibi sözler haykırmaktadır.

çiftayak: Sıksaranın biraz daha ağır oynanan horan biçimidir.

davul: (Ar. tabl) Büyük ve enlice bir kasnağın iki yanına deri geçirilerek yapılan, tokmak ve değnekle çalınan çalgı. Genellikle zurna eşliğinde çalınmaktadır. Davul yapan, satan ve çalan kimselere davulcu denilmektedir. Türklerin kullandığı en eski çalgılardandır. Ağaç kasnak, deri, ve çeşitli bağlarla yapılmaktadır. Yedi parça ile çalınacak duruma gelmektedir. Bunlar: kasnak, "iki yana gerilen deriyi bir araya toplayan ağaç tabaka"; davul derisi, keçi ve dana derisi soyularak ve kurutulularak elde edilen deri"; deri çenberi, yaklaşık beş cm genişliğinde kasnağı saran ve davul derisinin bağlandığı deri"; çakşırı kasnak kayışı, "çemberlere takılarak sıkıştırılan deri"; kayış, "davulu boyuna takmaya yarayan deri serit"; tokmak, davul dövme aracı"; çubuk, "davulun ters yüzüne vurularak ses veren araç."

deli horan: Hareketli bir horan oyunudur. Sık sık ayaklar yere vurulmaktadır. Hız ve güç gerektirdiği için yalnız erkekler tarafından oynanmaktadır.

düz horan: Fazla hareket gerektirmeyen, baştan sona aynı tempoyla oynanılan horandır. Bu yüzden çok yaygındır. Kadınlar ve erkekler, ayrı ayrı gruplar oluşturarak oynamaktadırlar.

enli kayış: Horan oyununda erkek giysisi.

fistan: Horan oyununda kadın giysisi.

foran: bk. horan.

foron: bk. horan.

gömlek: Horan oyununda erkek giysisi.

gümüş zincirli muska: Horan oyununda erkeğin taktığı eşya.

hamayil: (A. hama'il) Omuzdan çapraz olarak bele inen bağ, hamaylı, muska.

hora: bk. horan.

horan: 1. (hora, horan, horon , foron, horom, horum) Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde dizi, eğri dizi veya halka biçiminde oynanan; genel olarak 5, 7, 9 vuruşlu halk oyunudur. Geleneksel Türk halk danslarının en önemlilerinden biridir. Merkezi Trabzon ve Rize gibi görünmektedir. Etkisi azalarak komşu illerin halk oyunlarında görülmektedir. Çevre illerde Artvin, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Ordu ve Samsun'da ön plândadır. Karadeniz'in zorlu ve engebeli coğrafyasını, denizin şiddetli ve hırçın dalgalarını, insanının yapısını belki de en güzel biçimde ortaya koymaktadır. İlgî çekici biçim ve hızlı bir tempo ile icra edildiği için uluslararası ölçüde ün kazanmıştır. Kemeçe, kaval, bağlama, tulum, davul-zurna, davul, zurna eşliğinde oynanmaktadır. Bununla birlikte tef, darbuka da eşlik etmektedir. 2. mısır sapı, ot vb. şeylerden yapılan desteler, yığınlar; biçildikten sonra balya veya deste hâline konulmuş ot; kesilmiş mısır saplarının birbirine desteklenmesiyle yapılan yığın; topraktan çıkarıldıktan sonra sapları ipe boğulup baş tarafları birleştirilerek yapılan yığın; biçilmiş mısır saplarından 8-15 bağın dikey ve yuvarlak, uçları birbirine degecek biçimde yığılması, üst kısmının bağlanması ile meydana gelen düzenli şekil, çıtırman.

horancıbaşı: Horan oyununu idare eden çavuş. Horanları elinde taşıdığı yağlık adı verilen mendille "hayde bir horan kuralım" cümlesiyle başlatmakta; horan kurulduktan sonra oyundakilerin coşması için "ha uşak ha; ha yaylan ha; hop hop; ule ule ule; ula ula ula" gibi sözler haykırmaktadır.

horan çevirmek: Horan oyunu kurmak.

horan dizmek: Horan oyunu kurmak.

horan kurmak: Horan oyunu kurmak.

horan oluşturmak: Horan oyunu kurmak.

horana girme: Horan oyununa katılma.

horana girmek: Horan oyununa katılmak.

hora tepme: Horan oynama, horan oyunu oynama.

hora tepmek: Horan oynamak, horan oyunu oynamak.

horom: bk. horan.

horon: bk. horan.

horum: bk. horan.

hozangel: Daha çok Akçaabat yöresinde oynanan horan türü.

içlik: İçe giyilen çamaşır, iç gömleği, horan oyununda kadın giysisi.

ilikli siyah yelek: Horan oyununda erkek giysisi.

kara başlık: Kara başlık, uzun bir atkı başın çevresinde birkaç kez dolandırıldıktan sonra uçları bağlanmak suretiyle biçimlendirilir.

kara yelek: Horan oyununda erkek giysisi.

karma horan: Kadın, erkek karışık oynanan horandır.

kaval: Kamış veya çeşitli ağaçlardan yapılan, genellikle çobanların çaldığı, yumuşak sesli, perdeli büyük düdük. Kaval, eski çağlardan beri kullanılan üflemeli bir Türk çalgısıdır. En eski şekillerinin kamıştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Günümüz Türkiye'sinde iyi bir ses elde edebilmek için genellikle armut, ıhlamur, meşe, gürgen, ardıç ve erik ağaçlarından imal edilmektedir. Eskiden kızgın demirle içi yakılarak oyulmaktaymış. Teknolojinin gelişmesiyle günümüzde tornayla bu iş çok kolay duruma gelmiştir. Dilli ve dilsiz olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Uzunluğu 30-80, kalınlığı ise 3-4 cm arasında değişmektedir. Üflenmek suretiyle ses elde edilmektedir. Kaval yapan, satan ve çalana da kavalcı denir.

kemençe: (Farsça "kemânçe" kelimesi olarak göstermiştir. Bazı kaynaklarda ise kelimenin Farsça kemân "yay" kelimesi ve Türkçe -çe küçültme ekinin bir araya gelmesiyle oluştuğu bilgisi bulunmaktadır). Genellikle dip kısmı diz üstüne, baş kısmı sol göğse yerleştirilerek veya serbest bir biçimde yay ile çalınabilen, kısa boylu, perdesiz saplı, uzun tarihî geçmişi bulunan telli bir Türk çalgısı.

kılıç horanı: Bıçak horanına benzemekte ve iki erkek tarafından oynanan horandır. Farklılık eldeki aracın kılıç gibi kullanılmasıdır.

kızlar horanı: Tek ayak olarak da bilinmektedir. Kadın, erkek karışık oynanmaktadır. Horan oyunlarının en kolaylarından.

kuşak: Horan oyununda erkek giysisi.

mintan: Horan oyununda erkek giysisi.

muska: (Ar. nusha) İçinde dinî ve büyüleyici bir gücün saklı olduğu sanılan, taşıyanı, takanı ve sahip olanı zararlı etkilerden koruyup iyilik getirdiğine inanılan bir nesne veya yazılı kâğıt, hamaylı.

oran oynamak: bk. horan oynamak.

oran tepmek: bk. horan tepmek.

oran tutmak: bk. horan tutmak.

pazubend (Far. bāzūbend) Belli amaçla kola geçirilen enli kuşak, kolçak. Horan oyununda erkek giysisi.

peştamal: (Far. puştmal) Horan oyununda kadın giysisi.

rahat horan: Bayan ve erkeklerin karma oynadığı; genellikle düz yürüme biçiminde oynanan horandır.

sallama: Düzenli bir biçimde hep aynı yöne doğru ilerleyerek oynanan horandır. Vücudun alt kısmının iki yana sallanması esasına dayandığı için bu isim verilmiştir. Trabzon ve yöresinde Akçaabat sallaması ve Sürmene sallaması olmak üzere iki türü bilinmektedir. Kadın-erkek veya sadece kadınlar tarafından Sürmene ve Çaykara yöresinde; kemençe, davul-zurna veya kaval eşliğinde oynanmaktadır.

sapuk: Yüzü ve boğazı ince ve yumuşak deri, altı ince köseleden yapılan çizmeye benzeyen boğazlı ayakkabı; horan oyununda erkek giysisi.

sert horan: Horanın bölümleri: ağır horan, yenlik horan, sert horandır. Ağır horanda müzik temposu yavaş yavaş yükselir; çavuş: “yanlık yenlik, alaşağı, alaşağı, ufak ufak” nidalarıyla seslenir, yenlik bölümüne geçiş yapılır. Yenlik horanda oyun ritmi yükselir; çavuş: “al aşağı, al oğlum, kim ola, taktum, yık oğlum” sözleriyle seslenir. Bundan sonra sert bölüme geçilir, oyunun temposu iyice yükselir. Oyun tekrar çavuşun bu sözleriyle yenlik bölüme, arkasından ağır horana döner ve daha sonra da biter.

sıksara: Sıksaray ve saray ismiyle de bilinmektedir. Trabzon ve yöresinde en yaygın oynanan horanlardan biridir. Yöreden yöreye kısmî değişiklik göstermektedir. Hızlı hareket, çeviklik üzerine kurulmuştur.

sözlü horan: Hem söyleyip hem oynama esasına dayanan horan.

sözsüz horan: Sözsüz olarak yalnızca çalgıların ezgisiyle oynanan horan.

tulum: Karadeniz Bölgesi'nin özellikle Rize ve Artvin yörelerinin en önde gelen üflemeli bir halk çalgısı. Zedelenmeden çıkarılan koyun, özellikle de oğlak derisinden yapılmaktadır. Türkiye Türkçesinde “bazı yiyecek ve içecekler için koruyucu kap olarak kullanılan, önü yarılmadan bütün olarak

yüzülmüş hayvan derisi” anlamına da gelmektedir. Tulum çıkarmak ise “hayvanın derisini yarmadan çıkarmak” anlamına gelmektedir. “tulum” Türkçe bir kelimedir. Köktürkçe ve Uygur Türkçesinde o ile u aynı işaretle gösterildiği için kelime kökünün tul- veya tol- "olduğu ayırt edilememektedir. DLT’de tul- biçiminde geçmektedir. Kutadgu Bilig’de tu- “kapatlak, tıkamak, kaplamak” tul- “kaplanmak, kapanmak” anlamlarında kullanılmıştır. Çağatay Türklerinin bu çalgıyı kullandıklarını yazılı kaynaklarından anlamaktayız.

yağlık: Horancıbaşı veya çavuşun horan oynarken elinde taşıdığı mendil.

yazma: Üstüne boya ve fırça ile veya tahta kalıplarla desen yapılmış baş örtüsü; horan oyunlarında kadın giysisi.

yenlik horan: Horanın bölümleri: ağır horan, yenlik horan, sert horandır. Ağır horanda müzik temposu yavaş yavaş yükselir; çavuş: "yanlık yenlik, alaşağı, alaşağı, ufak ufak" nidalarıyla seslenir, yenlik bölümüne geçiş yapılır. Yenlik horanda oyun ritmi yükselir; çavuş: “al aşağı, al oğlum, kim ola, taktum, yık oğlum” sözleriyle seslenir. Bundan sonra sert bölüme geçilir, oyunun temposu iyice yükselir. Oyun tekrar çavuşun bu sözleriyle yenlik bölüme, arkasından ağır horana döner ve daha sonra da biter.

zıpka: Karadeniz kıyısı halkının giydiği dar paçalı potur, horan oyununda erkek giysisi.

zurna: Keskin bir ses çıkaran ve çoğu zaman davulla veya dümbelele birlikte çalınan nefesli çalgı. Çok sayıda türü bulunmaktadır. Sözlüklerde zurnanın Türkçeye Farsçadan (sûrnây) geçtiği söylenmektedir. Avrupa’ya göçen Kuman Türklerinin Moğolların ve Altay Türklerinin bu çalgıyı çurana, Yakut Türklerinin surna ismiyle adlandırılmaları, kelimenin Farsça kökenli olduğu görüşünü şüpheli kılmaktadır. Yunancaya zurnas biçiminde geçmiştir. Zurna; ağaç, maden veya boynuzdan yapılmaktadır. Dişbudak ve şimşir ağacından yapılanı makbuldür. Kamış, tabla, tepe ve boru bölümlerine sahiptir. Üstte yedi, altta bir deliği vardır. Tok, yanık ve güzel bir ses çıkarmaktadır. Türklerin tarih içinde ve günümüzde yaşadığı bütün coğrafyalarda rastlanmaktadır. Zurna yapan, satan ve çalan kimselere zurnacı denilmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi’nin halk oyunu olan horan, bu bölge insanının hayat tarzının bir yansıması gibidir.

Pek çok araştırmacı detaylı bilgi vermeden, gerekli açıklamaları yapmadan horan kelimesini başka dillere mal etmeye çalışmıştır. Hâlbuki horan, Eski Türkçeden beri yürürlükte olan or- fiilinden türediği anlaşılmaktadır. İlk aşamada ön seste bir h- türemesiyle hor- biçimine gelmiş, sonra fiilden fiil yapan -a/e- eki ile genişlemiş gibi görünmektedir. -n fiilden isim yapma eki ili isimleşmiştir.

Merkezi Trabzon ve Rize olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte komşu illerde de bilinmektedir. Adı geçen illerden uzaklaştıkça başka yörelerin halk oyunlarının etkisi daha çok göze çarpmaktadır.

Horan oyunlarında erkek ve kadınların giydiği giysilerin tamamını Türk gelenek ve görenekleri içinde değerlendirmek gerekmektedir.

Elliye yakın horan türü olduğu söylenmektedir. Ancak biz şimdiye kadar yaptığımız alan araştırmalarımız sırasında sadece on sekiz biçimini görüp tespit edebildik.

Fotoğraf 1: Araklı Anadolu Öğretmen Lisesi Horan Ekibi

Fotoğraf 2: Trabzon'da horan

3. Kemeñçe

Kemeñçe; genellikle dip kısmı diz üstüne, baş kısmı sol göğüse yerleştirilerek veya serbest bir biçimde yay ile çalınabilen, kısa boylu, perdesiz saplı, uzun tarihî geçmişi bulunan telli bir Türk çalgısıdır.

Perde aralıklarının dar olması ve ses alanlarının yetersizliği sebebiyle çalması zordur.

Basit bir tasnif yapılacak olursa iki çeşidi bulunmaktadır. Biri Türk sanat müziğinde kullanılmakta olup armudî kemeñçe olarak bilinmektedir. Asıl konumuz olan diğer bir türü ise Türk halk müziği icrasında yerini alan Karadeniz kemeñçesidir.

Karadeniz kemeñçesi, Doğu Karadeniz Bölgesi insanının neşe kaynağı, mutlu günlerinin sembolü, üzüntüsünü yansıtırma aracıdır.

Kemeñçe çalanlara ve kemeñçe ustalarına kemeñçeci denmektedir. Bu işi meslek hâline getirmiş kimseler; çeşitli Türk boylarında şaman, baksı, oyun, kam isimleri verilen ozan tipini hatırlatmaktadır. Onlar kemeñçe eşliğinde kısa hikâyeler anlatmakta, maniler söylemektedir.

a. Kemeñçe Kelimesinin Kaynağı

Kemeñçe kelimesinin hangi dilden geldiği, kökeni ve eki tartışmalıdır.

Türkçe Sözlük'te kemeñçe, "yayla, diz üzerinde çalınan, kemana benzer üç telli küçük bir çalgı" olarak tanımlanmış ve kaynağını Farsça "kemânçe" kelimesi olarak göstermiştir.⁶⁷⁰ Bazı kaynaklarda ise kelimenin Farsça kemân "yay" kelimesi ve Türkçe -çe küçültme ekinin bir araya gelmesiyle oluştuğu bilgisi bulunmaktadır.⁶⁷¹ Eğer kemeñçe, kemân kelimesinden gelişmişse hem Türkçede hem de Farsçada -çe küçültme eki bulunduğu için her iki bilgi de doğru görünmektedir.

Bu iki görüş de doğru gibi olduğuna göre kelimenin kökeni ve eki niçin tartışmalıdır?

Türk yaylı sazları içinde yer alan kemeñçenin Orta Asya kökenli olduğu; buradan Türk göçleri ile beraber Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayıldığı anlaşılmaktadır.

Kemeñçenin belirlenebilen ilk biçimi hayvan tırnağı, kabak ve oyulmuş kutlu ağaçlarla yapılan, gövde kısmı tay ve deve derisinden oluşan "ıklığ"dır.⁶⁷² Bu söz; Şor Türkçesinde ik "kemeñçe, kemeñçe yayı"; Hakas Türkçesinde uk; Koybal Türkçesinde iik "kemeñçe", Hakas Türkçesinde ıık, Iyık "kemeñçe"; Tuva Türkçesinde igil "iki telli kemeñçe", Teleüt Türkçesinde

⁶⁷⁰ Türkçe Sözlük; c.2, s.1266.

⁶⁷¹ Say; Müzik Ansiklopedisi, c.3, Ankara, 1985, s.711.

⁶⁷² Ögel; Türk Kültür Tarihine Giriş, c.9, s.269-278.

ikkili “kemençe” biçiminde geçtiğini Bahaeddin Ögel söylemektedir.⁶⁷³ Bu çalgı Kıpçaklar tarafından ıklık ismiyle Mısır’a götürülmüştür.⁶⁷⁴

Kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında, Malatya İsmetpaşa’da ıhlığ biçiminde tespit edilmiş ve “bir çeşit saz” manası verilmiştir.⁶⁷⁵ Kayseri’de ise ıklık biçiminde “bülbul” manasıyla bilinmektedir.⁶⁷⁶ Türkiye’de kaleme alınmış metinlerde ıklık ve ıklığ biçiminde, “kemençe, rebap, ayaklı kemani” manasıyla XIV. yüzyıldan beri pek çok eserde geçmiştir.⁶⁷⁷

Rize ve yöresinde yaptığımız saha araştırmalarında kemençeye cili, cilili denildiğini tespit ettik. Bu durum, ıklık kelimesinin bölgede önce ıhlığ biçimine geldiğini, daha sonra da ön seste bir y- ünsüzünün türediğini göstermektedir. Belki de Arkaik Türkçede kelime başında b- ünsüzü bulunmaktaydı. -ğ-, -ğ seslerinin erimesi veya düşmesi ile de yili / cili biçimine dönüştüğünü tahmin etmek zor değildir.

Rize ve Artvin yöresi ağızları ile Karadeniz’in kuzeyinde kalan bölgelerin en önemli özelliklerinden biri, kelime başındaki y->c- değişikliğidir.⁶⁷⁸

y->c- değişmesi, Kıpçak ve Kırgız Türkçesinin en yaygın özelliklerindedir: caş<yaş, cer<yer, cıl<yıl, cürök<yürek, cut<yut-, col<yol, cönöl-<yönel- ... kelimeleri bunlardan bazılarıdır.⁶⁷⁹

Eski Türkçede y- ile başlayan pek çok kelime Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında, Kıpçak / Kuman ve diğer Kuzey Türklüğü boylarının bu bölgeye yerleşmesinden dolayı, c- ile başlamaktadır: cemek (<yemek) “bir çeşit orak sapı”, cemek/cimek <yemek “tarlalarda biten, yaprakları buğday yaprağına benzeyen ot”, cır- (<DLT yırt-) “yırtmak, tırnaklamak” coruk (<DLT yoruk) “huy, gidiş, zayıf”, cuul (<DLT yığıl-/yuwul-) “mısır öbeği”, cer (<yer) (Gr. Keşap: gul hakkını yiyenin ahirette ceri yok, cırık (TS) (<yırtık) (Artvin), cılga (<*yılga) “çay yatağı, suyu az dere, oyuk, çukur”... Aynı durum Karadeniz’in kuzeyi için de söz konusudur: cemiş (CC) (<DLT yemiş), cıy- (CC) “yığma, toplamak”, cıgıl-/cıhıl-/cıkıl- (CC) (<DLT yıkıl-); cıl (CC), (<DLT yıl), cılan (CC) (<DLT yılan), cırt- (CC) (<DLT yırt-) ...

Rize ve yöresi ağızlarında kullanılan kelime, bu çalgının Orta Asya’dan ıklık > ıhlığ > yiğliğ > cığlığ > cili / cilili⁶⁸⁰ ismiyle getirildiğini, bu bölgede isimlendirmede değişiklik yapılarak kemençeye dönüştürüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

⁶⁷³ a.g.e.; s.269-278.

⁶⁷⁴ Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî; Hazırlayanlar Recep Toparlı, Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, Ankara 2000, s.108.

⁶⁷⁵ Derleme Sözlüğü; c.VII, s.2460.

⁶⁷⁶ a.g.e.; s.2463.

⁶⁷⁷ Tarama Sözlüğü; c.III, s.1934-1935.

⁶⁷⁸ Karadeniz’in kuzeyinde kalan bölgedeki Türk ağızları için bk. Gronbech; s.45-46.

⁶⁷⁹ Öner; s. 15.

⁶⁸⁰ cilili biçimi, cili kelimesine Türkçe -li eki getirilerek ortaya çıkmış olmalıdır.

Kemençeye Orta Asya'da kıyak, gıçak, gırçak, giççak, giççik, gijjak... isimleri de verilmiştir. Kırgız Türkçesinde kıyak, çalgı anlamındadır.⁶⁸¹

Karadeniz kemençesi, çalma tekniği bakımından yarı küre biçiminde bir kutusu ve silindir şeklinde bir kemençe türü olan Türkmen giccıklarından farksızdır.⁶⁸²

Özbek Türklerinin en yaygın yaylı çalgılarından biri olan üç telli, 40-45 cm boyundaki silindire benzeyen giccıklar⁶⁸³ ise hem çalgı tekniği hem de şekil benzerliği bakımından kemençenin aynısıdır. Özbek giccıkları genellikle sol diz üzerinde dik tutularak çalınmaktadır.

Uygurların gijjak adlı çalgıları ile kemençe arasındaki benzerlik ise hem çalgı tekniği hem şekil hem de yapı bakımındandır. Tıpkı kemençe gibi ağaç göğüslü olan gijjak, can direğinin yerleştirilmesi ve görevi bakımından kemençe ile aynı özelliği taşımaktadır.

Kıyak kelimesi, tamamen kemençeyle aynı anlamda Trabzon yöresinde de kullanılmaktadır: kıyak çalmak "kemençe çalmak", kıyak gibi sesi var "sesi kemençeye benziyor."

Üç veya dört telli bu yaylı çalgıya kemençe isminin ne zaman verildiğini tam olarak belirlemek şimdilik mümkün değildir. Doğu Karadeniz Bölgesi konusunda eski dönemlere ait yazılı kaynakların son derece az oluşu, bu olumsuzluğu daha da ileri götürmektedir. Durum böyle olunca kemençe kelimesi ile ilgili bütün bilgileri gözden geçirmek gerektiği açıktır.

Rásonyi, XIII-XV. yüzyılda Kuman Türklerinin kemençeyi müzik aleti olarak kullandığını bildirmektedir. Ayrıca bu sözcüğü şahıs adları arasında da saymaktadır.⁶⁸⁴

Macar Kralı IV. Laszlo'yu öldüren Kumanlardan birinin adı Kemenche'dir.⁶⁸⁵ Kumanların iskân ettiği Kırım yarımadasında Kemençe, Küçük Kemençe, Murtazar Kemençe isimli köyler bulunmaktadır.⁶⁸⁶

Kumancelair, Kazak Kırgızlarının Argın oymağına ait boydur.⁶⁸⁷

Gagauz Türkleri, bu çalgı aletini Türkiye'deki soydaşları gibi kemençe olarak bilmektedir ve hora / horu oyunlarını onun eşliğinde icra etmektedirler. Kemençe çalan kişiye Türkiye'deki gibi kemençeci denmektedir.⁶⁸⁸

⁶⁸¹ Ögel; Türk Kültür Tarihine Giriş, s.280.

⁶⁸² İrfan Gürdal; "Kopuz ve Türk Dünyası Çalgıları", Türkler, c.19, s.109-111.

⁶⁸³ Geniş bilgi için bk. a.g.e.; s.109- 111.

⁶⁸⁴ Rásonyi; s.144.

⁶⁸⁵ Bilgin; Doğu Karadeniz, s.98.

⁶⁸⁶ a.g.e.; s.98.

⁶⁸⁷ Rásonyi; s.146.

⁶⁸⁸ Güngör-Argunşah; Gagauz Türkleri, Ankara, 1991, s.37-38. G. A. Gaydarci-A. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan; Gagauz Türkçesinin Sözlüğü Aktaranlar Abdülmecit Doğru, İsmail Kaynak, Ankara, 1991, s.143.

Bütün bu bilgilere göre, kemeçenin Farsça olduğu akla yakın görünmekle birlikte, konuya biraz tedbirle yaklaşmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü kemeçe isminin çeşitli şekillerde kullanıldığı Karadeniz'in çevresinde yoğunlaştığı ortadadır.

Karadeniz'in doğu bölgesine Türkler, bazı bilim adamlarının görüşlerine göre M.Ö. 2000'li yıllarda gelmeye başlamıştır.⁶⁸⁹ Daha sonraki zamanlarda Saka, Karluk, Kıpçak /Kuman, Peçenek, Uz... Türklerinin bu bölgeye gelip yerleştikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Türkçe bu yörede yaklaşık üç bin yıldır konuşulmaktadır. Bu uzun zaman içinde çeşitli sebeplerden ve çok sayıda Türk boyunun gelip yerleşmesinden dolayı da çeşitli değişikliklere uğramıştır. Ama durum ne olursa olsun kaynağı Orta Asya olan bir Türk dili, yörede binlerce yıl hâkim olmuştur denilebilir.

Bütün bunlar göz önüne alındığında kemeçe kelimesinin kökünün ve ekinin Türkçe olabilmesi de mümkün müdür? Türkçe kelimelere bu bakımdan bir göz atıldığında, çok uzak ihtimal olmakla birlikte, gemi < keme kelimesi öne çıkmaktadır.

Eski Türkçede kemi / keme kelimesi "gemi" anlamına gelmektedir.⁶⁹⁰ keme, Kazak Türkçesinde "gemi",⁶⁹¹ Kırgız Türkçesinde "büyük sandal, gemi, vapur",⁶⁹² Karaçay Türkçesinde "gemi",⁶⁹³ Altay Türkçesinde "kayık"⁶⁹⁴ demektir.

Kuzey Türklüğünün, özellikle de Peçenek ve Kıpçak / Kumanların, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne tarih içinde gelip yerleştikleri bilinmektedir.⁶⁹⁵ Gemi kelimesinin de keme biçiminde bölgede söylenmesi normaldir. Nitekim bizim yaptığımız araştırmalarda kelime keme, kemeyi "gemiyi", kemeye "gemiyeye", kemedden "gemiden", kemelere "gemilere" biçimlerinde pek çok kez tespit edilip başlangıçta ilerleyici ünlü benzeşmesi olarak düşünülmüştü.

Kemeçe kelimesinin kökeninde keme "gemi" sözcüğünün bulunması, iddialı olmamakla beraber, düşünülmelidir. Kelime daha sonra -çe eki almış olmalıdır. Çünkü kemeçe de kemeçe manasında ağız araştırmaları sırasında tarafımızdan pek çok kez tespit edilmiştir. Ek ve kökün arasına

⁶⁸⁹ Tarhan; "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", s.597-610. Hatipoğlu; "Türk Tarihinin Başlangıcı", s.26-29. Hatipoğlu; "Anadolu'nun Kuzeyindeki Gaslar", Cumhuriyet gazetesi, 10 Mart 1984.

⁶⁹⁰ Hamilton; s.192. Caferoğlu; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s.105. DLT; IV, s.299.

⁶⁹¹ İ. K. Kenbesbayoğlu; Kazak Türkçesi Sözlüğü, Aktaranlar H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar, İstanbul, 1984, s.128.

⁶⁹² Yudahin; s.435.

⁶⁹³ Wilhelm Pröhle; Karaçay Lehçesi Sözlüğü, Çev. Kemal Aytac, Ankara, 1991, s.51.

⁶⁹⁴ Naskali- Duranlı; s.105.

⁶⁹⁵ İbn Bibi; s.336. Kızıoğlu; Kıpçaklar. Korkmaz; Bartın ve Yöresi Ağızları, s.1-28. Cöhçe; s.477-484. Demir; "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri". Demir; "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar", s.401-410.

görevini bilemediğimiz, bir -n- ünsüzü gelmiş olmalıdır.⁶⁹⁶ Belki de kemeçe biçiminin söyleyiş zorluğu bunu zorunlu kılmıştır. Aynı durum Divânü Lûgati't-Türk'te geçen ve "sivrisinek" anlamına gelen kömiçe / kümiçe ile kimünçe kelimelerinde⁶⁹⁷ de bulunmaktadır.⁶⁹⁸ Farsçada kelimenin kemîçe biçiminin de kullanılması,⁶⁹⁹ konuyu içinden çıkılmaz bir duruma sokmaktadır. kemeçe (<kemeçe), bu hâliyle "küçük gemi, kayık" olmalıdır.

Kemeçe, yan taraftan bakıldığında, biçim bakımından küçük gemi ve kayığa gerçekten çok benzemektedir.

Acaba kemeçe ismi bu şekilde benzerlikten dolayı, üzerinde durduğumuz çalgıya ismi verilmiş olabilir mi?

Artvin ve Rize yöresinde, kemeçenin ilk şekillerinin ismi olan ıklık / yığlık, igil / yigil'in cili, cili biçiminin yaygın olarak söylenmesi; Karadeniz'in doğu kısmında Kuzey Türklüğünün etkisi, yöre insanların hayatında denizin birinci derecede önemi, kemeçenin şekli, bizce, bu ihtimalin tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

b. Kemeçenin Coğrafyası

Kemeçenin çok çeşitli adlarla Asya, Avrupa ve Afrika'da bilindiğini yukarıda söylemiştik.

XVII. yüzyıldan önce Osmanlı sarayını anlatan minyatürlerde kemeçe çalan kadınlara rastlanmaktadır.⁷⁰⁰ XVII. yüzyılda İstanbul'da kemeçenin çalındığı ve diğer çalgılar arasında yerini aldığı bilinmektedir.⁷⁰¹

Türkiye'nin güneyinde yerleşen Türkmenlerin de kemeçeleri olduğunu Ali Rıza Yalman (Yalgın)'dan öğrenmekteyiz.⁷⁰²

Konumuz olan Doğu Karadeniz kemeçesinde ise durum şöyledir:

Kemeçe başta Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu'da yaygın olarak kullanılmaktadır. Artvin, Gümüşhane, Bayburt, Samsun ve Sinop halkı da kemeçeye yabancı değildir. Bu bölgeden batıya göç edenler tarafından Düzce, Bursa, Adapazarı ve çevrelerine götürülmüştür.

Kemeçe, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Gagavuz Türklerinin de çalgısıdır. Onların hora / horu oyunlarına eşlik eden çalgılardan biri de

⁶⁹⁶ Eğer -n- sesinin belirlemediğimiz bir görevi yoksa, bu durum eski dilcilerin "galat-ı meşhûr, fasih-i mehcûrdan evlâdir (yaygın yanlış, terk edilmiş düzgün sözden daha üstündür)" vecizesini akla getirmektedir.

⁶⁹⁷ DLT; I, s.445; c.III, s.358; c.IV, s.330, 397.

⁶⁹⁸ Clauson kelimenin her iki şeklini de almış ve kömiçe'yi yanlış imlâ olarak değerlendirmiştir. Bk. Clauson; s.722.

⁶⁹⁹ Gencinei Güftar-Ferhengi Ziya; Farsça-Türkçe Sözlük, c.3, Yazan Ziya Şükûn, İstanbul, 1984, s.1580.

⁷⁰⁰ Ş. Şehvar Beşiroğlu; "Osmanlı Müsiki'si ve Kadın", Türkler, c.12, Ankara, 2002, s.455.

⁷⁰¹ Rûhî Ayangil; "XVII. Yüzyılda Türk Müsiki'si", Türkler, c.12, s.441.

⁷⁰² Ali Rıza Yalgın; Cenupta Türkmen Çalgıları, Adana, 1940.

kemençedir.⁷⁰³ Kemençe çalan kişiye de Türkiye'deki gibi kemençeci denmektedir.⁷⁰⁴

c. Kemençenin Yapılışı

Saha araştırmalarımız sırasında Trabzon ve çevresinde sadece iki kemençe ustasına rastlanmıştır. Bunlar, Ali Kemal Bulut ve Sürmeneli Hasan Sancak'tır. Tarihi binlerce yıl eskilere giden bir Türk çalgısının ustasının ikiye kadar inmiş olması, düşündürücüdür. Ayrıca ilde açılan kemençe kurslarına hemen hemen hiç talebin olmaması da başka bir olumsuzluktur.⁷⁰⁵

Kemençe; gövde, göğüs, kulaklar ve diğer küçük parçalardan olmaktadır.

Kemençenin gövdesi hemen her ağaçtan yapılabilir. Kolay şekil verilebilen, yarılmayan ve yılmayan ardıç, ceviz, dut, erik, kiraz, karaağaç, dişbudak gibi ağaçlarından yapılanlar daha makbuldür. Bunlarla birlikte armut, elma, kayın, kestane, selvi vb. ağaçları da kemençeye gövde olabilir. Çatlama, yılma ve yarıma olmaması için kemençe yapılacak ağacın budaksız olmasına dikkat edilmektedir.

Gövdeye önce balta ile kaba bir şekil verilir. Daha sonra ayrıntılarına geçilir.

Gövdede yer alan tekne, ege demiri ile oyulur. Düzgün şekil verildikten sonra dış kısmı rende ile yontularak kemençe biçimi verilir. Bu işlem yapılırken gövde boyun ve baş kısımları oluşturulur.⁷⁰⁶

Kemençenin en uç kısmı baş veya burguluk⁷⁰⁷ denilen bölümdür. Bu kısma topuz biçimi verilir. En uç kısımda atın yelesini ve deniz dalgasını andıran kabartmalar yapılmaktadır. Burguluğun bitmiş biçimi kurt başına benzemektedir. Bununla birlikte burguluk bölümüne, özel bir çalışma ile timsah, hamsi veya diğer bazı hayvanlara benzeyecek biçim verilebilmektedir.

Baş / burguya tel uçlarının bağlanması için üç adet (veya tel sayısı kadar) tepesi geniş ve yassı, kemençenin gövde kısmına girecek bölümü ince, burgu veya kulak ismi verilen ve sert ağaçlardan yapılan üç veya dört parça yerleştirilir.

Burguluk ile tekne arasındaki kısım ise sap / boyundur. Kemençenin boyun kısmı bir elin tutabileceği kadar kısa ve ince olup 6-9 cm arasında değişmektedir. Perdesizdir.

⁷⁰³ Gagauz Türkçesinin Sözlüğü.

⁷⁰⁴ Güngör-Argunşah; s.37-38. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü; s.143.

⁷⁰⁵ Akşam gazetesi, 2 Ocak 2003, Karadeniz eki.

⁷⁰⁶ Terimlerden anlaşıldığına göre kemençe insan vücuduna benzetilmektedir.

⁷⁰⁷ Burguluk / baş bölümüne Trabzon'da başka isimler de verilmektedir: Burguluk: tepe, kafa, cidali.

Kemençenin gövdesini örten kapak / göğüs kısmı ise yörede doruk veya sakız ağacı denilen lâdin ağacından yapılmaktadır. Sakız veya doruk ağacının tepesine yakın budaksız kısmından alınan tomruk, yaracak veya yarma bıçağı adı verilen bıçakla yaklaşık 1 cm kalınlığında boylamasına dilinir. Kemençenin en göze çarpan kısmı kapak olduğu için çıkartılan parçaların düzgün ve damarlarının paralel olmasına dikkat edilir.

Düzgün parçalar yeteri kadar kuruyup kıvama geldikten sonra 2-3 gün ılık suda bekletilir. Kemençenin gövdesine kolay uyum sağlaması için daha sonra yuvarlak bir şeye sarılıp oluk biçimine gelmesi sağlanır. Kapak şekil aldıktan sonra rende ile her iki yüzü iyice düzeltilir, gerekli inceliğe (yaklaşık 2-3 mm) ulaşıncaya ince zımpara kâğıdı ile silinir. Kemençenin sesini etkileyenlerden biri de kapaktır. Kapak kalın olduğunda kemençenin sesi ince, ince olduğunda ise kalın çıkmaktadır.

Kapak takılmadan önce “eşik”in yerleştirileceği yerin her iki yanına yaklaşık 4-6 cm uzunluğunda, 0,5 cm genişliğinde düz veya yay biçiminde kaş ismi verilen karşılıklı iki yarık açılır. Kaşlar gövde içinde oluşan ses titreşimini düzenli bir biçimde dışa yansıtmaktadır. Sesin daha güzel çıkmasını sağlamak için kapağın çeşitli yerlerinden küçük delikler de açılabilir.

Gövde ile kapağın birleştirilmesinden önce, gövdedeki boşluğa, sol kaşın altına dikey biçimde bir can direği yerleştirilir. Bir ucu gövdeye diğer ucu kapağa dayandırılan 3-3,5 cm boyunda ve 0,5 cm kalınlığındaki can direği, gerili tellerin baskısıyla gövdenin çökmesini de engellemektedir. Ayrıca bu direk telden kapağa geçen titreşimi gövdeye iletmekte ve ses derinliği vermektedir. Bir başka söyleyişle can direği kemençenin sesini etkileyen en önemli parçalardan biridir. Bu parça uygun bir ağaçtan yapılarak doğru yere yerleştirilmemişse kemençenin sesi çıkmaz.

Kapak ile gövde biçim bakımından birbirine uygun hâle getirildikten sonra ağaç tutkalı ile birbirine yapıştırılıp kalıpta sıkıştırılır. Kemençe bu kalıpta iyice birbirini tutana kadar birkaç gün bekletilir.

Yapışma süreci tamamlandıktan sonra kemençenin alt ve geniş bölümüne, bir ucu gövdenin alt kısmında bırakılmış kabartmaya tutturulan, kurbağacık, uzun eşek veya kamış ismi verilen bir ağaç parça yerleştirilir.

Kemençe kalıptan çıkarıldıktan sonra tellerin tutturulduğu kulak veya burgu denilen parçalar takılır.

Daha sonra elle tutulan nota bölümüne yaklaşık 20 cm uzunluğunda 2-3 mm kalınlığında kravat veya kravat sap adı verilen bir parça yerleştirilir. Kravat, parmakların gövdeye değmesini engellemektedir.

Kemençede sabit parçalar yerleştirildikten sonra sıra tellerin bağlanmasına gelmektedir. Tellerin bir ucu alt eşikte⁷⁰⁸ tel için açılmış

⁷⁰⁸ Alt eşik: alt köprü, kurbağacık, uzun eşek, kamış.

bölüme takılıp bağlanır. Diğer ucu ise burguluğun içine geçirilip burguya ters taraftan sarılır. Teller bir miktar gerildikten sonra can direğinin üzerine gelecek biçimde tel ile göğüs arasına köprü⁷⁰⁹ ismi verilen bir parça yerleştirilir. Küçük bir parça da kafa kısmına, tel ile cidali denilen boğaz bölümüne, tel ile gövde arasına koyulur. Bu parça gerili parmakların tellere baskısıyla kemençenin gövdesinde iz yapmayı önlemektedir.

Teller, burğu döndürölmek suretiyle iyice gerilir ve ses düzenli ve güzel çıkacak biçimde ayarlanır. Kemençenin sol tarafındaki ince teline zil teli, ortadakine sağ tel, solda bulunan en kalın tele ise bam teli ismi verilir. Karadeniz Bölgesi'nde yapılan kemençeler re, la, sol tellidir.

Teller, eskiden işlenerek kurutulmuş bağırsak veya at kuyruğundan yapılmaktaymış. Günümüzde çelik, krom ve alüminyum malzemeden yapılmış teller kullanılmaktadır.

Kemençe yayının ağaç kısmı yaklaşık 50 cm uzunluğunda 1 cm kalınlığında uzun ince, yün eğirme egirceğine benzeyen gül veya kızılıclıktan yapılmış bir çubuktur. Kemençe yayına ok da denmektedir.

Kemençeye ses veren ve yayı oluşturan teller ise erkek atın kuyruğundan elde edilen kıllardan oluşmaktadır. Tellerin erkek attan alınmasına dikkat edilmesinin sebebi, kuyruk kıllarının idrardan zarar görmemiş olmasının önemli olmasındandır.

Yay telleri, kemençe yayına her iki uçtan delikler delinerek bağlanır. Yayın el ile tutulan kalın ucu ve yay tellerinin bir bölümü deri ile kaplanır. Tellerin dağınık durmaması için bölgede akınduruk denilen, az miktarda reçine sürölür.

Kemençe çalınacağı zaman yay ağacı ile teller arasına, avuç içi dışı gelecek biçimde, sağ elin orta parmağı yerleştirilir, yayın istenilen gerginliği bu ve sağ elin diğer parmaklarıyla sağlanmaktadır. Yay telleri, kemençe tellerine sürölür ve ses çıkar. Karadeniz kemençesinin çalınmasında bilek hareketleriyle sağlanan özel bir yay icrası tekniği bulunmaktadır.

ç. Kemençe Terimleri

alt köprü: (kemiş, kurbağacık, uzun eşek) Kemençenin alt ve geniş kısmında, bir ucu gövdenin alt bölümünde bırakılmış kabartmaya tutturulan, bir ucuna ise tel bağlanan ağaç parça.

baş: bk. burguluk.

boyun: Kemençede burguluk ile tekne arasındaki kısım. Bir elin tutabileceği kadar kısa ve ince olup 6-9 cm arasında değişmektedir. Perdesizdir.

⁷⁰⁹ Köprü: eşek, eşik.

burgu: (kulak) Kemençenin uç kısmına takılan, tel sayısı kadar olan, tellerin sarıldığı ağaç parçası. Tepesi geniş ve yassı, kemençenin gövde kısmına girecek bölümü incedir. Sert ağaçlardan yapılır. Teller, burgu döndürülmek suretiyle gerilir, ses düzenli ve güzel çıkacak biçimde ayarlanır.

burguluk: (baş, cidali, kafa, tepe) Kemençenin en uç kısmı. Bu kısma topuz biçimi verilir ve burgular takılır. En uç kısımda at yelesi ve deniz dalgalarını andıran kabartmalar yapılmaktadır. Bitmiş biçimini kurt başına benzetenler de vardır. Özel bir çalışma ile timsah, hamsi veya diğer bazı hayvanlara benzeyecek biçim verilebilmektedir.

can direği: Gövde ile kapağın birleştirilmesinden önce, gövdedeki boşluğa, sol kaşın altına dikey biçimde yerleştirilen, bir ucu gövdeye diğer ucu kapağa dayandırılan 3, 3,5 cm boyunda ve 0,5 cm kalınlığındaki ağaç parça. Gerili tellerin baskısıyla gövdenin çökmesini engellemektedir. Ayrıca bu direk telden kapağa geçen titreşimi gövdeye iletmekte ve ses derinliği vermektedir. Uygun bir ağaçtan yapılarak doğru yere yerleştirilemezse kemençenin sesi çıkmaz.

cidali: bk. burguluk.

dilmek: Bir bütünü küçük ve yassı parçalara ayırmak.

doruk: (sakız ağacı) Lâdin ağacı.

eğedemiri: Madenleri, tahtayı vb.ni yontmak, düzeltmek, için kullanılan üzeri pürüklü, sert, ensiz, ucu geniş ve keskin demir.

eşek: bk. köprü.

eşik: bk. köprü.

göğüs: (kapak) Kemençenin gövdesine yapıştırılan kapak. Yörede doruk veya sakız ağacı denilen lâdin veya kayından yapılmaktadır. Adı geçen ağaçların tepesine yakın budaksız kısmından alınan tomruk, yaracak veya yarma bıçağı adı verilen bıçakla yaklaşık 1 cm kalınlığında boylamasına dilinir. Kapak şekil aldıktan sonra rende ile her iki yüzü iyice düzeltilir, gerekli inceliğe (yaklaşık 2-3 mm) ulaşıncaya kadar ince zımpara kâğıdı ile silinir. Kemençenin sesini etkileyen unsurlardan biridir. Kalın olduğunda kemençenin sesi ince, ince olduğunda ise kalın çıkmaktadır.

gövde: Kemençenin ana unsurunu oluşturan biçimlendirilmiş ağaç.

kafa: bk. burguluk.

kamış: bk. alt köprü.

kapak: bk. göğüs.

kaş: Kemençede köprünün yerleştirileceği yerin her iki yanına açılan yaklaşık 4-6 cm uzunluğunda, 0,5 cm genişliğinde düz veya yay biçimindeki delikler. Kaşlar gövde içinde oluşan ses titreşimini düzenli bir biçimde dışa yansıtmaktadır.

kemençe: (kıyak) Genellikle dip kısmı diz üstüne, baş kısmı sol göğüse yerleştirilerek veya serbest bir biçimde yay ile çalınabilen, kısa boylu, perdesiz saplı, uzun tarihî geçmişi bulunan telli bir çalgı. Perde aralıklarının dar olması ve ses alanlarının yetersizliği sebebiyle çalması zordur. Gövde, göğüs, kulaklar ve diğer küçük parçalardan oluşur. Kemençenin gövdesi hemen her ağaçtan yapılabilir. Kolay şekil verilebilen, yarılmayan ve yılmayan ardıç, ceviz, dut, erik, kiraz, karaağaç, dişbudak gibi ağaçlarından yapılanlar daha makbuldür. Bunlarla birlikte armut, elma, kayın, kestane, selvi vb. ağaçları da kemençeye gövde olabilir. Çatlama, yıma ve yarıma olmaması için kemençe yapılacak ağacın budaksız olmasına dikkat edilmektedir.

kemençeci: Kemençe çalan veya yapan kimse. Kemençe çalmayı meslek hâline getirmiş kimseler; çeşitli Türk boylarında şaman, baksı, oyun, kam isimleri verilen ozan tipini hatırlatmaktadır. Kemençe eşliğinde kısa hikâyeler anlatmakta, maniler söylemektedir.

kemençe yayı: (ok) Yaklaşık 50 cm uzunluğunda 1 cm kalınlığında uzun ince, yün eğirme eğirceğine benzeyen çubuk. Genellikle gül veya kızılıcıktan yapılmaktadır.

kıyak: bk. kemençe.

köprü: (eşek, eşik) Kemençede tellerin gövdeye değmesini engellemek için kaşların ortası ve tellerin altına konulan küçük ağaç parça.

kravat: (Fr. cravate: Bu isimlendirme yakın zamanda benzerlikten dolayı yapılmıştır) bk. kravat sap.

kravat sap: (kravat) Kemençenin elle tutulan nota bölümüne yerleştirilen yaklaşık 20 cm uzunluğunda 2-3 mm kalınlığında parça. Parmakların gövdeye değmesini engellemektedir.

kulak: bk. burgu.

kurbağacık: bk. alt köprü.

ok: bk. kemençe yayı.

rende: (Fa.) Tahta yüzeylerini pürüzsüz duruma getirmek, biçim vermek için marangozların kullandığı araç.

sakız ağacı: bk. doruk.

sap: bk. boyun.

tekne: Kemençe gövdesinde açılan boşluk.

tepe: bk. burguluk.

uzun eşek bk. alt köprü.

yaracak: bk. yarma bıçağı.

yarma bıçağı: (yaracak) Ağaaları dilimlemeye yarayan demir bıçak.

yay teli: Kemeçe yayına bağlanan at kuyruğu kılları. Kemeeye ses veren ve yayı oluşturan teller, erkek atın kuyruğundan elde edilmektedir. Yay telleri, kemeçe yayına her iki uçtan delikler delinerek bağlanır. Yayın el ile tutulan kalın ucu ve yay tellerinin bir bölümü deri ile kaplanır. Tellerin dağınık durmasını önlemek için, bölgede akınduruk denilen reçine srlr.

yontmak: Bir Şeye istenilen biçimi vermek için dış bölümünü keskin bir araçla biçmek, kesmek.

Konumuz olan Karadeniz kemeesinin kaynağı, Farsça kemânçe veya Farsça kemân, Türkçe -e ekinin birleşmesiyle oluşan kelime gibi görünmektedir. Yandan bakıldığında gemiye benzediği için kemeçe>kemeçe ismi verilmiş olabileceği konusuna son derece tedbirli bakmaktayız.

Kemeçenin Orta Asya kökenli bir Türk algısı olduğu anlaşılmaktadır. Hemen her Türk boy veya topluluğunda bir benzeri farklı isimle kullanılmaktadır.

Orta Asya'dan Asya, Afrika ve Avrupa'ya yayıldığı görülmektedir. Türkiye'de Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Toroslar'da ve diğer bazı yörelerde halkımız sevincini, neşesini bu Şirin araçla paylaşmaktadır.

Kemeçe ustalarının sayısı azalmıştır. Teknolojik gelişmelerle daha kolay ancak daha kalitesiz üretilmeye başlanmıştır.

Tespit edebildiğimiz otuz sekiz kemeçe teriminden, birkaçı hariç, tamamına yakını Türkçedir.

Fotoğraf 1: Üzerine Göktürk alfabesiyle “Türk” kelimesi işlenmiş kemençe (Sürmene)

Fotoğraf 2: Çeşitli biçimlerde yapılmış kemeçeler

Fotoğraf 3: Çeşitli biçimlerde yapılmış kemeçeler

Fotoğraf 4: Kemeñe Ustası Hasan Sancak (Sürmene)

Fotoğraf 5: Kemeñe imalâthanesi (Sürmene)

4. Serender

serendi / serender, daha başka isimleriyle seren, serende, serenti, serenter, serentir, serentire; çoğunlukla Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde insan ve hayvan yiyeceklerinin korunması, depolanması için tamamen ahşaptan yapılan ilgi çekici bir mimarlık biçimidir.

Son zamanlarda Türkiye'nin çeşitli yerlerinde iş yeri adı ve bir kültür terimi olarak da karşımıza çıkmaktadır: Serendi Halı ve Kilim Sarayı, Serender Pasthanesi, Serender Lokantası, Serender Çiçek Evi, Serender Yayın Evi, Serendi İnşaat... İlk sayısı Mart 2001'de yayımlanan Rize Anadolu Lisesi dergisinin ismi de Serender'dir. Bunlara onlarcasını eklemek mümkündür.

Karadeniz bölgesi ile ilgili yazı yazan hemen her kalem sahibinin vazgeçilmez konusu, internet sitelerinin değişmez süsü de "serendi / serenderler"dir.

a. Serender Yapı Biçiminin Kaynağı

Belirleyebildiğimiz kadarıyla, serender yapı biçiminin Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk şekli konusundaki bilgiler, Ksenophon'un Anabasis adlı eserinde geçmektedir.

Pers İmparatoru Keyhüsrev, kendi lehine savaşması için Yunanlı bir orduyu paralı asker olarak ülkesine çağırır. Keyhüsrev'in ölümüyle sonuçlanan Runaksa Savaşı'ndan sonra bu ordu, M.Ö. Eylül 401-Mart 399'da memleketlerine dönerken Fırat vadisinden Karadeniz'e ulaşır. Trabzon'a ulaştıktan sonra sahile paralel olarak Ordu'ya kadar yürürler. "Onbinlerin Dönüşü" adıyla tarihe geçen bu yolculuğu Ksenophon,⁷¹⁰ Anabasis adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Yunanlı askerlerin maceralarını anlatan eser, Karadeniz Bölgesi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.

Anabasis'teki bilgilere göre Onbinler, Trabzon'dan batıya giderken bugünkü Giresun ile Ordu arasında Massagetlere rastlarlar.⁷¹¹ Massagetler İskitlerin bir kolu olup birkaç grubu kapsamaktadır.⁷¹² Strabon, onların bir bölümünün Hazar denizinin doğusunda yaşadıklarını bildirmektedir.⁷¹³ Bizans kaynaklarında ise onların Türk olduğu kayıtlıdır.⁷¹⁴

Ksenophon'un verdiği bilgilere göre Mossynoikler,⁷¹⁵ ağaçların yatay olarak üst üste yığılması suretiyle inşa edilen evlerde oturmaktaydılar.

⁷¹⁰ Satrap Tissaphernes, Yunanlı askerlerin komutanını görüşmeye çağırıp hile ile öldürür. Askerler, aralarından Ksenophon'u önder seçerler. Adı geçen önder, Onbinlerin Dönüşü'nü Anabasis adlı eserinde anlatır.

⁷¹¹ Ksenophon; s.215-223.

⁷¹² Aytbayev; s.632.

⁷¹³ Strabon; Coğrafya, Anadolu XII, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 1987, s.43.

⁷¹⁴ Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, s.23, 409-410.

⁷¹⁵ Massaget ile Mossynoik, aynı ismin farklı milletlere mensup kalem sahiplerinin değişik yazılış biçiminden başka bir şey değildir.

Mossynoik, “ağaç kule, ağaç kalede oturanlar” manasına gelmekte olduğu için bu adla anılmışlardır.

Zemininin taşla çıkılıp duvarlarının yatay ağaçlarla oluşturulduğu yapı biçiminin kaynağı, Tuva Cumhuriyeti’nde Arzhan⁷¹⁶ yakınlarında bulunan Seyhan-Altay bölgesinin en büyük anıtında ortaya çıkmıştır.⁷¹⁷ Ayrıca Güney Sibiry Türklerinin ve Uygurların da aynı usulle ev yaptıkları da bilinmektedir.⁷¹⁸ Ordu ve Giresun yöresinde pek çok türbenin Tuva Cumhuriyeti’ndeki anıtın basitleştirilmiş biçimine benzemesi ilgi çekicidir.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’ne özgü bir yapı olan serender / serendiler, bu mimarlık tarzının biraz daha düzenlenmiş biçiminden başka bir şey değildir. Ağaçların kalın tahtalar biçimine getirilerek üst üste dizilmesi esasına dayanan serender / serendilerin mimarî kaynağı da Altay’daki anıta, Sibiry ve Uygur Türkleri mimarîsine dayanıyor olmalıdır.

Bu yörede Ksenophon’un tasvir ettiği türden yatay ağaçlarla inşa edilmiş düzensiz yapılar hâlâ bulunmakta, samanlık ve ahır olarak kullanılmaktadır.

Bütün bunlar, ağaçların üst üste yığılmasıyla inşa edilen yapıların kaynağının, Türklerin ana yurdu olduğunu ortaya koymaktadır.

Şimdiye kadar yaptığımız saha araştırmaları sırasında yapılış tarihini görebildiğimiz en eski serender, Ünye’nin Tekkiraz beldesine bağlı Dizdar köyünde bulunmaktadır. Bu serenderin üzerinde bulunan kabartma biçimindeki eski yazılı tarih bizi ancak 1276 (M.1859-60) yılına götürmektedir.⁷¹⁹ Araştırma bölgemizde bu serenderden daha önceki tarihlerde inşa edilenlerin bulunması elbette mümkündür. Kaynak şahısların verdiği bilgiler de bu yöndedir. Tarih konusunda daha eskilere inebilmek ancak yapılmış serenderlerden alınan parçaların ilgili laboratuvarlarda tahlil edilmesiyle ortaya çıkabilecektir.

Ordu iline bağlı Gürgentepe ilçesinin Dikenlice köyünden derlediğimiz bir efsane, bizi biraz daha eskilere götürmektedir:

Çok eski zamanlarda bu köyde bir ermiş kişi yaşarmış. Bu kişi fakir fukaranın dostuymuş. Herkese yardım etmek istermiş. Çevre köylerdeki fakirler buğdaylarını karşılıksız olarak hep gelip bu ermiş kişiden almış. İhtiyaç sahipleri buğday almaya gelince dışarıda beklermiş. Eren, serendi / serenderine girer, gelen çuvalları buğday ile doldurup dışarıda teslim edermiş.

⁷¹⁶ Arzihan, İskitlerin bir boyunun ismidir. Bu isim Türkiye’de Murat ırmağının eski ismi, Arzani olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷¹⁷ Marsadolov; s.526-532.

⁷¹⁸ Ögel; Türk Kültür Tarihine Giriş, s.44, 143, 154.

⁷¹⁹ Geniş bilgi için bk. Demir; “Ordu İli ve Yöresinde Serendiler”, Kültür ve Sanat, Sayı 36, Aralık 1977, s.42-45.

Bir gün yine bir ihtiyaç sahibi buğday almaya gelir. Ermiş kişi o anda namaz kılmaktadır. Gelini gelen kişiyi bekletmek istemez. Serendi / serenderin anahtarını arar. Sonunda anahtarı kayınbabasının abdest aldığı yerde bulur. Hemen boş çuvalı alır, serendinin kapısını açar. Bir de ne görsün, serendinin tavanında kocaman bir yılan var. Ağzından da sürekli buğday akıyor. Gelin bu durumu görünce korkar ve bağırmasına başlar.

Gelinin bağırmasıyla yılanın ve buğdayların kaybolması bir olur. İşin sırrı ortadan kalkar. Durumu kayınbabası fark eder, ama ne çare...⁷²⁰

Efsane, serenderin yapılış tarihleriyle ilgili bilgiler vermemektedir. Ancak bir efsanenin teşekkül etmesi ve yaygınlaşmasının uzun zaman gerektirmesi, bizi daha eskilere götürebilmektedir.

b. Serender Yapı Biçiminin Coğrafyası

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde hane, yakın zamanlara kadar küçüklü büyüklü dört yapıdan oluşmaktaydı: Ev, serendi / serender, samanlık ve fırın.

Ev, Türkiye'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, insanların barınması için inşa edilir. Samanlıklar hayvanların ihtiyaçlarının muhafaza edildiği, herhangi bir mimarî özelliği olmayan, ahşaptan alelade yapılmış yapılardır. Yiyeceklerin uzun dayanması ve daha lezzetli olması için fırınlanması gerekmektedir. Genellikle taş kullanılarak yapılan fırınlar ise hane çevresinde bulunan en küçük birimdir.

Asıl konumuz olan serendi / serender ise, insan yiyeceklerinin kurutulması, depolanması ve çeşitli bakımlardan korunması içindir.

Sinop yakınlarından başlayıp Sarp sınır kapısına kadar uzanan sahil boyunca ahşap mimarînin ilgi çekici bir örneği olarak dikkatleri çekmektedir. Sahilden Canik, Giresun ve Doğu Karadeniz dağlarına çıkan dik çizgiler boyunca dağınık şekilde kurulmuş köylerde çok sık rastlanmaktadır. Bu dağların güney yamaçlarında kalan bölgede ise çok az olmak üzere Oltu, Şenkaya, Olur ve Tokat'ın bazı köylerinde görülmektedir. Hatta Niksar'ın bir köyünün ismi Serenli'dir. Bursa, Bolu, Düzce, Kastamonu ve Zonguldak'ın bazı yörelerine, büyük bir ihtimalle, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nden göçen vatandaşlar tarafından götürülmüştür.

c. Serender Kelimesinin Kaynağı

serender [seren, serende, serender, serendi, serenti], Derleme Sözlüğü'nde⁷²¹ Türkçe basit bir sözcük kabul edilmiş: "dört (altı veya sekiz) direk üstüne yapılmış tahıl, meyve, sebze kurusu saklanan kiler."⁷²²

⁷²⁰ Ulubey ilçesi Kumanlar köyünde oturan 1938 doğumlu Mehmet Demir'den 7 Temmuz 1996 tarihinde tarafımızdan derlenmiştir. Adı geçen şahıs ilkokul mezunu olup çiftçilikle geçinmektedir.

⁷²¹ Derleme Sözlüğü'nde seren, serende, serender, serendi, serente, serenti biçimleri geçmektedir.

⁷²² Derleme Sözlüğü; c.X, s.3587.

cümlesiyle açıklanmıştır. Türkçe Sözlük'te kelimenin serendi biçimi alınmış ve aynı mana verilmiştir.⁷²³

Kelimenin kökü ve yapısı ile ilgili olarak herhangi bir kaynakta herhangi bir dikkate değer bilgiye rastlanmamıştır. Kelimenin çözülememiş veya çözülmemiş olması, Türk'ün bu mimarlık harikasının kaynağını başka milletlere bağlayanlar için bulunmaz bir fırsat olmuştur.

serendi / serender, Karadeniz Bölgesi'nde farklı yörelerde değişik biçimlerde söylenmektedir. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bizzat yaptığımız derlemelerde bu ilgi çekici mimarlık örneğinin pek çok isimle adlandırıldığını gördük. seren, serende, serendi, serender, serenti, serentir, serenter, serentire... bunlardan bazılarıdır.

Kelime farklı biçimlerde söylendiği için “en doğrusu bizim söylediğimizdir” diyen pek çok ısrarlı savunucuları da vardır.

Peki öyleyse kelimenin kökü nedir, en doğrusu nasıldır, bunun üzerinde duralım:

serendi / serender, kelimesinin kökü ve yapısı konusunda herhangi bir bilgiye rastlamadığımızı yukarıda söylemiştik. Bu durumda görev bize düşmektedir.

serendi / serender ve farklı söyleyiş biçimleri, seren direği / tireği (> serenti / serendi, > seren ter / seren der, > seren tirê) kelimelerinin birleşmiş, daha sonra da ses düşmeleri ve ses erimeleri sonucunda ortaya çıkmış biçimleridir.

Bu durumda öncelikle birinci kelime olan olan “seren”i açıklamak gerekmektedir.

seren, (tireği/direği), Türkiye Türkçesi ağızlarında “merdiven, meyve kurutmaya yarayan üstü açık yer balkon; ot, ekin taşımak için arabayı genişletmek amacıyla yanlara uzatılan ağaçlar; sırik; uzun ağaç; süt kovası asılan uzun ağaç; tuzak kurmakta kullanılan 1,5 cm çapında 1 m boyunda yaş esnek ağaç; çatıda kiremit konacak tahtaların altına çakılan bilek kalınlığındaki ağaçlar; kuyudan su çekmekte kullanılan kaldıraca benzer aygıt; dokuma aygıtı; dokumacılıkta kullanılan yassı tahta; yer; makam; uzun” anlamlarında kullanılmaktadır.⁷²⁴

Türkiye Türkçesi ağızlarında bolca kullanılan seren, acaba hangi dildendir, kelime Türkiye Türkçesine nereden gelmiştir, bunu araştıralım:

seren kelimesi ser- fiilinden türemiştir. Clauson ser- (ser-il-) fiilinin çeşitli Türk lehçe ve şivelerinde kullanılışını vermiş ve “yay(ıl)mak, ser(il)mek, uzat(ıl)mak” manalarında kullanıldığını söylemiştir.⁷²⁵ ser- fiili

⁷²³ Türkçe Sözlük; c.2, Ankara, 1988, s.1944.

⁷²⁴ Derleme Sözlüğü; s.3586-3587.

⁷²⁵ Clauson; s.851.

Uygur Türkçesi⁷²⁶ ve Karahanlı Türkçesinde⁷²⁷ geçmekte ve yatay biçimde “yere uzanmak, yere uzatılmak” anlamlarına gelmektedir.

ser- fiilini, hem kök, hem de serp- / sirp- biçimlerinde (fiilden fiil yapan -p/b(w/v)- eki, günümüzde bazı kelimelerde (ser-p- “serpmek”, kır-p- “kırpmak”] -p- biçiminde kullanılmaktadır) Çağatay Türkçesinin büyük âlimi Ali Şîr Nevâyî'nin meşhur eseri Muhakemetü'l-Lügâteyn adlı eserinde de görmek mümkündür.⁷²⁸

ser- fiili 1245 yılında yazıldığı sanılan Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî'de serük (<ser-ük) “deriden yapılmış sergi” biçiminde geçmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde ser- “yere sermek” anlamındadır. Eski Türkiye Türkçesinde ser- fiilinden türeyen sergen (<ser-gen) “raf, kurutmak için meyve serilen yer”; serinmek (<ser-in-mek) “serilmek, yüzü koyun yatmak” biçimleri tespit edilmiştir.⁷²⁹

Öyle anlaşılıyor ki seren, ser- fiiline fiilden isim yapan -en eki getirilerek yapılmıştır.⁷³⁰ Bu ek Eski Türkçede -gan, -gen biçimindedir ve basgan “çekic”, ugan “Tanrı” kelimelerini isim durumuna getirmiştir. Aynı kökten gelen sergen (<ser-gen) “raf; kurutulmak için serilmiş tahıl, meyve vb.” kelimesi de aynı ekle isimleşmiştir. seren kelimesinde zaman içinde ekin bünyesinde bulunan -g- sesi düşmüş olmalıdır.

ser- fiilinden türeyen pek çok isim Türkiye Türkçesi ağızlarında da kullanılmaktadır: serem (<ser-em) “meyve kurutmaya yarayan üstü açık yer”, serenlik (<ser-en-lik) “sergen”, sergen (<ser-gen) “tahıl, meyve, sebze kurutmaya yarayan yer”, sergi (<ser-gi) “yaygı, kilim”, sergilik (<ser-gi-lik) “tahıl, meyve, sebze kurutmaya yarayan yer” ...⁷³¹

seren kelimesinin diğer Türk lehçe ve şivelerinde kullanılışı da Türkiye Türkçesi ağızlarına paraleldir. Daha çok Kuzey Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Kazak Türkçesinde seren “birden düşmek, bayılmak, yıkılmak” anlamlarında kullanılmaktadır.⁷³² Gagauz Türkçesinde ise “kuyu çıkırığı”nın ismidir.⁷³³ seren, Kırgız Türkçesinde sere biçiminde kullanılmaktadır ve “çardak, üstü örtülü hangar, ahır çatısı, keş kurutmak için hasırdan saçak, küçük çardak” anlamlarına gelmektedir.⁷³⁴ Altay Türkçesi⁷³⁵ ile Yeni Uygur Türkçesinde⁷³⁶ kullanılan ve kibrit anlamına gelen “sereñke”nin de bu kelimeyle ilgili olduğu düşünülebilir.

⁷²⁶ Caferoğlu; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.

⁷²⁷ Atalay; Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks", s.506.

⁷²⁸ Alî Şîr Nevâyî; Muhakemetü'l-Lugateyn, Hazırlayan Sema Barutçu Özönder, Ankara, 1996, s.141-142.

⁷²⁹ Tarama Sözlüğü; s.3392.

⁷³⁰ Pars Tuğlacı; Okyanus, c.3, İstanbul, 1971, s.2551.

⁷³¹ Derleme Sözlüğü; s.3586-3589.

⁷³² Kenbesbayoğlu; s.240.

⁷³³ Doğru-Kaynak; s.213.

⁷³⁴ Yudahin; s.646.

⁷³⁵ Naskali-Duranlı; s.152.

⁷³⁶ Emir Necipoviç Necip; Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Rusçadan Çeviren İkil Kurban, Ankara, 1995, s.347.

seren, denizcilik terimi olarak da kullanılmakta ve “yelkenli gemilerde üzerine dört köşe yelken açmak ve işaret kaldırmak için direğe yatay olarak bağlanan gönder” manasına gelmektedir. Ayrıca, “konut kapılarında menteşe ve kilidin takıldığı düşey konumdaki kalın parça”ya seren denilmektedir.⁷³⁷

Kelime denizcilik terimi olarak Divan şiirinde de geçmektedir:

Nahuda eylerse Nuh'a bu keştiya Huda
Mevce-i Tufan'a ne yelken dayanır ne seren (İzzet Molla)

Bütün bunlara bakarak seren, yatay olarak uzatılan ağaç veya ağaçtan yapılmış malzemelerdir diyebiliriz.

Nitekim Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde seren; serendi / serender adlı yapının en altında yatay olarak yerleştirilen yaklaşık 30x20 cm çapındaki kalın ağaca verilen isimdir ve Derleme Sözlüğü hazırlanırken tespit edilememiştir. Serenlerin uçları kertilmek suretiyle çivi kullanılmadan taraklama usulüyle, kare veya dikdörtgen şeklinde birbirine bağlanır. Seren ağaçlarının birleştiği yerlerden dört köşeli derin birer delik açılır. Buraya seren direklerinin tabanı yerleştirilir. Gerek görülürse diğer serendi direkleri dengeli bir şekilde serenlerin üzerine dikilir. Direklerin sayısı, yapının büyüklüğüne göre dört, altı, sekiz veya on olabilir. Taban kısmı kalın olup üst kısmına doğru inceler. Köşelerde bulunanlar genellikle yanlama adı verilen ağaçlarla desteklenir.

serendi / serender kelimesinin seren direği / tireği kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğunu yukarıda söylemiştik.

seren, bütün bölgede söylendiğine göre ses olayları ikinci kelimedede olmuştur.

Eski Türkçede t- ile başlayan kelimelerin çoğunluğu Sinop, Samsun, Ordu, Tokat, Giresun ve Şalpazarı yöresinde tonlularak d-'ye değişmiştir (tirek>direk). Trabzon ve Rize ağzlarında ise ön seste genellikle Eski Türkçenin özellikleri korunmuştur (tirek). Bu yüzden bölgenin batısında serendi biçimi kullanılmaktadır. Doğuya doğru ilerledikçe ise serente, serenti, serenter biçimleri ağırlıktadır. Trabzon ve yöresinde genel olarak serender biçiminin kullanılması ise bölgenin doğusunun bir etkisidir, denilebilir.

direk/tirek, kelimesi de Türkçedir. Orhun Yazıtları'nda tir- kelimesi “yaşamak, dirilmek”, tirig “diri, canlı, hayat”, tiril- “dirilmek” anlamındadır. tir- kelimesi (tık-a- örneğinde olduğu gibi) -e- fiilden fiil yapma eki ile genişlemiş gibi görünmektedir. Divânü Lügâti't-Türk'te tire- fiili geçmekte, “dayak ve direk dikmek” anlamına gelmektedir. Fiilden isim yapma eki -k ile isimleşen tirek ise “direk ve kavak” anlamı taşımaktadır.⁷³⁸ direk/tirek, Türkçenin bütün lehçe ve şivelerinde sık karşılaşılan kelimelerdendir.

⁷³⁷ Türkçe Sözlük; s.1944.

⁷³⁸ Atalay; c.IV, s.624.

Kelimenin çeşitli şekillerde söylenmesi ve farklı biçimlerde karşımıza çıkması ise bölgenin ağız özellikleri ile ilgilidir. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarının en önde gelen özelliklerden birisi, -ğ- sesinin söylenmemesidir: aac (<ağaç), aız (<ağız), baala- (<bağlamak), baır (<bağır), böön (bugün), deil (değil), doum (<doğum), döüş (<döğüş, dövüş), düün (<düğün), eil- (<eğilmek), eer (eğer), kaat (<kâğıt), maara (<mağara), meer (<meğer), souk (<soğuk), yıın (<yığın), yiid (<yiğit) ...⁷³⁹

seren direği / tireği kelimesindeki -ğ- ünsüzü eridikten sonra direi>dirê durumuna gelmiş olmalıdır. Bu durumda birleşen kelime son sesteki ünlünün düşmesiyle serendir, bölgenin doğusunda ilerici ünlü benzeşmesiyle serender biçiminde donup kalmıştır. Yörenin batısında ise seren dirê, sondaki -e ünlüsü ve yine bölge ağızlarının genel bir özelliği olarak -r ünsüzünün düşmesiyle serendi biçiminde şekillenmiştir.

seren direği / seren tireği bu yapı çeşidinde ana unsur ve en göze çarpan araçtır. İsimlendirmede de bu ana unsur ile önde gelen özellik, önemli rol oynamış gibi görünmektedir.

Görüldüğü gibi Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin ilgi çekici mimarlık harikasının ismi, Türkçe seren ve direği / tireği kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuştur. Daha sonra ikinci kelimedeki ses olaylarıyla serende, serender, serenter, serentire, serentere, serendi, serenti, serentir biçimleri ortaya çıkmıştır. Bunlar içinde en fazla kullanılan ve sözlüklere kaydedilen ise serendi ve serenderdir.

ç. Serenderin Yapılışı⁷⁴⁰

Serenderlerin yapılma yeri belirlenirken eve en yakın mesafedeki en uygun yer seçilir. Çünkü bir hanenin bütün yiyecekleri burada muhafaza edilmekte ve dolayısıyla her gün evden serendere onlarca defa gidip gelinmektedir.

Serender yapmak için öncelikle toprak kazılarak düzlenir. Arazinin düz olduğu bölgelerde toprağın derin eşilip kazılmasına doğal olarak gerek yoktur. Sadece yeri düzenlenir. Toprakla ağacın temasını kesmek için taban kısımda bulunan ve seren⁷⁴¹ denilen kalın ağaçların altına yastık ismiyle bilinen düz taşlar yerleştirilir. Taşlar, rutubetin aşırı olduğu bu bölgede, ağacın toprakla temasını kesmek ve çürümesini önlemek içindir.

Serenderin topraktan yukarıdaki ilk kısmını oluşturan kirişler dört tanedir. Uçları boğaz açma⁷⁴² suretiyle çivi kullanılmadan kare veya dikdörtgen biçiminde birbirine bağlanır. Kirişlerin birleştiği yerlerde eğe

⁷³⁹ Demir; Ordu İli ve Yöresi Ağızları, s.58-59.

⁷⁴⁰ Serenderin yapılışında kullanılan terimler belirlenirken yöredeki adlandırmalar esas alınmıştır.

⁷⁴¹ Trabzon yöresinde seren'e başka isimler de verilmektedir. Belirleyebildiğimiz bazıları şunlardır: bağ kirişi, çelik, sandıraç, oturacak, taban ağacı.

⁷⁴² Boğaz açma: taraklama, kerteme.

demiri⁷⁴³ adı verilen demir keskilerle dört köşeli derin birer delik açılır. Buraya yaklaşık 200-240 cm uzunluğunda serender direklerinin⁷⁴⁴ tabanı yerleştirilir. Böylece üç ağaç, birbiri içine çivisiz olarak dengeli bir biçimde yerleştirilir.

Serender direklerinin sayısı, yukarıda da anlatıldığı gibi, yapının büyüklüğüne göre dört, altı veya sekiz olarak değişir (bk. Resim: 1,6). Serender direğinin taban kısmı kalın olup üst kısmına doğru incelmektedir (bk. Resim: 8). Köşelerde bulunanlar çapraz olarak yerleştirilen yanlama⁷⁴⁵ adı verilen ağaçlarla iki yönden desteklenir (bk. Resim: 1, 2, 4, 8). Dört köşede de aynı yol takip edildiği için yapı çok sağlam olmaktadır. Dikilmesine gerek görülürse diğer serender direkleri oranlı bir şekilde, aralara, serenderin üzerine yine oyma yapılarak dikilir.

Farelerin, yiyeceklerin olduğu yere çıkmasını önlemek için alt kısmı çukur, ortası delik ağaç veya demir tekerler⁷⁴⁶ takılır (bk. Resim: 1, 2, 3, 8, 9). Tekerlerin üstüne ise uzunluk bağı⁷⁴⁷ adı verilen 10x10 cm kalınlığında köşeli ağaçlar yerleştirilir.

Direklerin boyu kadar yüksekliğin boşluk olmasının sebebi, yiyeceklerin rutubetten zarar görmesini engellemektir. Bu boşluktan çoğunlukla yakacak depolamada ve hayvan yiyeceklerini korumada yararlanır. Bu arada insanların serendere ancak merdivenle çıkabildiğini belirtmekte fayda vardır. Serenderin giriş kapısının önünde bulunan merdiven, serendere çıkılırken giriş kapısının önüne dayandırılır. Serenderden inilince bu merdiven tekrar yere konulur. Bazı serenderlerde merdiven sabit olup tekerlidir (bk. Resim: 3, 6).

Uzunluk bağından sonra oranlı bir biçimde çok sayıda dökme ağacı⁷⁴⁸ döşenir (bk. Resim: 9). Bu dökmeler vasıtasıyla serenderde artırmalar da yapılabilir. Genellikle giriş kısmında bulunan ve çıkma ismi verilen artırmalar, çeşitli yiyeceklerin kurutulma yeridir. Döşeme tahtaları ise dökme ağaçlarının üzerine çakılır (bk. Resim: 1, 3, 6).

Bu aşamadan sonra sıra serender duvarlarının oluşturulmasına gelmektedir. Duvar oluşturulmasında dikmeli⁷⁴⁹ ve dikmesiz olmak üzere iki şekil kullanılır.

Dikme,⁷⁵⁰ üst çelikle çatı arasında bulunan dört köşeli ağaçtır. Köşelere ve kapı kenarlarına dikilir. Nadiren de olsa aralara direk dikilmişlerine rastlanır. Bünyesinde direk bulunan serenderin duvarlarının

⁷⁴³ Ege demiri: daldız, iğdemiri, iydemiri.

⁷⁴⁴ Serender direği: direk, seren.

⁷⁴⁵ Yanlama: carmuk, çalma, cablama.

⁷⁴⁶ Teker: tekerlek.

⁷⁴⁷ Uzunluk bağı: üst çelik, bağ, üst kiriş.

⁷⁴⁸ Dökme ağacı: dolma direk.

⁷⁴⁹ Trabzon'un doğu bölgelerinde: tikmeli, direkli / tirekli, söyeli.

⁷⁵⁰ Dikme: direk, söye.

kapatılmasında değişik yöntemler kullanılmaktadır. Bazen tahtalar yatay döşenmektedir. Bu durumda köşeye ve aralara dikilen direklere tahtaların uçları düzenli olarak yerleşecek bir biçimde yuva açılır. Tahtaların uçları bu yuvalara yerleştirilir (bk. Resim: 2, 4).

Bazen de yatay veya çapraz çıtalalar kullanılır. Çok değişik bir ustalık örneği olarak tahtaların dikey çakıldığı da olur. Tahtalardan oluşan duvarların uygun yerlerine, rüzgâr ve havanın rahat girmesi için çıtalarından ızgara yapılmaktadır.

Dikmeli serenderlerde bazen dolgu kullanılır. Döşeme ağaçları kısa kısa kesilerek kare veya üçgen oluşacak şekilde duvarlara çakılmakta ve çok değişik bir görünüm ortaya çıkmaktadır.

Dikmesiz serenderlerin duvarlarının oluşturulması daha ilgi çekicidir. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak yerleştirilir. Tahta uçları kertilir ve taraklama⁷⁵¹ yoluyla birbirilerine bağlanır (bk. Resim: 3, 6, 8). Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar.

Bazı serenderlerde iki veya daha fazla duvar oluşturma biçimi bir arada görülür (bk. Resim: 6).

Kapı kenarlarına söye veya dikme ismi verilen ağaçlar dikey olarak yerleştirilir. Serenderlerin kapıları tek kanatlı ve ahşaptandır (bk. Resim: 3, 4).

Serenderlerin üçüncü bölümü ise çatıdır. Dikmelerin veya yatay tahtaların üzerine atılan boyluk ağacı,⁷⁵² çatının ilk kısmını oluşturur. Boyluk ağaçlarının üzerine kurulan çatılar okağaçlı omuz çatı ve omuz çatı⁷⁵³ olmak üzere iki çeşittir. Diğer ahşap yapılarda görülen ayıomuzu çatı ve beşikörtüsü çatı türü serenderlerde hiç rastlanmamıştır.

Okağaçlı çatı, genellikle sekiz direkli serenderlere yapılmaktadır. Serenderin her köşesinden gelen çatı ağaçları,⁷⁵⁴ serenderin en üst noktasında yatay olarak bulunan, uzunluğu 1-3 m arasında değişen okağacına çakılır (bk. Resim: 6).

Omuz çatı, dört veya altı direk üzerine yapılmış olanlarda görülür. Bu tür çatılarda okağacı bulunmaz. Bütün dökmelerin ucu bir araya getirilerek çakılır. Bu durumda çatının zirvesi tek noktada toplanır (bk. Resim: 7).

Her iki tür çatının üzerinin örtülmesinde aynı yol takip edilir. Makas ağaçlarının üzerine kalınlığı yaklaşık 2x5 cm kalınlığında çita çakılır. Çıtaların sayısı örtü malmezesine göre ayarlanır. Çatının üzerine çakılan makas ağaçları, serenderin gövdesinden 30-40 cm uzun olur. Saçak denilen bu artırmanın uçlarını dört tarafından çevreleyen 2x8 cm boyutunda saçak

⁷⁵¹ Taraklama: giyme.

⁷⁵² Boyluk ağacı: serender bağı, saray bağı, uzunluk.

⁷⁵³ Omuz çatı: çark örtüsü, tokmak örtüsü.

⁷⁵⁴ Çatı ağacı: dökme, makas ağacı.

bağları⁷⁵⁵ çakılmaktadır. Saçak bağları üst örtüsünün kaymasını ve karın aynı anda akmasını önlemekte, serenderi derli toplu göstermektedir. Ayrıca çatı içeriden kar bağları ile birbirine iyice kenetlenir.

Çatı eskiden karatahta veya hartama ile örtülürdü. Günümüzde saç veya kiremit kullanılmaktadır (bk. Resim: 3, 4, 6, 7).

Yiyeceklerin korunması ve farelerin ulaşmasını önlemek için yapılan serenderler, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, dolayısıyla Trabzon ve yöresindeki köylerde evlerin bazılarının önünde abide gibi durmaktadırlar. Betonlaşmanın son hızla yayıldığı günümüzde orijinalliklerini kaybetmemiş bir biçimde zamana karşı direnmeleri son derece sevindiricidir.

Karadeniz Bölgesi ile ilgili bir konu olur da adına mâni söylenmez mi? Serenderler hakkında söylenen çok sayıda mâni de bulunmaktadır. Bunlardan birisine yer vermenin, konuyu renklendirmesi bakımından iyi olacağı düşüncesindeyiz:

Bu yıl ekin/mısır çok oldu

Doldu serender doldu

Ne yapalım Fadime'm

Bu iş Allah'tan oldu

d. Serender Terimleri

ayiomuzu çatı: bk. beşikörtüsü çatı.

bağ: bk. uzunluk bağı.

bağ kirişi: bk. seren.

beşikörtüsü çatı: [ayiomuzu çatı] Ahşap yapılarda kullanılan bir çatı biçimi. Boyluk ağaçlarına eğik biçimde çatı ağacı ve dökme ismi verilen ağaçlar çakılır. Dökmelerin ucu zirvede düz bir şekilde yerleştirilmiş okağacına tutturulur.

boğaz açma: 1. bk. taraklama; 2. Tabana yerleştirilen seren ağaçlarının birbirine bağlanması için her ağacın ucunda oluşturulan bağlama boşluğu.

boyluk ağacı: [saray bağı, serender bağı, uzunluk, üst çelik, üst kiriş] Serenderin duvar kısmının üzerine yerleştirilen ve çatının ilk kısmını oluşturan ağaç.

cablama: bk. yanlama.

carmuk: bk. yanlama.

çalma: bk. yanlama.

⁷⁵⁵ Saçak bağı: yellik.

çark örtüsü: bk. omuz çatı.

çatı ağacı: [dökme, makas ağacı] Bir ucu saçak başına, diğer ucu okağacı veya diğer çatı ağaçlarına çakılan ve eğik olarak duran ağaçlar.

çelik: bk. seren.

çıkma: Serenderde yanlardan yapılan çeşitli boylardaki artırma.

çita: Makas ağaçlarının üzerine çakılan ölçüleri yaklaşık 2x5 cm olan uzun ve ensiz tahta. Çatı örtüsüne göre sayısı ve sıklığı değişmektedir.

daldız: bk. egedemiri.

dikme: 1. bk. Söye. 2. [direk, söye] Serender duvarını oluşturmada üst çelikle çatı arasına dikey olarak köşelere, kapı kenarlarına ve aralara dikilen dört köşeli ağaç.

dikmeli: Serender duvarını oluşturmada direk dikilip tahtaların çakıldığı veya yuvalara yerleştirildiği bir biçim. Bu durumda köşeye ve aralara dikilen direklere tahtaların uçları düzenli olarak yerleşecek bir biçimde boşluk açılır. Tahtaların uçları bu yuvalara yerleştirilir.

dikmesiz: Serender duvarları oluşturmada direğin kullanılmadığı bir biçim. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak birbirinin üzerine yerleştirilir. Tahta uçları kertilir ve boğaz açma / taraklama yoluyla birbirilerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar.

direk: 1. bk. seren direği. 2. bk. dikme.

dolma direk: bk. dökme ağacı.

dökme: bk. çatı ağacı.

dökme ağacı: [dolma direk] Uzunluk bağından sonra oranlı bir biçimde çok sayıda döşeme tahtalarının altına yerleştirilen ağaçlar. Bu dökmeler vasıtasıyla serenderde artırmalar da yapılabilir. Genellikle giriş kısmında bulunan ve çıkma ismi verilen artırmalar, çeşitli yiyeceklerin kurutulma yeridir.

döşeme: Dökme ağaçlarının üzerine döşenen taban tahtaları.

döşeme bağı: bk. giriş .

eğe demiri: [daldız, iğdemiri, iydemiri] Ucu geniş ve keskin demir.

eşmek: Toprak kazmak.

giyme: bk. taraklama.

hardama: bk. hartama.

hartama: [hardama] Kiremit yerine kullanılan ince çatı tahtası. Doruk veya çam ağaçlarından çok ince biçimde soyularak elde edilir.

izgara: [Yun. skara] Serenderin içine rüzgâr ve hava girmesi için duvarlara çita çakmak yoluyla oluşturulan biçim.

iğdemiri: bk. Eğe demiri.

iye demiri: bk. iğdemiri.

karatahta: Kiremit yerine kullanılan ince tahta.

kar bağı: Çatıda makas ağaçlarını birbirine bağlayıp esnemeyi önlemek ve kar yağdığında çökmeyi engellemek için çakılan ağaç.

kertme: bk. boğaz açma.

kertmek: Tahta uçlarını yerleştirmek için boşluk açmak.

kiremit: [Yun.] Yapıların çatılarını örtmekte kullanılan, yan yana dizilerek, suyu aşağıya geçirmeden dışarı akıtacak biçimde yapılmış, kızıl toprağın renginde, pişmiş balçık levha.

kiriş: bk. seren.

makas ağacı: bk. çatı ağacı.

merdiven: [Far. nerdubân] Bir yere çıkmaya veya bir yerden inmeye yarayan basamaklar dizisi. Serenderin giriş kapısının önünde bulunur. Serendere çıkılırken giriş kapısının önüne dayandırılır. Serenderden inilince fare çıkmaması için tekrar yere konulur.

okağaçlı omuz çatı: Çatının, yatay olarak konulan ve uzunluğu 1-3 m arasında değişen bir ağaçta toplanma biçimi. Genellikle sekiz direkli serenderlere yapılmaktadır. Köşelerden uzatılan çatı ağaçları, en üst noktada yatay olarak bulunan okağacına çakılır.

omuz çatı: [çark örtüsü, tokmak örtüsü] Çatının tek noktada toplanan biçimi. Dört veya altı direk üzerine yapılmış olanlarda görülür. Bu tür çatılarda okağacı bulunmaz. Makas ağaçlarının ucu bir araya getirilerek çakılır. Bu durumda çatının zirvesi tek noktada toplanır.

oturacak: bk. seren.

sac: Demir veya çinkodan yapılmış çatı örtüsü.

saçak: Bir yapının herhangi bir bölümünü güneş ve yağmurdan koruması için, o bölümden dışa taşkın ve altı boşta olarak yapılan örtü; çatıda artırma.

saçak bağı: [yellik] Üst örtüsünün kaymasını önlemek ve karın birden akmasını engellemek için çatının dört tarafına çakılan tahtalar.

sandıraç: bk. seren.

saray bağı: bk. boyluk ağacı.

seren: [bağ kirişi, kiriş, oturacak, sandıraç, taban ağacı] Serenderin topraktan yukarıdaki ilk kısmını oluşturan, yaklaşık 20x30 cm kalınlığında, yatay olarak yerleştirilen ağaç. Serenderlerde dört tanedir. Uçları boğaz açma suretiyle çivi kullanılmadan kare veya dikdörtgen biçiminde birbirine bağlanır. Serenin birleştiği yerlerde ege demiri adı verilen demir keskilerle dört köşeli derin birer delik açılır. Buraya yaklaşık 200-240 cm uzunluğunda serender direklerinin tabanı yerleştirilir. Böylece üç ağaç, birbirinin içine çivisiz olarak dengeli bir biçimde yerleştirilir.

serende: bk. serender.

serender [serende serendi, serenti, serenter, serentir, serentire] Dört [altı veya sekiz] direk üstüne yapılmış tahıl, meyve, sebze kurusu saklanan kiler.

serender bağı: bk. boyluk ağacı.

serendi: bk. serender.

seren direği: 200-240 cm uzunluğunda, seren ile uzunluk bağı arasında bulunan ve dikey olarak yerleştirilen dört köşeli kalın ağaç. Taban kısmı kalın olup üst kısmına doğru incelmektedir. Serender direklerinin sayısı, yapının büyüklüğüne göre dört, altı veya sekiz olarak değişmektedir. Köşelerde bulunanlar çapraz olarak yerleştirilen yanlama adı verilen ağaçlarla iki yönden desteklenmektedir. Dört köşede de aynı yol takip edildiği için yapı çok sağlam olmaktadır. Dikilmesine gerek görülürse diğer serender direkleri oranlı bir şekilde, aralara, serenlerin üzerine yine oyma yapılarak dikilir. Direklerin boyu kadar yüksekliğin boşluk olmasının sebebi, yiyeceklerin rutubetten zarar görmesini engellemektir. Bu boşluktan çoğunlukla yakacak depolamada ve hayvan yiyeceklerini korumada yararlanılır.

serenter: bk. serender.

serenti: bk. serender.

serentir: bk. serender.

serentire: bk. serender.

seren tireği: bk. seren direği.

söye: [dikme] Kapı kenarlarına dikey olarak dikilen ağaç.

taban ağacı: bk. seren.

taraklama: [giyme] 1. bk. boğaz açma. 2. Direksiz serenderlerin duvarlarının oluşturulması tahtaların uçlarını birleştirme biçimi. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak yerleştirilir. Tahta uçları kertilir ve boğaz açma yoluyla birbirilerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar.

teker: Serender direklerinin üst kısmına farelerin çıkmasını önlemek için takılan yuvarlak, alt kısmı çukur, ortası delik ağaç veya demir.

tekerlek: bk. teker.

tikme: bk. dikme.

tirek: bk. direk.

tokmak örtüsü: bk. omuz çatı.

uzunluk: bk. boyluk ağacı.

uzunluk bağı: [bağ, üst çelik, üst kiriş] Tekerlerin üstüne uzatılan uzun, yaklaşık 10x10 cm kalınlığında, köşeli ağaç.

üst çelik: bk. boyluk ağacı.

üst kiriş: bk. boyluk ağacı.

yanlama: [cablama, carmuk, çalma] Serenderlerde köşe direklerine çaprazlama olarak verilen destek.

yastık: Çürümesini önlemek için serenderin altına konulan düzgün taş.

yellik: bk. saçak bağı.

yuva: Dikmeli serenderlerde duvar oluşturulurken tahtaları yerleştirmek için direğe açılan çukur.

Dikmeli serenderin parçaları (Erenköy-Of)

Fotoğraf 1: Serenderin genel görünüşü (Erenköy - Of)

Fotoğraf 2: Serenderin genel görünüşü (Erenköy - Of)

Fotoğraf 3: Okağaçlı, omuz çatılı, taraklama duvarlı, çıkmalı serender
( amlık Mahallesi - Vakfikebir)

Fotoğraf 4: Dikmeli serender (Çayırçi köyü - Tonya)

Fotoğraf 5: Serenderin yandan görünüşü (Aksu köyü - Sürmene)

Fotoğraf 6: Sekiz direkli, çıkmalı, taraklama duvarlı serender
(Bozalan köyü - Vakfıkebir)

Fotoğraf 7: Omuz atılı serender (Erenköy - Of)

Fotoğraf 8: Seren direği, yanlama, teker, uzunluk bağı, taraklama ve ızgaranın yakından görünüşü (Aksu köyü - Sürmene)

Fotoğraf 9: Seren direği, teker, uzunluk bağı, dökme ağacının birleştirilmesi
(Aksu köyü - Sürmene)

5. Ahşap Camiler

Ahşap camiler, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yüzyıllar öncesinden zamanımıza kalan önemli bir mimarlık örneğidir. Anadolu'nun pek çok bölgesinde taştan yapılan ve bir kuyumcu ustalığı ile işlenen abidelerin karşılığı, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kerestede görülür. Bu, muhtemelen bölgenin kereste açısından zengin olmasından kaynaklanmaktadır. Cömertçe ahşap malzemeler kullanılarak yapılmış evler, samanlıklar, köprüler, serendiler, camiler... bunu göstermektedir.

Ahşap camilerin temeli veya ilk katı taş ile çıkmaktadır. Daha sonra ağaç çivilerle birleştirilen ahşap malzemeler bir sanat harikası olarak yeşilliği ile bilinen coğrafyada, bir nazar boncuğu gibi yerini almaktadır.

Bu tür yapıların sökülmesi, başka bir yere taşınması ve yeniden kurulması son derece kolaydır.⁷⁵⁶

Ahşap cami mimarîsi XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş, daha sonra yerini başka malzemelerle yapılan camiler almıştır. Rivayetlere göre, elli yıl öncesine kadar Trabzon'da ahşap camiler çoğunlukta imiş. Yeni camilerin pek çoğu ahşap camilerin yerlerine yapılmış, dolayısıyla eskiler yıkılmıştır. Günümüzde Trabzon'un doğu yörelerinde; Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat ve Of ilçelerinde rastlanmaktadır.

a. Ahşap Cami Yapı Biçiminin Kaynağı

Ahşap cami yapı biçiminin dış duvarları, serender yapı biçiminin duvar oluşumuna benzemektedir.⁷⁵⁷ Dolayısıyla bu yapı biçiminin kaynağı da serenderde olduğu gibi Türklerin ata yurdu olan Orta Asya'dır.

Ahşap cami yapı biçiminin Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk şekli konusundaki bilgiler, serenderde olduğu gibi, Ksenophon'un Anabasis adlı eserine, M.Ö. IV. yüzyıla kadar inmektedir.

Pers İmparatoru Keyhüsrev, kendi lehine savaşması için Yunanlı bir orduyu paralı asker olarak ülkesine çağırır. Keyhüsrev'in ölümüyle sonuçlanan Runaksa Savaşı'ndan sonra bu ordu, M.Ö. Eylül 401-Mart 399'da memleketlerine dönerken Fırat vadisinden Karadeniz'e ulaşır. Trabzon'a ulaştıktan sonra sahile paralel olarak Ordu'ya kadar yürürler. "Onbinlerin Dönüşü" adıyla tarihe geçen bu yolculuğu Ksenophon,⁷⁵⁸ Anabasis adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Yunanlı askerlerin maceralarını anlatan eser, Karadeniz Bölgesi'nin iki bin dört yüz yıl öncesi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.

⁷⁵⁶ Rize-Çayeli Ormancık camisi, Beşköy'den sökülerek Mahmutlu ve Geyik mahallesi arasına taşınmıştır. Karpuz; s.50.

⁷⁵⁷ Serender kelimesi ve yapı biçimi için bk. Demir; "Serendi/ Serender Kelimesi Üzerine", s.443-447.

⁷⁵⁸ Satrap Tissaphernes, Yunanlı askerlerin komutanını görüşmeye çağırıp hile ile öldürür. Askerler, aralarından Ksenophon'u önder seçerler. Adı geçen önder, Onbinlerin Dönüşü'nü Anabasis adlı eserinde anlatır.

Anabasis'teki bilgilere göre Onbinler, Trabzon'dan batıya giderken bugünkü Giresun ile Ordu arasında Massagetlere rastlarlar.⁷⁵⁹ Massagetler İskitlerin bir kolu olup birkaç grubu kapsamaktadır.⁷⁶⁰ Strabon, onların bir bölümünün Hazar denizinin doğusunda yaşadıklarını bildirmektedir.⁷⁶¹ Bizans kaynaklarında ise onların Türk olduğu kayıtlıdır.⁷⁶²

Ksenophon'un verdiği bilgilere göre Mossynoikler,⁷⁶³ ağaçların yatay olarak üst üste yığılması suretiyle inşa edilen evlerde oturmaktaydılar. Mossynoik, "ağaç kule, ağaç kalede oturanlar" manasına geldiği için bu adla anılmışlardır.

Zemininin taşla çıkılıp duvarlarının yatay ağaçlarla oluşturulduğu yapı biçiminin kaynağı; Tuva Cumhuriyeti'nde, Arzhan⁷⁶⁴ yakınlarında bulunan, XI. yüzyılda yapılmış Seyhan-Altay bölgesinin en büyük anıtında ortaya çıkmıştır.⁷⁶⁵ Ayrıca Güney Sibiryâ Türklerinin ve Uygurların da aynı usulle ev yaptıkları bilinmektedir.⁷⁶⁶ Ordu ve Giresun yöresinde pek çok türbenin Tuva Cumhuriyeti'ndeki anıtın basitleştirilmiş biçimine benzemesi ilgi çekicidir.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü bir yapı olan ahşap camiler, bu mimarlık tarzının biraz daha düzenlenmiş biçiminden başka bir şey değildir. Ağaçların kalın tahtalar biçimine getirilerek üst üste dizilmesi esasına dayanan ahşap camilerin yapılış biçiminin kaynağı da Altay'daki anıta, Sibiryâ ve Uygur Türkleri mimarisine dayanıyor olmalıdır.

Bu yörede Ksenophon'un tasvir ettiği türden yatay ağaçlarla inşa edilmiş düzensiz yapılar hâlâ bulunmakta, samanlık ve ahır olarak kullanılmaktadır.

Bütün bunlar, ağaçların üst üste yığılmasıyla inşa edilen yapıların kaynağının, Türklerin ana yurdu olduğunu ortaya koymaktadır.

Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin'de yaptığımız saha araştırmaları sırasında rastladığımız en eski tarih Samsun'un Terme ilçesine bağlı Yukarısöğütlü köyü Kocaali Camii'nde bulunmaktadır. Caminin batı duvarındaki ağaç kitabe şu şekildedir: "Çavuşlu köyü halkı ve âyan, beyân eder. Senesi 1112, Şaban". İfadeye göre yapılış tarihi Ocak 1701'dir.

En yenisi geçen yüzyıllardan veya bu yüzyılın başlarından kalmadır. Mimarînin ne zaman başladığını tespit edebilmek güçtür. Bununla beraber rivayetler bizi daha eskilere götürmektedir. Ordu iline bağlı İkizce ilçe

⁷⁵⁹ Ksenophon; s.215-223.

⁷⁶⁰ Aytbayev; s.632.

⁷⁶¹ Strabon; s.43.

⁷⁶² Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, s.23, 409-410.

⁷⁶³ Massaget ile Mossynoik, aynı ismin farklı milletlere mensup kalem sahiplerinin değişik yazılış biçiminden başka bir şey değildir.

⁷⁶⁴ Arzhan, İskitlerin bir boyunun ismidir. Bu isim Türkiye'de Murat ırmağının eski ismi, Arzani olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷⁶⁵ Marsadolov; s.526-532.

⁷⁶⁶ Ögel; Türk Kültür Tarihine Giriş, c.3, s.44, 143, 154.

merkezinde bulunan Lâleli Cami, rivayetlere göre, Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılmıştır. Fakat bu rivayetlerin doğruluğunu ispat edebilecek herhangi bir kaynak elimizde mevcut değildir.

b. Ahşap Camilerin Coğrafyası

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sinop'tan başlayıp Artvin'e kadar uzanan ve Doğu Karadeniz dağlarının eteklerinde kalan bölgede bulunmaktadır. Kabaca sınırlarını çizdiğimiz bu yöredeki ahşap camiler, tarihî eser özelliği taşımaktadır.

Ahşap camilerin yapılış sebebi elbette ki ibadete mekân olması içindir. Ancak tespitlerimize göre ahşap camilerin yapılışının diğer en önemli maksadı cuma ve bayram namazlarında birkaç köyün halkını bir araya toplayabilmektir. En az iki ve daha fazla köyün birleştiği arazilerde yer alması bunu göstermektedir. Ayrıca pek çok cami isminin Eski Cuma Camii veya Yeni Cuma Camii olması başka bir delildir.

Camilerin yapıldığı yerlerin kararlaştırılması konusu ise ilgi çekicidir. Tespit ettiğimiz yıkılmış veya hâlen duran her caminin yerinin belirlenmesi konusunda hemen aynı epizotlarla kurulmuş efsaneler anlatılmaktadır. Bunlardan biri de Fatsa ilçesine bağlı Geyikçeli beldesi camisinin yapılışıyla ilgilidir.

Vaktiyle Salihli köyü halkı ile Geyikçeli halkı bir araya gelirler. Ortak bir cami yaptırmaya karar verirler. Uzun süren tartışmadan sonra caminin Salihli köyü sınırları içerisine yapılması kararlaştırılır. Herkese görev verilir. Kimi marangozluk, kimi işçilik yapacaktır. İmkânı iyi olanlar da kerestesini temin edecektir.

Hemen hazırlıklar başlar. Caminin yeri ölçülüp eşilir. Malzemeler de eşilen yerin çevresine biriktirilir. Bir sonraki gün artık marangozlar gelip inşaata başlayacaktır.

Marangozlar sabah erkenden gelirler. Bir de bakarlar ki eşili alanın çevresinde bir tane ağaç kalmamış. Çalındığını zannederler. Üzülürler. "Cami kerestesini çalmak kimseye iyiye gelmez. Memlekette ne insanlar var, cami kerestesi de çalınır mı?" diye söylenirler. Başlarlar hırsız aramaya.

Araştırmaların neticesinde kerestelerin Geyikçeli sınırları içinde bulunan Evliyayı mevkiinde olduğu duyulur. Köylü toplanır. Söylene söylene keresteyi tekrar Salihli köyüne taşırlar. İkinci sabah bakarlar ki keresteler yerinde yine yok. Bu defa da keresteler Geyikçeli'ye taşınmıştır. Köylüler yine Salihli köyüne taşırlar. Fakat meselenin sırrını bir türlü çözemezler.

Bu defa merak edip gece gözcüler görevlendirirler. Gece olur. Altın boyunduruklu, altın kızaklı çok sayıda geyik birkaç ak sakallı, nur yüzlü insanla beraber gelir. Ağaçları geyik arabalarına yüklerler. Bir seferde Geyikçeli köyü içinde bulunan Evliyayı mevkiine götürürler.

Gözcüler, olup bitenleri köylülere anlatır. Mesele anlaşılır. Hemen caminin yerini değiştirirler. Bugünkü yerine yapılıır. Yörenin ismi bu hâdiseden sonra “Geyikçeli” olur.

Hemen her cami için buna benzer efsane anlatılır. Hâlen ayakta kalanların yıkılmama sebebi de çoğunlukla bu efsaneler ile ilgilidir diyebiliriz.

c. Araştırma Yapılan Ahşap Camiler

Trabzon ili, ilçe merkezleri ve köylerindeki ahşap camilerin sayısını belirlemek bizim için ilk amaç değildi. Dil, tarih ve kültür araştırmaları için gittiğimiz yerleşim yerlerinde rastladığımız ahşap camileri çalışmamıza dâhil ettik. Alan araştırmalarımız sırasında görme fırsatı bulduğumuz ve yapısı hakkında incelemeler yaptığımız ahşap camiler şunlardır:

1. Çaykara-Çambaşı Köyü, Ortamahalle Hacı Ömerli Camii (H. 1261-M. 1845).
2. Çaykara-Çamlıbel Köyü, Merkez Camii (M. 1305-H. 1894).
3. Çaykara-Taşkırın Köyü Camii (XIX. yy).
4. Çaykara-Taşören Beldesi Camii (M. 1260-H. 1841).
5. Çaykara Uzungöl Beldesi, Yenimahalle Camii (19. yy).
6. Dernekpazarı-Akköse Köyü Camisi (M. 1282-H. 1865).
7. Dernekpazarı-Günebakan Köyü Camii (M. 1286-H. 1869).
8. Dernekpazarı-Güneykondu Mahallesi Camii (M. 1235-H. 1819).
9. Dernekpazarı-Taşçılar Köyü Camii (H.1219-M.1804).
10. Dernekpazarı-Yukarıkondu Mahallesi Camii (H.1223-M. 1809).
11. Hayrat-Dereyurt Köyü, Merkez Eski Camii (M. 1247-H. 1832).
12. Hayrat-Sarmaşık Köyü, Sinanlar Mahallesi Camii (M. 1224-H. 1809).
13. Of-Bölümlü Köyü, Fatih Mahallesi Kaban Mescidi (M. 1284-H. 1868).
14. Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Mahallesi Camii (M. 1232-H. 1817).
15. Of-Cumapazarı Beldesi, Serindere Mahallesi Camii (M. 1301-H. 1884).
16. Of-Sugeldi Köyü, Aşağı Mahalle Camii (H. 1250-M. 1835).

ç. Ahşap Camilerin Yapılışı⁷⁶⁷

Her ahşap cami, doğal olarak ölçü, kuruluş ve yapılış biçimi bakımından diğerlerinden az çok farklıdır. Ancak ahşap camilerin yapılışında bir standart bulunmaktadır diyebiliriz.

Ahşap camilerin yapılışı şu şekildedir: Genellikle geniş bir arazinin müsait yeri eşilip düzlenir. Tercihe göre dikdörtgen (Dernekpazarı-Güneykondu Mahallesi Camii) veya kare (Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Camii) şekli verilir. Yastık adı verilen düzgün kesme taşlarla temelden çıkılır.

Bazı camilerde temelden çıktıktan sonra genellikle dayanıklılığı ile bilinen kestane, meşe ve karaağaç kerestesi kullanılır (Örnek: Çaykara-Uzungöl Beldesi, Yenimahalle Camii, bk. Fotoğraf: 1). Bu biçimde inşa edilen camilerin birinci ve ikinci katı ahşap olmaktadır.

Fakat Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin diğer illerinde, genellikle, ahşap camiler birinci kat hizasına kadar düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Birinci katın taşla çıkılması, rutubetin aşırı olduğu bu bölgede, ağacın toprakla temasını kesmek ve çürümesini önlemek içindir (Örnek: Çaykara Taşkiran Beldesi Camii, bk. Fotoğraf: 2).

Ahşap camilerin topraktan yukarıdaki ilk kısmını oluşturan kiriş/kalalar dört tanedir ve kalın ağaçların yonulması ile elde edilir. Alt kiriş /kalalar taşların üzerine yerleştirilir ve uçları boğaz açma⁷⁶⁸ suretiyle çivi kullanılmadan kare veya dikdörtgen biçiminde birbirine bağlanır. Bu bağlama işleminde kesinlikle demir çivi kullanılmaz. Kirişlerin birleştiği yerlerde egedemiri⁷⁶⁹ adı verilen demir keskinlerle dört köşeli derin birer delik açılır. Ağaç uçları kertilip çatma başı geçme/taraklama usulü ile birbirine bağlanır (Fotoğraf: 1, 2, 3). Böylece her bir kiriş/kalasin ucu, birbiri içine yerleştirilir ve açılan deliklere kara ağu/komar⁷⁷⁰ ağacından yapılan ağaç çivi çakılır. Böylece ağaç uçları dengeli bir biçimde yerleştirilir.

⁷⁶⁷ Ahşap camilerin yapılışıyla ilgili terimler, kaynak şahısların adlandırmasına dayanmaktadır.

⁷⁶⁸ Boğaz açma: taraklama, kertme.

⁷⁶⁹ Ege demiri: daldız, iğdemiri, iydemiri.

⁷⁷⁰ Komar, bir Türk boyunun ismidir. Ağacın isim alışı bu Türk boyu ile ilgili olmalıdır. Zeki Velidî Togan; Eski İran, Hindistan ve Orta Asya'da Komar ismine çok sık rastlandığını belirterek onları şöyle tanıtmaktadır: "Kumadh'ın r'li şekli olan Kumar, Önyasya Türklerinde pek çok görülüyor. ... Ptolemeüs'te Kumarlar Fergane'nin güneyinde kaydedilmişlerdir, onlar da Kumidh'ler gibi Sakalardan sayılmıştır. Bu isim Çangar ve Qongır isimleri ile bir olsa gerektir. Bu isimde çok kuvvetli kabile, Buhara'nın şarkındaki Baysun civarında bulunmuştur. Onlara sonradan "-at" çoğul edatıyla Qongrat da denilmiştir. Bunlar Alpbamsı destanını zamanımıza kadar yaşatan bir kabiledir. Güya Alpbamsı bu kabiledenmiş. Yalnız Ebulgazi Han'da zikrolunan Kumarlıoğlu adlı kabileyi bu sözlere ilâve edelim." (Togan; Umumî Türk Tarihine Giriş, s.22, 405.) Türkiye'de Komarlarla ilgili pek çok yer ismi bulunmaktadır: Kukarı köyü-Merkez Kütahya; Kumarlar Etili bucağı, Çan-Çanakkale; Kumarlı Tecirli Osmaniye; Kumarlı Andırın Maraş; Kumarlı Gökşun Maraş; Kumarlı Çarşamba Samsun; Kumarlı Boyabat Sinop; Kumarlı Kangal Sivas; Kumartaş Merkez Afyon; Kumartaş Kalecik Ankara; Van'ın Erciş ilçesi İkizçalı köyünün eski ismi Komar; Afyon Sincanlı Akdeğirmen köyünün eski ismi Kumar'dır. Of'un Barış köyünün önceki ismi ise

Yukarıda da belirtildiği gibi birinci kat bazı camilerde kesme taş ile yapılmıştır.

Zemin sağlamlaştırıldıktan sonra sıra ahşap camilerin duvarlarının yapılmasına gelmektedir. Duvar / gövde oluşturulmasında dikmeli⁷⁷¹ ve dikmesiz⁷⁷² olmak üzere iki şekil bulunmaktadır (Fotoğraf: 1, 2, 3).

Gövde kısmı, kalın dilme veya yonma keresteden oluşur. Çoğunlukla tek parça olan bu tahtalar, caminin uzunluğu kadardır. Yani zorunlu olmadıkça eklemeye yapılmaz. Boyu on metrenin üzerinde olan camilerde de durum aynıdır. Tahtaların genişliği 50 cm, kalınlığı ise 15 cm'den, istisnaların dışında, aşağı değildir.

Dikme,⁷⁷³ üst çelikle çatı arasında bulunan dört köşeli ağaçtır. Köşelere ve kapı kenarlarına dikilir. Nadiren de olsa aralara direk dikilmişlerine rastlanır. Bu durumda köşeye ve aralara dikilen direklere, tahtaların uçları düzenli olarak yerleşecek bir biçimde yuva açılır. Tahtaların uçları bu yuvalara yerleştirilir. Tahtalar yatay olarak üst üste koyulmaktadır.

Dikmesiz duvarların oluşturulması daha ilgi çekicidir. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak yerleştirilir. Tahta uçları kertilir ve çatma başı geçme / taraklama⁷⁷⁴ yoluyla birbirilerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar (Fotoğraf: 1, 2, 3).

Tek katlı olanlarda bu durum son tahtaya kadar devam eder. İki katlılarda ise ikinci kat bağlantısı yapılır ve çatıya kadar aynı şekil sürdürülür.

İkinci katta, mahfil önde çıkıntı hâlinde yer almaktadır. Mahfil taşıyan sütun başları, çıkıntılar, mahfil korkulukları ve ikinci katın ön kısımları, araştırma yapabilme imkânı bulduğumuz bütün camilerde, oyma tekniği ile işlenmiştir (Örnek: Çaykara-Taşkırın Köyü Camisi, Fotoğraf: 4).

Yukarıda da anlatıldığı gibi kapı kenarlarına söve veya dikme ismi verilen ağaçlar dikey olarak yerleştirilir.

Ahşap camilerin giriş kapıları özenle işlenmiş olup genellikle çift kanatlıdır. Ahşap veya bakır oymacılığının en güzel örnekleriyle karşılaştığımız kapılar, Türk ahşap ve metal işlemeciliğinin nadide

Komarit'tir. (Köylerimiz; s. 384, 707, 709.) Komare (Yomra) (Bostan; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, s.452, 472.) Komarı köyü (Sinop), Akçaabat'ın Demirci köyünün bir mahallesinin ismi Komarlı'dır. Trabzon merkez ilçe, Akçaabat merkez ilçe ve köyleri, Söğütlü beldesinde oturan çok sayıda ailenin soyadı Komar'dır. Balkanlar'da Macaristan'da arkeolojik araştırma yapılan ve Macar kültürünün tarihi açısından önemli eserlerin bulunduğu bir yerin ismi Komaromban'dır. Budapeşte'nin kuzeybatısında Komaran Kalesi, Selânik yakınlarında Komaran nahiyesi bulunmaktadır.

⁷⁷¹ Trabzon'un doğu bölgelerinde: tikmeli, direkli / tirekli, söveli.

⁷⁷² Trabzon'un doğu bölgelerinde: tikmesiz, direksiz / tireksiz, sövesiz.

⁷⁷³ Dikme: direk, söve.

⁷⁷⁴ Taraklama: giyme.

güzelliklerini yansıtır. Kapı süslemeleri, bitki motifleri ağırlıklıdır (Örnek: Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Mahallesi Camii, Fotoğraf: 5). İşlemeler kabartma şeklinde olup aşı veya kök boyası ile boyanmıştır. İşlemeli olmayan kapılara da rastlamak mümkündür.

Aydınlatma için genellikle dört yöne açılan dikdörtgen veya kare şeklindeki küçük pencerelerden istifade edilir. Bazılarında çekme ismi verilen pencere kapağı bulunmaktadır.⁷⁷⁵

Ahşap camilerdeki minber ve mihrap genellikle ceviz ağacından yapılmıştır. Minberin giriş söveleri daima süslemelidir. Çoğunlukla örgü motifleri işlenmiştir (Örnek: Of-Sugeldi Köyü, Aşağı Mahalle Camii, Fotoğraf: 6).

İç kısımda yer alan minber ve mihraplar ceviz veya incir ağacından yapılmış olup genellikle işlemelidir. Kapı işlemlerinde olduğu gibi kabartma ve oyma sanatı açısından Türk sanatının zenginliklerini sergiler. Buralardaki işlemler de aşı veya kök boyası ile boyanmıştır. Özellikle camilerin iç kısımlarındaki kabartmaların boyanmayanları pek zarar görmeden zamanımıza kadar ulaşmıştır.

Bazı camilerde yukarıya genişleyerek yükselen vaiz kürsüleri (Örnek: Çaykara-Taşkırın Köyü Camii, Fotoğraf: 7); bazılarında ise düz yapılı vaiz kürsüleri bulunmaktadır (Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Mahallesi Camii, Fotoğraf: 8). Vaiz kürsüleri de genellikle çeşitli geometrik şekiller ve bitki motifleri ile süslenmiştir.

Hemen bütün camilerde son cemaat yeri bulunmaktadır. Araştırma alanımızda yer alan camilerin son cemaat yerleri, genellikle cemaatin namazdan sonra oturup sohbet edebilmesi için düzenlenmiştir.

Ahşap camilerin tavanları ayrı bir sanat harikasıdır. Kare veya dikdörtgen tavanlar, çerçeveler içine alınmış tavan göbekleri çeşitli biçimler verilerek süslenmiş, âdeta bir kilim gibi dokunmuştur. Bitki resimleri ve geometrik şekillerle süslenmiş tavanların her biri farklı bir güzellik yansıtmaktadır. Halk sanatının güzel bir örneği olan tavan süslemelerindeki derinlik gerçekten dikkat çekicidir (Fotoğraf: 22, 23).

Ahşap camilerin son bölümü çatıdır. Dikmelerin veya yatay tahtaların üzerine atılan boyluk ağacı,⁷⁷⁶ çatının ilk kısmını oluşturur. Boyluk ağaçlarının üzerine kurulan çatılar; kırma / dört omuz kırma çatıdır. Bu tür çatılar dört tarafa eğimli olduğu için binaları bir şemsiye gibi kucaklamaktadır (Fotoğraf: 1, 2, 3). Bir başka çatı türü olan beşik örtüsü biçimine camilerde hiç rastlanmamıştır.

⁷⁷⁵ Orta Karadeniz Bölgesi'nde incelediğimiz bazı camilerde pencere yoktur. Penceresi olmayan camilerde namaz vakitlerini tespit edebilmek için güneşe göre ayarlanmış küçük delikler bulunmaktadır. Bu delikler aynı zamanda cami içinin aydınlatılması görevini de yaparlar.

⁷⁷⁶ Boyluk ağacı: serender bağı, saray bağı, uzunluk.

Kırma / dört omuz kırma çatılarda bütün dökmelerin ucu bir araya getirilerek çakılır. Bu durumda çatının zirvesi tek noktada toplanmış olur.

Çatıda makas ağaçlarının üzerine kalınlığı yaklaşık 2x5 cm kalınlığında çıta çakılır. Çıtaların sayısı örtü malzemesine göre ayarlanır. Çatının üzerine çakılan makas ağaçları, caminin gövdesinden 40-50 cm uzun olur. Saçak denilen bu artırmanın uçlarını dört tarafından çevreleyen 2x8 cm boyutunda saçak bağları⁷⁷⁷ çakılmaktadır. Saçak bağları üst örtüsünün kaymasını ve karın aynı anda akmasını önlemekte, camileri derli toplu göstermektedir. Ayrıca çatı içeriden kar bağları ile birbirine iyice kenetlenir.

Trabzon ili sınırları içinde yer alan camilerin tamamına yakınının saçakları geniş tutulmuştur. Bunun sebebi bölgenin aşırı yağışlı ve nemli oluşu ile ilgilidir. Saçaktan düşen yağmur damlalarının keresteden yapılmış duvarları ıslatıp çürütmesini engellemektir (Fotoğraf 1, 2, 3).

Çatının dört tarafındaki uçları yellikle çevrilir. İçeriden de en az dört işlemeli direklerle desteklenir. Üzeri eskiden, yine ahşap malzemeler olan karatahta veya hartama ile örtülürmüş. Zamanla bu malzemeler çürümüş, yerini kiremit ve saclar almıştır (Fotoğraf: 1, 2, 3).

Bu camilerin bir başka özelliği de minaresiz oluşudur. Gördüğümüz elliye yakın caminin hiçbirinde minareye rastlayamayışımız veya minarelerin sonradan yapılmış olması, bölgede eskiden minare ustalığının olmadığını akla getirmektedir.

Bazılarının bahçesinde dış yapı itibarıyla aynı özellikleri taşıyan medreseler bulunmaktadır. Camilere göre daha küçük olan medreselerin pek azı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

d. Ahşap Camilerde Öne Çıkan Bazı Motifler ve Tarihî Alt Yapısı

Trabzon ili içinde yer alan camilerde en sık karşılaşılan motifler Hazar⁷⁷⁸ ve Karay⁷⁷⁹ Türklerine aittir denilebilir. Oğuz Türklerinden önce bu

⁷⁷⁷ Saçak bağı: yellik.

⁷⁷⁸ Hazar Devleti; Hazar denizinin batısında, Don, Volga ve Kafkasya üçgeninde, geniş bir coğrafyada kurulmuştur. Birden çok dili ve dini olan bu devletin ağırlıklı nüfusu Türklerin Onogur (Ogur-Bulgar), Macar ve yönetici olarak da Hazarlardan oluşmaktaydı. (Rásonyi; s.114.) Hazar ismi ilk kez 558'de Sasanî-Sabar savaşında geçmektedir. 576'da Köktürk Devleti sınırının Karadeniz kıyılarına ulaşmasından sonra, Batı Köktürk Devleti'nin batıdaki uç noktasını oluşturduğu için Çin kaynaklarında da yerini almıştır. Bizans sınırında yer aldıkları için Bizans kaynakları onlardan, bu tarihlerde, sıkça söz etmektedir. Hazarlar, VII. yüzyılın ortalarına doğru Göktürklerden kopup müstakil bir duruma gelmişlerdir. (Rásonyi; s.114.) Hazar Devleti'nin kuruluşunun 650 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yaptığı ve Tiflis'i topraklarına kattıkları bilinmektedir (Yumanadi-Kuleshov; s.467.) X. yüzyılda Müslüman tacirlerin Erzurum'dan Trabzon'a gittiklerini, burada Hazarlardan kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşları aldıkları bilinmektedir (Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.29-30.) Sultan Alparslan 1065 yılında Gürcistan'a düzenlediği ve akıncılarının Trabzon'a kadar ulaştığı bir seferde bu yörede Hazarlarla karşılaşmıştır (Sevim; s.66.) Trabzon Devleti zamanında tutulan Maçka Vazelon Manastırı kilise kayıtlarında Hazar Türklerine ait şahıs isimlerine rastlanmıştır. (Shukurov; s.115.) 1876 (1293) tarihli Trabzon Salnamesi'nde Of

yöreye gelip yerleşen Hazar ve Karay Türklerinin ağaç işlerinde ileri derecede uzman durumuna geldiği anlaşılmaktadır.

Ahşap camilerde en sık rastlanan ve en öne çıkan motiflerden birisi altı köşeli “Davut yıldızı” veya “Mühr-i Süleyman” denilen semboldür (Fotoğraf: 9, 10, 11, 12, 13, 14).⁷⁸⁰ Bu motife Trabzon ve Rize'deki camilerin iç süslemelerinde sıkça rastlanmakla birlikte Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çeşitli mezarlıklarda, mezar taşlarında da rastlanmıştır. Sinop Müzesinin bahçesinde yer alan mezar taşlarında, Niksar şehir mezarlığında bizzat tarafımızdan tespit edilmiştir.

Diğer bir dikkat çeken motif ise “Yedi Kollu Şamdan”dır (Fotoğraf: 15, 16). Bu şamdan motifi de Hazar ve Karay Türklerine aittir.

Ahşap camilerin süslemelerinde sık rastlanan diğer bir sembol ise “Koç Boynuzu”dur (Fotoğraf: 16, 17, 18, 19). Bu sembol, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleşen Akkoyunlulara ait olmalıdır.⁷⁸¹

ilçesine bağlı bir Hazarkozan karyesi (yeni ismi İkidere) bulunmaktadır. Araklı'nın Ayvadere köyünün bir mahallesinin ismi Hazer'dir. Nüfus mübadelesi sırasında Hazar isimli çok sayıda vatandaşımızın Yunanistan'a gittiği tespit edilmiştir. Günümüzde Trabzon merkezinde yaşayan Hazar ve Hazaroğlu soyadı taşıyan aileler bulunmaktadır.

⁷⁷⁹ Hazar Türkleri Bulan hâkimiyeti zamanında Karay dinini kabul ederler. Bu din Müslümanlık ve Yahudilik unsurlarından oluşmaktadır. Karay Türkleri zaman içinde çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Hazar Devleti içinde eski bir Türk kavmi olan Kalisler, Râsony'ye göre Kırım'daki Karayların atasıdır. (Râsony; s.155-116.) Hazar ve Hazar Devleti içinde bulunan diğer boylarla aynı kaderi paylaşan ve muhtemelen onlarla Trabzon yöresine gelen Kalislerle ilgili Trabzon ve yöresinde yer isimleri bulunmaktadır: 1293 (1876) tarihli Trabzon Salnamesi'nde Of'a bağlı Kalis karyesi bulunmaktadır (Trabzon Vilâyeti Salnamesi; c.8, Ankara, 1995, s.295.) Burası yakın zamanda yeniden düzenlenen idarî yapıdan sonra Köprübaşı ilçesi Beşküy beldesi sınırları içinde kalmış ve ismi Konuklu olarak değiştirilmiştir. Yaptığımız saha araştırmaları sırasında, Konuklu Mahallesi'nin yaşlıları, nüfus mübadelesi sırasında, bu köyden göçen insanların arasında Hazar isimli şahısların da bulunduğunu anlattılar. Bu bağlantı ilgi çekicidir. Ayrıca Bayburt'a bağlı Kabaçayır köyünün eski ismi Kaliskayar'dır. Ayrıca Niksar'a bağlı Karay köyü bulunmaktadır.

⁷⁸⁰ Bu sembol başka bir dini temsil ediyor diye Trabzon'daki camilerde bulunan Mühr-i Süleyman motiflerinin çoğu tahrip edilmiştir. Hâlbuki Mühr-i Süleyman mazmunu Divan şiirinde kullanılmakta olup sevgilinin ağız ve dudakları olarak kabul edilir: Her ehrimen olmuş dehen-i dilbere mâyil / Alemdе velf mühr-i Süleyman ele girmez (Yahyâ Bey) (Geniş bilgi için bk. İskender Pala; Divân Şiiri Sözlüğü, Ankara, 1989, s.368).

⁷⁸¹ Erzincan Emirliği yıkıldıktan sonra Trabzon'a sığınan bölgenin bir kısmı Akkoyunluların eline geçer. Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Osman Bey, toprakları bölerken Bayburt'u yeğeni Kutlu Beye verdi. Kutlu Bey, Bayburt'un Sınur köyünü devlet merkezi yaptı ve burada oturdu. III. Aleksios (1349-1390), bölgede kuvvetli bir duruma gelen Türkmen beylerine akraba oldu. III. Aleksios, kız kardeşi Maria'yı Tur Ali Beyle evlendirdi. Böylece güney sınırlarının güvenliğini kısmen sağlamış oldu. Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki “Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyunu Beyan İder Hanum Hey” başlıklı bölüm, Akkoyunlu Tur Ali Beyin Trabzon'a seferini, Trabzonlularla mücadelesini ve Trabzon Tekürü'nün kızı Selcen Hatunla evlenişini anlatmaktadır. Adı geçen eser ile tarihî olaylar ve şahıslar arasındaki benzerlik dikkat çekici olup ayrı bir çalışma konusudur. Tahrir defterindeki kayıtlarda Akkoyunluların Sürmene'nin Halanik köyünde bir pazarı olduğu görülmektedir. Bu köy Katherina (Despina Hatun)'ya çeyiz olarak verilmiş, Akkoyunlular da bu yolla Karadeniz'e açılmıştır. 1501-1502'de Tebriz

İlk bakışta ilgimizi çekenler ise ok motifleridir. Çaykara-Taşkırın Köyü Camii'nde altı ok (Fotoğraf: 20), Çaykara Uzungöl Beldesi, Yenimahalle Camii'ndeki dört ok (Fotoğraf: 21) işlemleri büyük bir ihtimalle Türk boylarıyla ilgili görünmektedir. Ancak biz bu konuda, şimdilik, bir sonuca ulaşamadık.

e. Ahşap Camilerle İlgili Terimler

alt kiriş: (kalas) dört köşe kalın keresteden yapılmış yatay destek parçası.

ayıomuzu çatı: bk. beşikörtüsü çatı.

bağ: bk. uzunluk bağı.

bağ kirişi: bk. seren.

beşikörtüsü çatı: (ayıomuzu çatı); ahşap yapılarda kullanılan bir çatı biçimi. Boyluk ağaçlarına eğik biçimde çatı ağacı ve dökme ismi verilen ağaçlar çakılır. Dökmelerin ucu zirvede düz bir şekilde yerleştirilmiş okağacına tutturulur.

boğaz açma: 1. bk. taraklama; 2. Tabana yerleştirilen alt kiriş / kalas ağaçlarının birbirine bağlanması için her ağacın ucunda oluşturulan bağlama boşluğu.

boyluk ağacı: (saray bağı, uzunluk, üst çelik, üst kiriş) ahşap yapıların duvar kısmının üzerine yerleştirilen ve çatının ilk kısmını oluşturan ağaç.

cablama: bk. çıta.

çark örtüsü: bk. omuz çatı.

çatı ağacı: (dökme, makas ağacı) bir ucu saçak bağına, diğer ucu okağacı veya diğer çatı ağaçlarına çakılan ve eğik olarak duran ağaçlar.

çekme: pencere kapağı.

çıkma: Ahşap yapılarda yanlardan yapılan çeşitli boylardaki artırma.

çıta: (cablama) makas ağaçlarının üzerine çakılan ölçüleri yaklaşık 2x5 cm olan uzun ve ensiz tahta. Çatı örtüsüne göre sayısı ve sıklığı değişmektedir.

Akkoyunlularından bir grup halk Yavuz Sultan Selim'e sığınmıştır. Yavuz Sultan Selim de onları Trabzon ve Rize'nin bazı bölgelerine yerleştirmiştir. 1583 yılı tahrir kayıtlarına göre Sürmene nahiyesinde Purnak isimli bir karye bulunmaktadır. Purnak (Pürmek, Pornak), Akkoyunlulara bağlı bir oymağın adıdır. -ir ve -yir'li şimdiki zaman çekimi, k > c ve g > ç değişmesi. Azerbaycan kaynaklı Kalandar Gecesi Uygulamaları yörede canlı olarak yaşaması dikkat çekicidir. Daha önemli bir konu ise Güneş Duası Uygulamalarıdır. Güneş Duası uygulamaları, Ahmet Caferoğlu tarafından Azerbaycan'da tespit edilmiş ve Şamanizmle ilgisi bir makale ile açıklanmıştır. Tespit edilen yer isimleri, dil özellikleri, halk kültürü uygulamaları ve tarihî belgeler bir araya getirildiğinde Akkoyunluların Trabzon ili içinde seyrek olarak Maçka, Of ve Hayrat'a; yoğun olarak da Yomra, Arsin, Araklı ve Sürmene yöresine yerleştikleri ortaya çıkmaktadır.

daldız: bk. eğdemiri.

dikme: 1. bk. söve; 2. (direk, söve) ahşap camilerin duvarını oluşturmada üst çelikle çatı arasına dikey olarak köşelere, kapı kenarlarına ve aralara dikilen dört köşeli ağaç.

dikmeli: ahşap camilerin duvarını oluşturmada direk dikilip tahtaların çakıldığı veya yuvalara yerleştirildiği bir biçim. Bu durumda köşeye ve aralara dikilen direklere tahtaların uçları düzenli olarak yerleşecek bir biçimde boşluk açılır. Tahtaların uçları bu yuvalara yerleştirilir.

dikmesiz: ahşap camilerin duvarları oluşturmada direğin kullanılmadığı bir biçim. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak birbirinin üzerine yerleştirilir. Tahta uçları kertilir ve boğaz açma / taraklama yoluyla birbirilerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar.

direk: bk. dikme.

dökme: bk. çatı ağacı.

dört omuz çatı: bk. omuz çatı.

döşeme: Dökme ağaçlarının üzerine döşenen taban tahtaları.

döşeme bağı: bk. giriş .

duvar: (gövde) ahşap camilerde dışı çevreleyen yatay tahtalardan oluşturulan düzlem. Kalın dilme veya yonma keresteden oluşur. Çoğunlukla tek parça olan bu tahtalar, caminin uzunluğu kadardır. Yani zorunlu olmadıkça eklemeye yapılmaz. Boyu on metrenin üzerinde olan camilerde de durum aynıdır. Tahtaların genişliği 50 cm, kalınlığı ise 15 cm'den, istisnaların dışında, aşağı değildir.

eğdemiri: (daldız, iğdemiri, iydemiri) Ucu geniş ve keskin demir.

eşmek: toprak kazmak.

giyme: bk. taraklama.

gövde: bk. duvar.

hardama: bk. hartama.

hartama: (hardama) kiremit yerine kullanılan ince çatı tahtası. Doruk veya çam ağaçlarından çok ince biçimde soyularak elde edilir.

iğdemiri: bk. eğdemiri.

iydemiri: bk. iğdemiri.

kalas: bk. alt giriş.

kara ağuş: tahtaları birbirine bağlamak için çivi yapılan ağuş.

karatahta: kiremit yerine kullanılan ince tahta.

kar bağı: çatıda makas ağaçlarını birbirine bağlayıp esnemeyi önlemek ve kar yağdığında çökmeyi engellemek için çakılan ağaç.

kertme: bk. boğaz açma.

kertmek: Tahta uçlarını yerleştirmek için boşluk açmak.

kırma çatı: bk. omuz çatı.

kiremit: (Yun.) Yapıların çatılarını örtmekte kullanılan, yan yana dizilerek, suyu aşağıya geçirmeden dışarı akıtacak biçimde yapılmış, kızıl toprağın renginde, pişmiş balçık levha.

kiriş: bk. seren.

komar: bk. kara ağı.

makas ağacı: bk. çatı ağacı.

okağaçlı omuz çatı: Çatının, yatay olarak konulan ve uzunluğu 1-3 m arasında değişen bir ağaçta toplanma biçimi. Köşelerden uzatılan çatı ağaçları, en üst noktada yatay olarak bulunan okağacında toplanır.

omuz çatı: (çark örtüsü, kırma çatı, dört omuz çatı, tokmak örtüsü) Çatının tek noktada toplanan biçimi. Dört veya altı direk üzerine yapılmış olanlarda görülür. Bu tür çatılarda okağacı bulunmaz. Makas ağaçlarının ucu bir araya getirilerek çakılır. Bu durumda çatının zirvesi tek noktada toplanır.

oturacak: bk. seren.

sac: demir veya çinkodan yapılmış çatı örtüsü.

saçak: Bir yapının herhangi bir bölümünü güneş ve yağmurdan koruması için, o bölümden dışa taşkın ve altı boşta olarak yapılan örtü; çatıda artırma.

saçak bağı: (yellik) Üst örtüsünün kaymasını önlemek ve karın birden akmasını engellemek için çatının dört tarafına çakılan tahtalar.

sandıraç: bk. seren.

saray bağı: bk. boyluk ağacı.

seren: (bağ kirişi, kiriş, oturacak, sandıraç, taban ağacı) ahşap camilerin topraktan yukarıdaki ilk kısmını oluşturan, yaklaşık 20x30 cm kalınlığında, yatay olarak yerleştirilen ağaç. Dört tanedir. Uçları boğaz açma suretiyle çivi kullanılmadan kare veya dikdörtgen biçiminde birbirine bağlanır. Seren / kalas / alt kirişlerin birleştiği yerlerde eğedemiri adı verilen demir keskilerle dört köşeli derin birer delik açılır. Böylece iki ağaç, birbiri içerisine çivisiz olarak dengeli bir biçimde yerleştirilir.

söve: (dikme) kapı kenarlarına dikey olarak dikilen ağaç.

taban ağacı: bk. seren.

taraklama: (giyme) 1. bk. boğaz açma; 2. Direksiz ahşap camilerin duvarlarının oluşturulması sırasında tahtaların uçlarını birleştirme biçimi. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak yerleştirilir. Tahta uçları

kertilir ve boğaz açma yoluyla birbirilerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar.

tikme: bk. dikme.

tirek: bk. direk.

tokmak örtüsü: bk. omuz çatı.

uzunluk: bk. boyluk ağacı.

uzunluk bağı: (bağ, üst çelik, üst kiriş) tekerlerin üstüne uzatılan uzun, yaklaşık 10x10 cm kalınlığında, köşeli ağaç.

üst çelik: bk. boyluk ağacı.

üst kiriş: bk. boyluk ağacı.

yastık: çürümelerini önlemek için seren / kalas / alt kirişlerin altına konulan düzgün taş.

yellik: bk. saçak bağı.

yuva: dikmeli ahşap camilerde duvar oluşturulurken tahtaları yerleştirmek için direğe açılan çukur.

Trabzon yöresindeki ahşap camiler genellikle iki katlıdır. Birinci katı kesme taşla, ikinci katları ise taraklama usulü ile keresteden yapılmıştır. Çoğunun çatısı dört omuz çatı olup oluklu kiremitle örtülüdür.

Camilerin kapıları, mihrap, minber, vaaz kürsüsü, mahfil ve tavanları; eski Türk boylarına ait motifler, hayvan, çiçek, başka bitki ve meyvelerle kuyumcu ustası gibi süslenmiştir.

Kapılar, çatı direkleri, ikinci kat balkonları, köşk, korkuluklar, mihrap ve minberlerde bulunan bitki ve hayvan figürleri oya gibi işlenmiştir. Bunlar, Türk süsleme sanatının özgün zarif örnekleri durumuna gelmiştir.

Araştırmalarımız sırasında yaşadığımız belki de en olumsuz durum, işlemleri yapabilen tek bir ustanın bile hayatta kalmadığını öğrenmektir.

Bu tür mimarînin başlaması, en az iki bin dört yüz yıl öncesine kadar dayandığı tahmin edilmektedir. Tamamen ahşap malzemelerle inşa edilmiş olması Türk mimarîsinin bir özelliğidir.

Yüzyılımızın ortalarında her iki veya üç köyden birinde rastlanan ahşap camiler, artık yerini beton türü mimarîlere bırakmıştır. Bu yüzden sayıları azalmıştır.

Rutubetli iklime ahşap malzemenin dayanmaması ve bilinçsiz onarımlar camilerin ve süslemelerin orijinalliğini bozmuştur.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan ahşap camiler hakkında acilen akademik araştırmalar yapılmalıdır. Bu camiler derhâl koruma altına alınmalı, onarımla aslına uygun yapılmalıdır. Olumsuzluklara karşı direnen Türk'ün zarif sanatı, bir an önce kurtarılmalı ve canlandırılmalıdır.

Fotoğraf 1: Çaykara - Uzungil beldesi Yenimahalle Camii

Fotoğraf 2: Çaykara - Taşören köyü camii

Fotoğraf 3: Of - Sugeldi köyü Aşağı Mahalle Camii

Fotoğraf 4: Çaykara Taşkiran köyü camii (mahvil)

Fotoğraf 5: Of - Bölümlü beldesi Mithat Paşa Mahallesi Camii giriş kapısı

Fotoğraf 6: Of - Sugeldi köyü Aşağı Mahalle Camii (Minber, minber giriş kapısı üzerinde yedi kollu şamdan)

Fotoğraf 7: Çaykara - Taşkiran köyü camii vaiz kürsüsü

Fotoğraf 8: Of - Bölümlü beldesi Mithat Paşa Camii vaiz kürsüsü

Fotoğraf 9: Cumapazarı beldesi Serindere Mahallesi Camii
(Davut yıldızı, mühr-i Süleyman motifi)

Fotoğraf 10: Çaykara - Taşören beldesi camiinin mihrabı
(İki yanda Davut yıldızı, mühr-i Süleyman motifi)

Fotoğraf 11: Çaykara - Taşören beldesi camii
(Davut yıldızı, mühr-i Süleyman motifi)

Fotoğraf 12: Çaykara - Taşören beldesi camii minberi giriş kapısı üzerinde
üç hilâl Davut yıldızı/ mühr-i Süleyman Türk bayrağı motifleri iç içe

Fotoğraf 13: Çaykara - Uzungil beldesi Yenimahalle Camii
(Müher-i Süleyman motifi ve ay yıldız motifi iç içe)

Fotoğraf 14: Çaykara - Taşören beldesi camii
(Müher-i Süleyman motifi)

Fotoğraf 15: Of - Sugeldi köyü Aşağı Mahalle Camii
(Minber giriş kapısı üzerinde yedi kollu şamdan motifi)

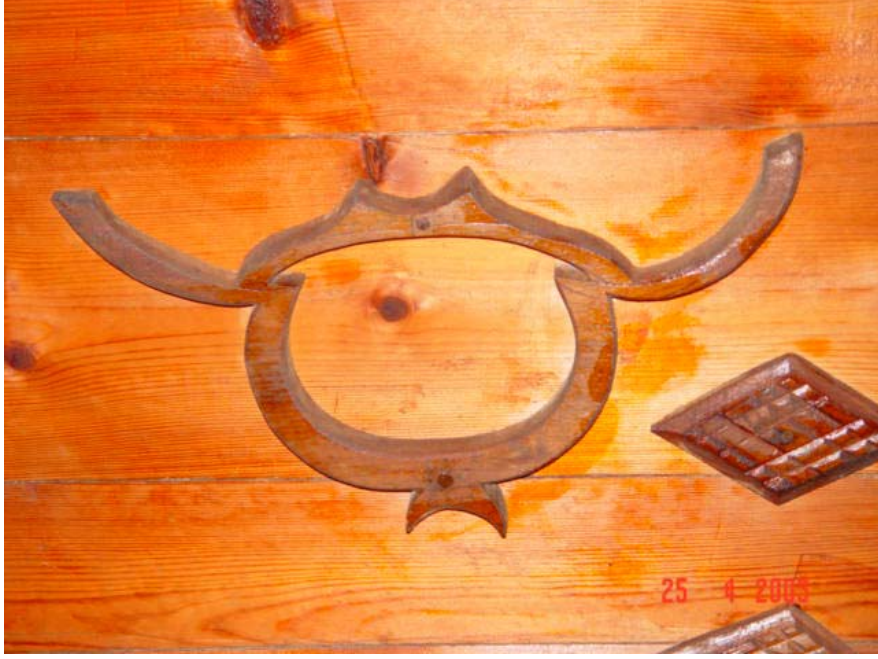
Fotoğraf 16: Of - Bölümlü beldesi Mithatpaşa Mahallesi Camii
(Koç boynuzu motifleri)

Fotoğraf 17: Of - Bölümlü beldesi Mithatpaşa Mahallesi Camii Çeşmesi üzerinde koç boynuzu motifleri

Fotoğraf 18: Bölümlü beldesi Mithatpaşa Mahallesi Camii (Koç boynuzu motifleri)

Fotoğraf 19: Çaykara - Taşkıran köyü camii
(Koç boynuzu motifi)

Fotoğraf 20: Çaykara - Taşkıran köyü camii
(Altı ok motifi)

Fotoğraf 21: Çaykara - Uzungöl beldesi Yenimahalle Camii
(Dört ok motifi)

Fotoğraf 22: Çaykara - Çambaşı köyü Ortamahalle Hacı Ömerli Camii
tavan göbeği

Fotoğraf 23: Çaykara köyü camii tavan göbeği

Sonuç ve Değerlendirme

Tarihî kaynaklar, yer isimleri, yörede konuşulan Türkçenin özellikleri, mimarî eserler, halk oyunları ve diğer kültür unsurları dikkate alındığında Trabzon ve çevresi, Türkiye'nin Türkleşen ilk bölgesi olduğu anlaşılmaktadır.

Turan kökenli Kutlar, Kaslar, Kurlar, Kimmerler, Sakalar, Alanlar, Avarlar ve Komarlar ile Türk kökenli Hunlar, Bulgarlar, Macarlar, Uzlar, Karluklar, Kumanlar/ Kıpçaklar, Kırgızlar ve Peçenekler; Oğuz Türklerinden önce Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleşmişlerdir.

Selçuklu Türkleri Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra 1080 yılında Trabzon ve çevresini topraklarına katmış, ancak kısa bir zaman sonra bölgeden geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Selçuklu Devleti zamanında kurulan Saltuklu Beyliği, Dânişmendli Beyliği ve Mengücek Beyliği topraklarını kuzeye doğru genişleterek Karadeniz sahillerine yaklaşmışlardır.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yakın coğrafyalarda kurulan Hacıemiroğulları Beyliği, Taceddinoğulları Beyliği, Şebinkarahisar Emirliği, Erzincan Emirliği sınırlarını sürekli Trabzon ve çevresine doğru genişletmişlerdir. Akkoyunlular, Doğu Anadolu Bölgesi'nden kuzeye doğru ilerleyerek Doğu Karadeniz Bölgesi'nin arkasındaki dağlara kadar ulaşmışlar, hatta çeşitli yollarla Karadeniz'in sahillerine inmişlerdir. Sürmene'nin Halanik köyünde Akkoyunluların bir pazarının olması gerçekten ilgi çekicidir.

Trabzon ve çevresi, 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Trabzon ve çevresi Osmanlı topraklarına katılmadan önce bu yörede yaşayanların çoğunluğunun Hristiyanlaşan Türkler olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Oğuzlardan önce gelip Trabzon ve çevresine yerleşen Türklerin ağız özellikleri hâlâ korunmaktadır: Kelime başında k- ve t- ünsüzlerinin korunması, y->c-, -g->-v- değişimleri, şahıs zamirlerinin bular, olar, şular biçiminde söylenmesi bunlardan bazılarıdır.

İslâmiyet öncesi Türk kültür unsurlarından olan kurt dede motifi, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde hâlâ canlılığını korumaktadır.

Eski bir Türk yaylı sazı olan kemençe, bölgenin en önde gelen müzik aracıdır.

Kaynağı Orta Asya olan serender mimarlık biçimi, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde en az 2400 yıldır bulunmaktadır.

Serender mimarlık biçimi ile yapılan ahşap camiler ve ahşap camilerin içinde yer alan motifler ise Türk kültürünün bir ansiklopedisi durumundadır.

DİZİN

- (A)varyan, 51
A. von Gabain, 7, 36
Abdurrahman-ı Dükiyye, 38, 78
Abirattaş, 11
Acısu, 17
Adad, 12
Afrasiyap, 22
Afrika, 4, 40, 169, 173, 179
Afyon, 31, 57, 158, 209
Agum, 11
Ahî Eyne Bey, 103
Ahmet Caferoğlu, 37, 61, 100, 214
Aiskhylos, 18
Akad İmparatorluğu, 8
Akatça, 7, 14
Akçaabat, 17, 24, 31, 47, 49, 57, 58, 71, 72, 109, 112, 116, 117, 123, 124, 125, 126, 128, 147, 160, 161, 164, 165, 209
Akdeğirmen, 31, 57, 209
Akkad, 6, 8
Akkadlar, 6
Akkoyunlu ağzı, 131, 137
Akkoyunlu Türkmenleri, 136
Akkoyunlular, 73
Ako / Ago, 73
Akpazarı, 41
Aksu ırmağı, 92, 97
Aktarla, 16
Aktaş, 35
Alâeddin Ali, 86, 88, 105
Alâeddin Ali Bey, 86
Alaeddin Keykubat, 85
Alâeddin Keykubat, 75, 76
Alan, 13, 41
Alan Türkleri, 41
Alanköy, 41
Alanlar, 34, 40
Alanohankava, 41
Alanomanud, 41
Alanosahot, 41, 104
Alanyurt, 41
Albak Akari, 23
Aleksios, 74, 75, 91, 98, 99, 102, 103, 106, 214
Alınyayla, 47
Ali Şîr Nevâyî, 187
Allahuekber dağı, 16
Almus, 41, 143
Alp Arslan, 84, 101
Alp Tekin, 16
Alpbamsı Destanı, 31
Alper Tunga, 22
Altay, 28
Altay Özerk Cumhuriyeti, 68
Altay Türkçesi, 172, 188
Altay Türkleri, 166
Altaylar, 1, 12
Altı ok motifi, 230
Alucura, 128
Amasya, 12, 16, 20, 67, 75, 85, 86, 87, 89, 104, 105, 108
Amazonlar, 21
Amerika, 3
Ana (Hana), 11
Ana Türkçe, 36
Anabasis, 9, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 183, 204, 205
Anadolu, 1, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 18, 20, 23, 24, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 44, 56, 60, 61, 64, 66, 67, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 97, 98, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 114, 119, 121, 126, 128, 132, 134, 167, 171, 183, 184, 204, 213
Anadolu Selçuklu Devleti, 74
Andırın, 31, 57, 209
Andronikos, 76
Angara, 3, 23
Angarsk, 3
Angers, 4
Angra, 4
Angran, 3
Ankara, 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 16, 20, 21, 22, 23, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 78, 85, 86, 87,

96, 98, 100, 101, 106, 107,
108, 110, 124, 128, 129, 133,
134, 142, 145, 147, 149, 151,
152, 154, 155, 156, 157, 159,
169, 171, 172, 173, 186, 187,
188, 209, 213
Ankara Savaşı, 96, 105
Anthony Bryer, 120
Araklı, 9, 45, 73, 99, 100, 112,
116, 117, 125, 130, 131, 136,
137, 147, 161, 167, 213, 214
Aral gölü, 34
Aras, 16
Ardeşen, 99
Aristeas, 25
Arkaik Türkçe, 137
Armutalan, 41
Artvin, 9, 24, 33, 35, 39, 53, 54,
56, 63, 133, 134, 148, 151,
155, 163, 166, 170, 173, 206
Arzamiir (Hacı Emir), 96
Arzan, 23
Arzhan, 28, 184, 205
Aşağıhortokop, 39
Atabay, 73
ATATÜRK, 1, 7
Avarlar, 13, 40, 44, 51, 52, 145,
233
Avrupa, 2, 34, 40, 43, 51, 144,
166, 169, 173, 179
Aykut, 72
Ayvadere, 45, 73, 213
Azerbaycan, 2, 13, 17, 44, 100,
212, 214
Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, 87,
88, 89
B. Hrozny, 7
Babil, 11
Babil Kralı Hammurabi, 11
Bacanak, 69
Bafra, 97
bağlama, 148, 153, 162, 163, 193
Bahçecik, 73
baksı,, 168, 178
Balasagunlu Yusuf Has Hacip, 10
Balıkesir, 90
Balkanlar, 32, 57, 69, 209
Barhal, 24
Barış, 31, 57, 209
Barkal dağları, 77
Barkhal, 39
Basilios, 98
Basilius, 93
Başçiftlik, 41
Batı Avrupa, 40
Batı Göktürk Devleti, 12, 43, 52
Batı Rumeli, 50, 70
Bayburt, 9, 14, 19, 20, 22, 46, 47,
75, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 88,
92, 98, 103, 108, 110, 125,
148, 163, 173, 213, 214
Bayburt Kalesi, 75
Bayındır boyu, 97
Baykal gölü, 3
Bayram Bey, 89, 91, 92, 93
Bayramoğulları Beyliği, 89, 91
Baysun, 31, 57, 209
Becenek, 65, 69
Beceneklü/Peçenekli/Puçuklu, 68
Bechireler, 19
Bedroma Kalesi, 93
Behistun Kitabesi, 25
Belen, 42
Belencer, 42
Belenli, 42
Belenyurt, 42
Benna Landsberger, 7
Beşikdüzü, 113, 116, 117, 124,
128, 129, 141, 147, 151
Beşküy, 46, 147, 204, 213
Bezm u Rezm, 87, 103
Bıyıklı Mehmet Paşa, 108
Bizans, 8, 12, 13, 28, 36, 37, 38,
42, 43, 44, 45, 47, 50, 65, 67,
74, 81, 82, 102, 120, 184, 205,
212
Bizans İmparatoru Diojen, 8
Bizans İmparatoru Mihail, 8
Bolaman, 9
Bolaman ırmağı, 92, 97
Bolu, 9, 29, 54, 133, 186
Botan, 23
Botiler, 23
Boyabat, 31, 57, 209
Bozat, 9
Bozdoğan Bey, 92, 98

Börte Çino, 145
Brest-Litovsk Anlaşması, 110
Budapeşte, 32, 57, 209
Buhara, 31, 57, 209
Bulgar, 13, 16, 37, 38, 39, 43, 44,
50, 65, 77, 78, 107, 119, 121,
145, 152, 212
Bulgar dağı, 38
Bulgar Türkleri, 39
Burnaburias, 11
Büyükdere, 16, 111, 112
Candarogulları Beyliği, 100
Cani, 70
Canik, 9, 21, 29, 36, 38, 41, 67,
69, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82,
83, 92, 93, 95, 96, 97, 101,
105, 106, 108, 109, 122, 123,
185
Canik dağları, 92, 128
Celâleddin Harzemşah, 75, 76
Cenevizce, 152, 153
Cengiz Han, 52, 145
Cihannüma, 123
Clavijo, 96, 103
Codex Cumanicus, 59, 152, 154
Çağatay Türkleri, 166
Çal, 72
Çamlıkaya, 35
Çamoba, 24
Çan, 31, 57, 209
Çanakkale, 31, 57, 90, 209
Çandırçalış, 47
Çangar, 31, 57, 209
Çankırı, 80, 104
Çarşamba, 31, 57, 101, 209
Çatalan, 41
Çavdarlar, 23
Çaykara, 9, 17, 24, 68, 72, 112,
117, 124, 128, 147, 160, 161,
165, 204, 207, 208, 209, 210,
211, 214, 219, 220, 222, 225,
226, 227, 230, 231, 232
Çelebi Mehmet, 105
Çepni ağızları, 128
Çepni ağızı, 135
Çepni Türkleri, 91
Çepni Türkmenleri, 3, 90
Çepniler, 83, 84, 91, 122, 123,
136
Çıtaklar, 49
Çil, 70
Çin, 1, 12, 16, 43, 142, 143, 212
Çinliler, 1
Çoruh, 34, 38, 56
Çorum, 9, 85, 88, 89, 108
Çukurköyü, 72
Çuvaşlar, 3
Dağıstan, 17
Dânişmend Gazi, 64, 67, 77, 78,
79, 80, 81, 82, 90
Dânişmendli Devleti, 75, 79, 83,
84
Dânişmendliler, 45, 67, 74, 77, 78,
81, 83, 84, 85, 89, 90, 102,
122, 129
Dânişmendnâme, 38
Dânişmend-nâme, 78
David, 75
David Komnenos, 106, 107
davul, 148, 153, 160, 162, 163,
165
Davut yıldızı, 224
Davut yıldızı, 45, 213, 224, 225,
226
Dede Korkut, 142
Dede Korkut Hikâyeleri, 78, 99,
187, 214
Demirci, 31, 57, 209
Demirli, 9
Despina Maria, 103
Dicle ırmağı, 8
Dikkaya, 42
Dimeşkî, 120
Dinyeper, 37
Divânü Lûgati't-Türk, 22
Divânü Lûgati't-Türk, 173
Divriği, 84
Doğançay, 17
Doğanköy, 47
Doğanlı, 16
Doğanşah Bey, 101
Don, 13, 43, 212
Dört ok motifi, 231
Drayalar, 27
Duhurlu oymağı, 98

Düzköy, 47, 72, 117, 147
Ebû'l-Kasım Saltuk, 77
Ebulgazi Han, 31, 57, 209
Eğridere, 17
Ekekheirieler, 19
El Tigin, 80
El-ulumuş, 7
Emir Ahmed, 105
Emir Bey, 94, 97
Emir Çoban, 85
Emir Eratna, 85
Emir Timurtaş, 85
Enguera, 4
Engüre, 3
Ensari Türkmenleri, 72
Eratna Devleti, 86, 87, 88, 103
Eratnalılar Devleti, 85, 86
Erbaa, 41, 79, 101
Erciş, 31, 57, 209
Ereğli, 75
Erfelek, 128
Ermeni ve Rum çeteleri, 110
Ermenice, 11, 25, 39, 72, 120,
152, 153
Ertuğrul, 88
Erzincan, 9, 39, 76, 84, 85, 88,
92, 95, 98, 103, 104, 105, 106,
108, 158, 214, 233
Erzincan Emirliği, 103
Erzurum, 13, 16, 24, 25, 38, 39,
44, 77, 85, 98, 99, 108, 109,
124, 125, 133, 155, 212
Esiroğlu, 17, 53, 112
Eski Çağ, 20
Eski Kilise, 73
Eski Türkçe, 7, 36, 131, 135
Eski Türkiye Türkçesi, 154
Etili, 31, 57, 209
Eudokia, 102
Evliya Çelebi, 109
Evrecik, 41
Eynesil, 42, 84, 123
Eyyubîler, 76
Farsça, 2, 22, 27, 28, 120, 149,
152, 164, 166, 168, 171, 173,
179
Fatih Sultan Mehmet, 38, 50, 83,
97, 102, 106, 206, 233
Fatsa, 69, 206
Fergane, 30, 31, 57, 209
Fındıklı, 99
Fırat, 11, 16, 19, 38, 183, 204
Fin-Ogur, 16
Fransa, 4, 51, 106
Frig Devleti, 20
Gabras, 77, 79, 81
Gagauz, 50, 152, 156, 171, 174
Gagauz Türkçesi, 152, 155, 188
Gagavanlar, 23
Gagavuz, 3, 49, 50, 174
Gagavuz Devleti, 50
Gagavuzlar, 49
Gandaş, 11
Gardı/Gurdu Mera, 24
Garzan, 23
Gas, 14
Gaslar, 11, 12, 15, 171
gayrimüslim Türkler, 70
Gazacene, 12
Gazelonitius, 12
Gazgar, 14
Gazira, 12
Gaziura, 12
Gebze, 9
Gerger, 14
gıdal, 11
Gıyaseddin Ahi Eyne Bey, 92, 98
Gıyaseddin Keyhüsrev, 75
Gıyaseddin Mehmet, 86
Giresun, 17, 28, 29, 42, 47, 49,
50, 59, 61, 69, 75, 83, 85, 89,
90, 91, 93, 95, 96, 97, 105,
107, 109, 110, 123, 128, 129,
132, 133, 134, 136, 146, 148,
158, 163, 173, 183, 184, 185,
189, 205, 206
Gökçebel, 47
Gökmedrese, 3
Göktürk alfabesi, 12, 22, 66, 69,
180
Göktürk Devleti, 12, 43, 52
Göktürkler, 13, 42, 51
Gölyurt, 35
gur, 17
Gur, 16, 17
Guran, 23

gurdal, 17
gurebi, 17
Gurgur, 17
Gurguros/Gurgoras, 17
Gurhane, 16
Gurîler Devleti, 16
Guris/Kuris, 16
Guryeni, 17
Gutium, 7
Gutlar, 6, 7, 8, 9, 10
Guzari, 14, 49
Guzlar, 17
Gümülcine, 102
Gümüşhacıköy, 20
Gümüşhane, 27, 32, 42, 78, 83,
85, 89, 109, 110, 112, 123,
141, 148, 163, 173
Güneş Duası Uygulamaları, 100
Güney Sibirya Türkleri, 205
Gürcistan, 13, 37, 40, 44, 45, 51,
53, 56, 68, 74, 77, 103, 212
Gürcüce, 151, 152, 153
Hacı Emir İbrahim Bey, 89, 93, 94
Hacı şadgeldi, 88, 105
Hacımiroğulları Beyliği, 81, 84,
88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 100, 101, 102, 105,
123, 129, 233
Hakas Türkçesi, 169
Hakasya, 68
Hakkari, 23
Halep, 16, 68
Halkümbed/Harkümbed Kalesi, 79
Hamurgan, 73
Ham-Urug, 73
Hanefi Bostan, 31, 108
Harezm, 12, 62, 75
Harezm Türkçesi, 12
Hârizmliler, 76
Harşit ırmağı, 92
Harşit vadisi, 83
Hasan Bey, 101, 102
Hasan Yurdu, 73
Hatay, 14
Hatti Kralı Pampa, 6
Hattuşaş, 6
Hayat ağacı, 3
Hayrat, 17, 35, 41, 59, 68, 100,
112, 117, 131, 136, 137, 147,
204, 208, 214
Hazar, 7, 12, 13, 14, 16, 18, 22,
28, 31, 33, 34, 38, 40, 41, 43,
44, 45, 46, 77, 119, 121, 145,
183, 205, 212, 213
Hazar denizi, 7, 12, 13, 14, 22,
33, 34
Hazar Devleti, 13, 43, 44, 45, 46,
212, 213
Hazar gölü, 8
Hazar Leon, 13, 44
Hazarkozan, 45, 213
Hazarlar, 13, 43, 44, 46, 119, 212
Helence, 150
Helvacı, 72
Hemşin, 39, 109
Herodotos, 21, 25, 26, 27
Hindistan, 22, 31, 57, 209
Historiae, 18
Hititçe, 6, 22
horan, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165, 166,
167, 168
horon, 148, 149, 150, 151, 152,
157, 163, 164
Horovi, 72
Horto/Hortu, 39
Hortuk Obi Bala, 24
Hortuk Obi Vasat, 24
Hun Devleti, 34, 145
Hunar, 35
Hungar, 16
Hungimek dağı, 35
Hungimek deresi, 35
Hunlar, 23, 33, 34, 35, 37, 119,
129, 233
Hunut, 35
Hunut dağı, 35
Hunut deresi, 35
Hurdimera, 17
İç Anadolu, 20
İ-çi ni-sse-tu, 143, 144
İdil, 48
İkizçalı, 31, 57, 209
İlaka, 46

İlana, 72
İlhanlılar, 85, 86, 92
İli, 72
İlşu Nail, 6
İmparator Justin, 40
İncesu, 39
İnim-bakaş, 7
İoannes Komnenos, 81
İran, 2, 8, 22, 31, 55, 57, 65, 125, 209
İrencin Noyan, 85
İrene, 98
İrtis, 37
İsfendiyaroğlu İsmail Bey, 106
İshak Bey, 84
İskefsir Kalesi, 88, 94
İskit, 18, 19, 24, 26
İskitler, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 30, 119, 171, 183
İspanya, 3, 103
İspir, 14, 35, 53, 77
İstanbul, 2, 7, 8, 9, 10, 13, 16, 18, 20, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 33, 34, 37, 38, 40, 41, 44, 48, 49, 50, 53, 55, 56, 59, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 81, 91, 100, 106, 107, 110, 114, 124, 129, 134, 142, 149, 150, 151, 153, 172, 173, 184, 187
İşbara, 72
İşkan, 73
İyisu, 9
İzник, 9, 101
İzzeddin Keykavus, 75, 107
Justinianus, 44
Kabaçayır, 46, 213
Kabahor, 73
Kaban, 73, 208
Kabar/Kaburlar, 44
Kadahor, 58, 72
Kadaşman, 12
Kadı Burhaneddin, 86, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 104, 105
Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti, 87
Kafkas dağları, 16
Kafkaslar, 42, 51
Kafkasya, 13, 14, 34, 37, 40, 43, 51, 106, 212
Kahta, 14
Kalandar Gecesi Uygulamaları, 100
Kalecik, 31, 57, 209
Kalipler, 22, 25, 28
Kaliskayar, 46, 213
Kalisler, 46
kam, 168, 178
Kanunî Sultan Süleyman, 108
Kapadokya, 34, 78
Kara Balasagun, 12
Kara Burç, 80
Kara Osman Bey, 98, 214
Kara Tigin, 80
Kara Yusuf, 104
Karaağaç, 72
Karadeniz, 3, 4, 6, 9, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 90, 92, 96, 99, 100, 101, 104, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 124, 125, 128, 129, 133, 134, 141, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 155, 157, 159, 163, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 179, 183, 184, 185, 186, 189, 193, 204, 211, 212, 213, 214, 233, 234
Karadeniz Ereğlisi, 20
Karağöl, 35, 69
Karahanlı Türkçesi, 187
Karahardaş, 12
Karahisar, 78, 102, 109
Kara-hisâr-i Şarkî, 9, 14, 16
Karaindaş, 11
Karakoyunlu Türkmenleri, 98
Karakuş (Akkuş) Kalesi, 81
Karaman, 9, 14, 16, 72, 88, 108, 121, 122, 126
Karaman Türkçesi, 126
Karamanoğlu İbrahim Bey, 106

Karasioğulları Beyliği, 90
Karay Türklerine, 212
Karaylar, 45
Kardak, 23, 24
Karduklar, 23
Karluk, 52, 53, 145, 172
Kars, 9, 16, 34, 77
Karsatın, 69
Kas Devleti, 11
Kasaba, 14
Kasalu-viran, 14
Kasan, 14
Kasar, 12, 14
Kasalar, 12, 13
Kasırcalu, 14
Kasin, 14
Kasios, 14
Kasir, 14
Kaslar, 11, 12, 14, 15, 233
Kaslar / Gaslar, 11
Kasrik, 14
Kassit Devleti, 11
Kastamonu, 29, 56, 61, 104, 108,
132, 186
Katherina (Despina Hatun), 99,
214
Kâtip Çelebi, 123
kaval, 148, 153, 160, 163, 164,
165
Kayseri, 42, 85, 86, 89, 169
Kazak, 22, 61, 62, 132, 143, 157,
171, 172
Kazak Türkçesi, 188
Kazakistan, 1, 2, 22, 68
Kel dağı, 14
Kelkit, 27, 42, 61, 85, 96, 128
Kelkit ırmağı, 27
Kemah, 14, 16, 84
Kemal Balkan, 7, 8
kemençe, 148, 150, 153, 160,
164, 165, 168, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 176, 178, 179,
180, 233
Kemer dağı, 39
Kerkük, 8
Kevgir Kalesi, 79
Khalybler, 19
Kılıç Arslan, 102
Kılıçkaya, 35
Kımeri, 20
Kıpçak Türkçesi, 132, 133
Kıpçak ve Peçenek Türkçesi, 130
Kıpçaklar, 48
Kırantaş, 72
Kıratlı, 49
Kırgız, 60, 62, 63, 64, 143, 144,
145, 155, 157, 170, 172
Kırgız Türkçesi, 188
Kırım, 20, 45, 171, 213
Kızıl Ahmet, 97
Kızilderili, 3
Kilâthortokop, 39
Kimmer, 18
Kimmer boğazı, 18
Kimmerius dağı, 20
Kimmerler, 3, 18, 20, 21, 119,
171, 233
Koca, 72, 99, 214
Kocaeli, 9
Kocaman, 70
koç boynuzu motifleri, 229
Koçmaz, 77
Kolkhlar, 19
Kolklar, 27
kom, 32
Komar/Kumar, 9, 31, 57
Komaran Kalesi, 32
Komarit, 31, 57, 209
Komarlar / Kumarlar, 30
Komaromban, 32, 57, 209
Komnenos ailesi, 93, 120
Kondu, 23, 73
Konstans Herakleios, 45
Konstansinos Porphyrogenetos,
47
Konuklu, 46, 213
Konya, 42, 110, 111, 144
Korgan, 3, 21, 64
Koryana, 17
Kostantinus, 13, 44
kot, 9, 10
Kot/Kut, 10
kotal, 11
Kotu, 9
Kotyora, 9
Kovağaç, 39

Koybal Türkçesi, 169
Koyulhisar, 96
Köktürk Devleti, 142, 144, 212
Köktürkler, 2
Köl Tigin Yazıtı, 142
Köprübaşı, 17, 36, 45, 46, 60,
112, 117, 131, 136, 137, 147,
213
Kösedağ Savaşı, 76
Ksenophon, 9, 19, 20, 22, 23, 24,
25, 26, 27, 28, 29, 183, 184,
204, 205, 206
Kubadoğulları Beyliği, 105
Kuban, 47
Kuban nehri, 47
Kubatoğulları, 101
Kudula, 9, 72
Kudur, 12
Kuman Türkleri, 49, 58, 141
Kumanlar, 31, 48, 54, 58, 59, 62,
63, 68, 119, 129, 185, 233
Kumar çiçeği, 32
Kumarı, 31, 57, 209
Kumarlı, 31, 57, 209
Kumartaş, 31, 57, 209
Kumyatağı, 72
Kur, 16, 17
Kur ırmağı, 16
Kuraba, 16
Kuralu, 16
Kurçik, 16
kurgan, 3
Kuri dili, 17
Kurigalzu, 11
Kurköprü, 16
Kurkurik, 16
Kurlaköy, 16
Kurmançlar, 23
Kurma, 16
Kurpınar, 16
Kurt Ana, 142, 145, 148
Kurt Ata, 142, 144, 145, 148
Kurt Dede, 141, 142, 144, 145,
148
Kuruç, 17
Kuruçam, 47
Kut kavmi, 7
Kutadgu Bilig, 10, 154, 166
Kutça, 8
kuteli, 11
Kuti, 9
Kutigin, 9
Kutium, 7
Kutlar, 6, 7, 8, 10, 233
Kutlu, 9, 23, 98, 103, 214
Kutlu Bey, 93, 98, 99, 214
Kutluboğa, 9
Kutluca, 9
Kutluca Baba, 9
Kutlucalu, 9
Kutlucaviran, 9
Kutludere, 9
Kutlulapa, 9
Kutlulu, 9
Kutluviran, 9
Kutula / Kudula, 72
Kuzalan, 41
Kuzey Afrika, 40
Kuzey Türkçesi, 131, 135, 155,
157
Kuzeydoğu Anadolu, 104
Kür ırmağı, 51
Kür nehri, 42
Kürdek, 23
Kütahya, 7, 31, 57, 209
Lazca, 150, 152, 153
Letonya, 3
Lidya Devleti, 20
Macar, 32, 43, 46, 47, 57, 145,
171, 209, 212
Macar suyu, 47
Macara / Macura, 47
Macareltakışlağı, 47
Macaristan, 32, 48, 57, 209
Macarlar, 16, 44, 46, 47, 48, 55,
233
Macarlı, 47
Macarlı yaylası, 48
Macarmiç, 47
Macaroğul, 47
Macera, 47
Macur, 48
Maçka, 13, 14, 17, 24, 39, 42, 45,
46, 49, 51, 53, 58, 72, 76, 93,
100, 109, 112, 117, 120, 121,

126, 128, 136, 141, 147, 151,
213, 214
Maçur, 47
Mahmud Bey, 95
Mahmut Bey, 101
Mahmut Çelebi, 101
Makedonya, 48
Makronlar, 19, 26
Malatya, 9, 14, 16, 78, 85, 89, 169
Malazgirt, 8, 89
Malazgirt Savaşı, 77, 78, 233
Manel, 76
Manuel, 105
Maraş, 31, 57, 64, 68, 209
Marduk, 12
Massagetler, 27, 28, 183, 205
Massagetler / Massynoikler, 27
Mataracı, 46
Mazgirt, 16
Mehmet Âşikî, 83, 84
Mehmet Bey, 86, 92, 98
Mehmet Çelebi, 86, 106
Mehmet Rikâbdâr, 103
Mehmet Yavuz Bey, 101
Melet ırmağı, 92
Melik Gazi, 81
Melik Muhammed, 81, 82
Melikli, 17, 49
Melikşah, 74, 124
Mengücek Gazi, 84, 85
Mengücekler, 74, 84
Mesudiye, 81, 83, 89, 90, 92, 93,
95, 158
Mete Han, 2, 34
Mezopotamya, 7, 8, 11
Mısır, 169
Micingerd, 77
Mikhael Palaiologes, 50
Mogyeri, 47
Moğol istilâsı, 23, 52
Moğolistan, 1, 12, 23, 142
Moğollar, 76, 84, 166
Mossynoik, 28, 184, 205
Mucara, 47
Muhakemetü'l-Lügâteyn, 187
Mukan ovası, 16
Mukuzi, 24
Mutahharten, 88, 95, 103, 105,
106
Mühezzibeddin Uluğ Bey, 86
mühr-i Süleyman, 213, 224, 225,
226
Mühri Süleyman, 213
Müküs, 23, 24
Naram-Sin, 6
Narman, 24, 99, 125
Narman-Oltu bölgesi, 24
Nehcü'l-Ferâdis, 154
Nevruz, 2, 3, 129, 143, 144, 146,
147
Niksar, 29, 41, 45, 63, 64, 67, 78,
79, 80, 81, 83, 85, 88, 90, 94,
95, 96, 100, 101, 104, 108,
122, 123, 129, 186, 213
O, 6, 10, 22, 31, 36, 55, 64, 76,
81, 87, 96, 102, 107, 142, 143,
146
Of, 31, 35, 41, 45, 46, 55, 57, 58,
59, 68, 73, 100, 104, 109, 112,
116, 117, 122, 123, 124, 126,
128, 130, 131, 136, 137, 147,
161, 197, 198, 199, 201, 204,
208, 209, 210, 211, 213, 214,
220, 221, 223, 227, 228, 229
Ogur Bulgarları, 37
Ogur Türkleri, 37
Oğuz, 33, 34, 36, 48, 49, 54, 62,
65, 101, 102, 126, 142, 145,
233
Oğuz Boyları, 122
Oğuz Destanı, 142
Oğuz Türkçesi, 134
Oğuz Türkleri, 33, 213
Oğuzlar, 33, 48, 52, 65, 72, 84,
91, 92, 97, 98, 124, 125, 126
Oltu, 24, 29, 77, 186
Olukalan, 41
On İki Hayvanlı Türk Takvimi, 1, 2
Onbinler, 19, 22, 24, 183, 205
Onogur, 37, 43, 47, 212
Onoguria, 47
Orbetler, 23
Ordu, 3, 9, 14, 17, 21, 25, 26, 28,
29, 35, 41, 42, 50, 54, 59, 61,
68, 69, 75, 79, 81, 82, 83, 89,

90, 91, 95, 96, 97, 101, 105,
107, 109, 114, 123, 128, 129,
132, 134, 136, 146, 148, 155,
158, 163, 173, 183, 184, 185,
189, 204, 205, 206
Orhun Abideleri, 2, 53, 67
Orhun Yazıtları, 189
Orta Asya, 3, 16, 22, 31, 51, 57,
145, 147, 148, 153, 169, 170,
172, 179, 204, 209, 234
Orta Karadeniz Bölgesi, 3, 12, 53,
68, 81, 89, 90, 96, 129, 147,
211
Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi,
4, 20, 28, 29, 30, 32, 40, 47,
49, 57, 63, 75, 80, 119, 141,
145, 146, 148, 152, 155, 156,
157, 163, 172, 179, 204, 205,
213, 218, 233, 234
Ortahortokop, 39
Ortaköy, 39, 53, 58
Osetler, 2, 40, 144
Osmaniye, 31, 57, 209
Osmanlı, 24, 84, 88, 96, 99, 101,
102, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 120, 122, 125, 145, 173,
233
Osmanlı Devleti, 97, 121
oyun, 149, 152, 153, 156, 157,
161, 165, 166, 168, 178
Öğütlü, 17
Öküzlü, 73
Ön Asya, 18, 171
Özbek, 136, 170
Özbek Türkçesi, 136
Özdil, 49
Paçan, 68
Paktuk, 23
Papa II. Pius, 106
Parhar, 77, 78
Pasanlar, 23
Pasinler, 16, 23
Pazarönü, 41
Peçenek, 48, 49, 50, 61, 62, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 79, 107,
119, 121, 130, 132, 133, 134,
146, 152, 172
Peçenek Türkçesi, 65, 132
Peçenek Türkleri, 70
Peçenekler, 38, 44, 48, 55, 64,
65, 66, 69, 70, 71, 119, 129,
134, 145, 146, 233
Pero Tafur, 120
Pers İmparatoru Keyhüsrev, 19,
183, 204
Pers Kralı Darius, 25
Pers Strabı Ariarates, 12
Perşembe yaylası, 79, 92
Pervane, 9
Pîr Hüseyin, 103
Plinius, 9
Polonya, 51
Polybios, 18
Pomponius Malea, 30, 31
Pontus, 20, 34, 41, 110, 153
Potila, 24
Ptolemeüs, 31, 57, 209
Purnak, 73, 100, 125, 214
Purnak (Pürnek, Pornak), 100,
125, 214
Qongır, 31, 57, 209
Ramsay, 34, 63
Refahiye, 39
Reşadiye, 9, 88, 95, 97, 146
Rhetor Priskos, 37
Rize, 9, 11, 23, 33, 35, 53, 61, 62,
99, 109, 110, 124, 125, 132,
141, 148, 151, 158, 163, 166,
167, 169, 170, 173, 183, 189,
204, 206, 213, 214
Roma İmparatorluğu, 34
Rum, 9, 14, 16, 20, 41, 50, 53, 55,
64, 65, 79, 107, 108, 110, 115,
119, 120, 121, 122, 126
Rumca, 35, 39, 69, 72, 89, 107,
119, 120, 121, 150, 152, 153
Rumeli, 49, 70, 102, 108
Runaksa Savaşı, 19, 183, 204
Runik, 47, 66, 69, 70
Ruslar, 44, 55, 109
Rusya Federasyonu, 1
Rükneddin Süleymanşah, 77
Sabar Türkleri, 43
Sabarlar, 42, 43, 145
Sabirler, 37, 42, 43
Safevîler, 100, 125

Sahatlar, 23
Saka, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 172
Saka Türkleri, 22
Sakalar, 18, 20, 21, 22, 23, 25,
26, 27, 30, 65, 119, 233
Sakarsuyu, 73
Saltuklular, 74, 76, 77
Salur, 72, 87, 126
Salur boyu, 87
Salur Türkleri, 72
Samî Krallığı, 8
Samsun, 17, 31, 57, 59, 69, 74,
75, 82, 85, 89, 96, 105, 106,
107, 108, 114, 124, 133, 148,
149, 158, 163, 173, 189, 206,
209
Sârâ/Sâru Hatun, 38
Sarıyar yaylası, 70
Saruhan, 104
Sasanî, 13, 43, 44, 212
Sasanîler, 13
Sasanî-Sabar Savaşı, 13
Savcı Bey, 96
Selânik, 32, 48, 57, 209
Selcen Hatun, 99
Selçuklu, 1, 3, 39, 50, 56, 67, 71,
74, 75, 76, 77, 84, 85, 90, 107,
233
Selçuklu Devleti, 74, 75, 233
Selçuklu Devleti', 85
Semender, 42
Semerkand, 96
seren, 29, 72, 183, 186, 187, 188,
189, 190, 193, 194, 195, 196,
214, 216, 217
serender, 28, 29, 72, 183, 184,
185, 186, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 195, 196, 199, 200,
201, 204, 211, 234
Seyhan-Altay, 28, 184, 205
Sıraçlı, 73
Sibirya, 28, 29, 42, 73, 145, 184,
206
Silan (Yılan) dağı, 23
Sincanlı, 31, 57, 209
Sinop, 19, 20, 29, 31, 45, 55, 56,
57, 58, 75, 76, 91, 104, 107,
120, 128, 173, 185, 189, 206,
209, 213
Sinop Müzesi, 45
Sivas, 3, 14, 16, 31, 57, 58, 63,
68, 69, 78, 80, 81, 85, 86, 87,
89, 94, 95, 105, 128, 129, 144,
158, 209
Sivrice, 17
Skythenler, 22, 23
Skythiaları, 18
Sonisa, 9, 108
Söğütlü, 31, 57, 209
Strabon, 12, 15, 20, 26, 28, 36,
62, 183, 184, 205
Sudies, 37
Sultan Alparslan, 13, 40, 45, 213
Sultan Mehmet Olcaytu, 85
Sulusaray, 41
Suşehri, 69, 70
Süleyman Bey, 94, 95, 96, 102,
104
Sümer, 7, 8, 17, 24, 26, 33, 48,
52, 72, 83, 84, 89, 91, 92, 97,
98, 122, 124, 125, 126
Sümerler, 1
Sümerolog, 7, 8
Sürmene, 35, 45, 47, 49, 53, 56,
57, 58, 60, 73, 99, 100, 109,
112, 117, 120, 123, 125, 126,
128, 131, 136, 137, 147, 160,
161, 165, 180, 182, 200, 202,
203, 214, 233
Sürmene Kalesi, 45
Şahinkaya, 24, 68
Şahnaalan, 41
Şalpazarı, 61, 64, 69, 113, 117,
124, 128, 129, 132, 146, 189
şaman, 178
Şaragur, 37
Şarlak /Çarlak, 7
Şartamhari Metinleri, 6
Şebinkarahisar, 78, 84, 96, 102,
128, 146, 233
Şeyh Hasan Küçük ibn Timurtaş,
102
Şeyh Necip, 86, 87
Şeyhülislâm Şeyh Yar Ali, 94
Şinik Şova, 72

Şiran, 42, 81
Şor, 68
Şor Türkçesi, 169
Şorlar, 23, 68
Şur/Şor, 24
Taceddin Bey, 87, 94, 101, 102
Taceddinoğulları Beyliği, 84, 88,
90, 93, 94, 100, 101, 102, 104,
233
Tadık, 67, 80
Tamar, 74
Tanrı dağları, 22
Taokh, 25
Taokhlar, 19, 22, 24
Taşanoğulları Beyliği, 105
Taşkent, 3
Tatar, 62, 70, 86
Tatis, 38, 67, 80
Tav eli / Daveli (Dağeli), 24
Tazzigurumaş, 11
Tebriç Akkoyunluları, 99
Tecilri, 31, 57, 209
Teknealan, 41
Tercan, 77, 103
Terhin Kitabesi, 12
Terme, 21, 96, 97, 101, 104, 146,
206
Tes ırmağı, 12
Tez Kitabesi, 12
Theodora, 93
Theodore Gabras, 77, 78
Theodos Gabras, 74
Tibarenler, 19, 29
Tiflis, 13, 44, 212
tıftık keçisi, 3, 23
Timur, 88, 103, 105, 106, 122
Tirigan, 7
Tokat, 9, 14, 29, 41, 55, 67, 79,
80, 81, 85, 86, 87, 89, 97, 108,
123, 128, 129, 143, 144, 146,
186, 189
Tokat Kalesi, 88
Tonya, 58, 60, 74, 112, 117, 124,
128, 130, 131, 136, 147, 200
Topraklı, 35
Toroşlar, 179
Tortum, 77, 99, 125
Torul, 27, 39, 47, 56, 83, 126, 128
Trabzon, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 18,
19, 20, 23, 25, 26, 27, 29, 31,
33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41,
42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51,
52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
62, 64, 66, 68, 70, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 85,
89, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 98,
99, 100, 102, 103, 104, 105,
106, 107, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 114, 115, 116, 117,
118, 119, 120, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 128, 129, 130,
136, 138, 139, 141, 145, 146,
147, 148, 151, 152, 158, 159,
160, 161, 162, 163, 165, 167,
168, 171, 173, 174, 183, 189,
190, 191, 192, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 210, 212, 213,
214, 217, 233
Trabzon Devleti, 13, 56, 79, 85,
97, 98, 99, 102, 103, 107, 213
Trabzon Rum Devleti, 121
Trakya, 48
tulum, 148, 153, 163, 166
Tuna, 2, 7, 22, 37, 48
Tuna Bulgarları, 2, 37
Tunceli, 16, 85
Turali, 92, 98, 99, 103, 122
Turan, 3, 22, 38, 44, 56, 66, 75,
77, 79, 81, 85, 88, 98, 103,
104, 119, 121, 145, 212, 233
Turhal, 41, 87, 108, 144
Turnalı, 9
Tuva Cumhuriyeti, 184, 205
Tuva Türkçesi, 169
Türk, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 12, 13, 16,
18, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 29,
30, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 43,
44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52,
53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73,
74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
83, 84, 85, 88, 89, 91, 93, 95,
96, 98, 100, 102, 103, 104,
106, 107, 109, 110, 115, 119,
121, 129, 130, 131, 132, 133,
134, 142, 143, 144, 145, 147,

148, 149, 150, 151, 152, 153,
154, 157, 163, 164, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 174,
178, 179, 180, 184, 186, 187,
188, 189, 205, 209, 210, 211,
213, 214, 218, 226, 233, 234
Türk lehçe ve şiveleri, 133
Türkçe, 2, 7, 8, 11, 13, 14, 18, 20,
23, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 39,
46, 47, 50, 51, 54, 59, 60, 65,
67, 68, 72, 73, 77, 83, 119,
120, 121, 149, 150, 153, 154,
155, 164, 166, 168, 169, 170,
172, 173, 179, 186, 188, 190
Türkçe Konuşan Elenler, 50
Türki Kralı İlşu-Nail, 6
Türkistan, 2, 7, 52, 73
Türkiye, 1, 2, 3, 4, 6, 10, 19, 23,
24, 25, 28, 31, 32, 33, 34, 38,
40, 56, 57, 58, 60, 61, 67, 68,
72, 79, 89, 110, 113, 114, 118,
119, 129, 145, 151, 152, 153,
155, 156, 171, 173, 174, 179,
183, 184, 185, 187, 205, 209,
233
Türkiye Cumhuriyeti, 3
Türkiye Türkçesi, 23, 131, 133,
135, 137, 155, 166, 169, 187,
188
Türkmân, 70
Türkmenler, 2, 77, 78, 92, 98
Ugor, 37
Ugur, 16
Ukrayna, 68
Ulamburiaş, 11
Ulubey, 42, 58, 64, 68, 83, 90, 92,
109, 146, 185
Ural, 7, 20, 33, 37, 47
Ural nehri, 37
Ural-Altay, 7, 20
Uşani, 23
Uygur, 2, 16, 29, 37, 52, 62, 85,
103, 105, 154, 166, 172, 184,
187, 188, 206
Uz, 48, 49, 50, 107, 145, 172
Uzarak, 49
Uzгур, 17, 49
Uzmesehor, 49
Uzun Hasan, 38, 97, 99, 106
Uzuntarla, 73
Ünye, 16, 20, 36, 75, 82, 91, 101,
107, 109, 128, 184
Ünye Kalesi, 82
V. Kostantinus, 13
Vadi, 72
Vakfıkebir, 53, 58, 60, 93, 96,
109, 112, 116, 117, 124, 125,
128, 130, 136, 147, 151, 161,
199, 201
Van, 31, 55, 57, 209
Varyan, 73
Vazelon Manastırı, 13, 45, 49, 58,
107, 121, 126, 213
Volga, 13, 37, 43, 48, 212
Yabgu Ziebel (Çebi), 45
Yağı Basan, 82, 83
Yağlıalan, 41
Yakut Türkçesi, 24
Yakut Türkleri, 3, 23, 166
Yarakar, 73, 126
Yarlagan, 7
Yarumca, 73
Yassıçimen, 75, 76
Yavuz Sultan Selim, 99, 125, 214
yedi kollu şamdan, 45, 222, 228
Yeni Uygur Türkçesi, 62, 188
Yesi, 73
Yeşilirmak, 12, 55
Yıldırım Bayezid, 88
Yıldırım Bayezid, 96, 101, 104,
105, 106
Yılsırtı / Mart Dokuzu, 144, 146
Yılsırtı / Nevruz, 144, 146
Yıva, 126
Yomra, 31, 49, 51, 56, 57, 58, 72,
99, 100, 109, 112, 117, 128,
131, 136, 137, 147, 151, 209,
214
Yuannes, 99
Yugur, 16
Yukarıhortokop, 39
Yukarıköy, 39
Yunanca, 11, 19, 20, 22, 23, 26,
29, 41, 68, 72, 77, 149, 150,
152, 153
Yurdalan, 41

Yusuf Bey, 98
Yusufeli, 24, 35, 39, 48, 53, 151
Yüreğir, 126
Zababa, 12
Zağros dağları, 8
Zap, 23
Zavera, 42

Zavlı, 56, 73
Zeyneddin Tüli Bey, 86
Zigana, 51, 72, 77, 112
Zile, 41, 87, 108
zurna, 148, 153, 160, 162, 163,
165, 166
Zünnun, 82

KAYNAKLAR

Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin; Amasya Tarihi, c.1, Der-saadet, Hükûmet Matbaası, 1327.

ACAR, Turgut; Artvin ve Yöresi Ağızları, Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1972.

Ahmet Vefik Paşa; Lehçe-i Osmânî, Hazırlayan Recep Toparlı, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

AK, Bilâl; "Ankara Adının Kaynağı ve Yeni Bir Yaklaşım", Türk Yurdu, Sayı 176, Nisan 2002.

AK, Mahmut; "İslâm Coğrafyacılarına Göre Trabzon", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

AKALIN, Şükrü Halûk; Teleüt Ağızı Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

AKSAMAZ, Ali İhsan; Lazlar, Sorun Yayınları, İstanbul, 2000.

AKURGAL, E.; Orient et Occident, Paris, 1969.

ALBAYRAK, Haşim; Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus, Babıâli Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2003.

Ali Şîr Nevâyî; Muhakemetü'l-Lügateyn, Hazırlayan Sema Barutçu Özönder, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

ANDRÁS, Róna - Tas; "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev. Muslihiddin Karakurt, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl XXIV /2, Ankara, 1986.

ARAT, Reşid Rahmeti; Kutadgu Bilig I, Metin, TDK Yayınları, Ankara, 1979.

ARAT, Reşid Rahmeti; Kutadgu Bilig II, Çeviri, TTK Yayınları, Ankara, 1985.

ARAT, Reşid Rahmeti; Kutadgu Bilig III, İndeks, Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1979.

ARAT, Reşid Rahmeti; Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki - Atabetü'l-Hakayık, TDK Yayınları, Ankara, 1992.

ARAT, Reşid Rahmeti - TEMİR, Ahmet; "Türk Şivelerinin Tasnifi", Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

ARSLAN, Ahmet Ali; "Amerikan Kızılderili Kabileleri ve Türk Dünyasında 'Yeni Yıl Başı' Merasiminde Paralellikler", Nevruz, Yayına Hazırlayan Sadık Tural, ATATÜRK Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

ARSLAN, Ahmet Ali; "Amerikan Yerlileri ve Türk Dünyasının Kültür Varlığı Arasındaki Paralellikler", Türkler, c.20.

AŞAN, Muhammed Beşir; "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon İle Olan İlişkileri", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

ATA, Aysu; Nehcü'l-Ferâdis, Dizin-Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

ATALAY, Besim; Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, c.I, TDK Yayınları, Ankara, 1985.

ATALAY, Besim; Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, c.III, TDK Yayınları, Ankara, 1986.

ATALAY, Besim; Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, İndeks, TDK Yayınları, Ankara, 1986.

ATALAY, İbrahim; Türkiye Vejetasyon Coğrafyası, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1994.

ATATÜRK, M. Kemal; Nutuk, Günümüz Türkçesine aktaran Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

ATSIZ; Aşıkpaşa Tarihi, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.

AVCI, Yusuf; Amasya Aydınca Ağzı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 1988.

AYANGİL, Rûhî; "XVII. Yüzyılda Türk Müsikîsi", Türkler, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2003.

AYDIN, Mehmet; Aybastı Ağzı, TDK Yayınları, Ankara, 2002.

AYTBAYEV, Abdulhalık; "Massagetler Hakkında Eski Kaynaklar", Türkler, c.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2003.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî; Bezm u Rezm, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

BALKAN, Kemal; "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", Erdem, c.6, Sayı 16, Ocak 1990.

BARTHOLD, W.; İslâm Ansiklopedisi, "Kâs", MEB Yayınları, c.6.

BAYTOP, Turhan; Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

BEŞİROĞLU, Ş. Şehvar; "Osmanlı Müsikîsi ve Kadın", Türkler, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BIJIŞKYAN, P. Minas; Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, Tercüme Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969.

BİLGİN, Mehmet; Doğu Karadeniz, Serender Yayınları, Trabzon, 2000.

BİLGİN, Mehmet; Sürmene, Sürmene Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1990.

BİLGİN, Mehmet; "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Etnik Tarihi Üzerine", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

BİLGİN, Mehmet; "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, c.1, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon, 2001.

BOSTAN, M. Hanefi; XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, TTK Yayınları, Ankara, 2002.

BOSTAN, M. Hanefi; "XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 2002.

BRAYER, Anthony; Empire of Trebizond and the Pontos, London, 1980.

BRAYER, Anthony; "Greks and Türkmens", Appendix I.

BRAYER, Anthony- WINFIELD, David; The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, c.1, Washington, 1985.

BRENDEMOEN, Bernt; The Turkish Dialects of Trabzon, Volume I, Analysis, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2002.

BRENDEMOEN, Bernt; The Turkish Dialects of Trabzon, Volume II, Texts, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2002.

BRENDEMOEN, Bernt; "Trabzon Ağızlarındaki Zaman Kipleri Üzerine Bir Not", Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Bildirileri, İstanbul 1987, s. 34.

BRENDEMOEN, Bernt; "Trabzon Ağızlarında Şimdiki Zaman Bağlantı Ünlüsü", Türk Dili Araştırmaları 1992.

BRENDEMOEN, Bernt; "Trabzon Çepni Ağızı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı", Uluslararası Türk Dili Kongresi 1996, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

BRENDEMOEN, Bernt; "Some Remarks on the Copula In a 'Microdialect' on the Eastern Black Sea Coast", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.

BRENDEMOEN, Bernt; "Doğu Karadeniz Ağızlarındaki -miş'li Geçmiş Zaman Üzerine Bir Not", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, 1996, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

BRENDEMOEN, Bernt; "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözcükleri ve Sözlükleri" Kebikeç, Sayı 7-8, 1999.

BROOK, Kevin Alan; "Hazar-Bizans İlişkisi", Türkler, c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

CAFEROĞLU, Ahmet; Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1944.

CAFEROĞLU, Ahmet; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, İstanbul, 1968.

CAFEROĞLU, Ahmet; Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, TDK Yayınları, Ankara, 1984.

CAFEROĞLU, Ahmet; Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

CAFEROĞLU, Ahmet; Türk Kavimleri, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

CAFEROĞLU, Ahmet; Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet; Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet; "Azerbaycan Çocuk Folklorunda Şamanizm Bakiyesi", Türklük Mecmuası, Sayı 2, İstanbul, 1939.

CAFEROĞLU, Ahmet; "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", TDAY Belleten 1963, TDK Yayınları, Ankara, 1964.

CAHEN, Claude; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Tercüme Berna Moran, E Yayınları, İstanbul, 1979.

CAN, Meral; Ordu Ağızı, Yayınlanmamış Lisans Tezi, DTCF, Ankara, 1958.

CEYLAN, Emine; Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

CLAUSON, Sir Gerard; An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.

CLAVIDO, R. G.; Embajada à Tamorlan, Nşr. F. Lôpez Estrada, Madrid, 1943.

COŞKUN, Volkan; Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

CÖHÇE, Salim; “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Samsun, 1988.

ÇAĞATAY, Saadet; “Türkçede ñ~g Sesine Dair”, TDAY Belleten 1954.

ÇAPA, Mesut; Pontus Meselesi, Serender Yayınları, Trabzon, 2001.

ÇAY, Abdülhalûk - DURMUŞ, İlhami; “İskitler”, Türkler, c.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÇELİK, Ali; Trabzon-Şalpazarı Çepni Kültürü, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 1999.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer; Kök Türkler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

DELİORMAN, Altan; “Bugünkü Mânâsı ile Bozkurt”, Türk Kültürü, Sayı 55, Mayıs 1967.

DEMİR, Necati; Ordu İli ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, 2001.

DEMİR, Necati; Dânişmend-nâme, Part One, (Critical Edition), Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard, 2002.

DEMİR, Necati; Dânişmend-nâme, Part Two, (Turkish Translation), Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard, 2002.

DEMİR, Necati; Dânişmend-nâme, Part Three, (Linguistic Analysis and Glossary), Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard, 2002.

DEMİR, Necati; Dânişmend-nâme, Part Four, (Facsimile), Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, Harvard, 2002.

DEMİR, Necati; “Dânişmend Gâzi ve Şehadeti”, Tarih ve Medeniyet, Sayı 35, Ocak 1997.

DEMİR, Necati; “Ordu İli ve Yöresinde Serendiler”, Kültür ve Sanat, Türkiye İş Bankası Yayınları, Sayı 36, Aralık 1997.

DEMİR, Necati; “Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları Üzerine”, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 7, Sivas, 1998.

DEMİR, Necati; “İnan- Fiili Üzerine”, Türk Dili, Sayı 555, Mart 1998.

DEMİR, Necati; “Anadolu’da Teşekkül Etmiş Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri”, Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

DEMİR, Necati; “Orta Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Nazal N (ñ) Sesi”, TDAY Belleten 1999.

DEMİR, Necati; “Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri”, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 8, Sivas, 1999.

DEMİR, Necati- YERLİ, Metin; “Ordu Yöresi Çepni Kilimleri”, Erdem, c.10, Sayı 28, Ankara, 1999.

DEMİR, Necati; “Orta Karadeniz Ağızlarında '-Dır/-Dur' Ekiyle Yapılan Çekimler”, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 9, Sivas, 2000.

DEMİR, Necati; “Dânişmendlilerin Karadeniz Bölgesi'ndeki Faaliyetleri”, Dânişmendliler Döneminde Niksar'da Tıp, Tarih ve Kültür Sempozyumu, Niksar, 6-8 Ekim 2000.

DEMİR, Necati; “Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri”, Yayımlanmamış Bildiri, 4. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Düzenleyen Türk Dil Kurumu, İzmir-Çeşme 25-29 Eylül 2000.

DEMİR, Necati; “Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001.

DEMİR, Necati; “Orta Karadeniz Bölgesi'nde Nevruz (Mart Dokuzu)”, Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, Sivas, 21-23 Mart 2001, ATATÜRK Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

DEMİR, Necati; “Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler”, Türkler, c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

DEMİR, Necati; “Hacıemiroğulları Beyliği”, Türkler, c.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

DEMİR, Necati; “ ‘Serendi/Serender’ Kelimesi Üzerine”, Türk Dili, Sayı 617, Mayıs 2003.

DEMİR, Necati; Tokat İli ve Yöresi Ağızları, 1 c., TDK Yayınları, (baskıda).

DEMİR, Necati; Trabzon ve Yöresi Ağızları, 3 c., TDK Yayınları, (baskıda).

DEMİRKENT, Işın; “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul, 1995.

DENY, Jean; Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), Tercüme Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

Prometheus Desmotes, (Prometheus Bound), London, 1956.

DİLCİMEN, Kazım; Canik Beyleri, Samsun, 1940.

DOĞANAY, Rahmi; Millî Mücadelede Karadeniz, ATATÜRK Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

DOĞRU, Abdülmecit - KAYNAK, İsmail; Gagauz Türçesinin Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

DURGUN, Orhan; “Doğu Karadeniz Folklorunda Doğa, Deniz, Balık ve Balıkçılık”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun, 1990.

DURMUŞ, İlhami; İskitler (Sakalar), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.

ECKMANN, János; Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.

ECKMANN, János; “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar”, DTCFD, c.VIII, Sayı 1-2, Mart-Haziran 1950.

EDİP, Kemal; Urfa Ağızı, TDK Yayınları, Ankara, 1991.

EMİROĞLU, Kudret; Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü, Gülen Ofset Yayınları, Ankara, 1989.

ERCILASUN, Ahmet Bican; Kars İli Ağızları, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983.

ERCILASUN, Ahmet Bican; Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

ERCILASUN, Ahmet Bican ve diğerleri; Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

EREN, Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999.

EREN, Hasan; “Sırça Köşkte...”, Türk Dili, Sayı 499, Ankara, 1993.

EREN, M. Emin; Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

ERGIN, Muharrem; Azerî Türçesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.

ERGIN, Muharrem; Kadı Burhaneddin Divanı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980.

ERGIN, Muharrem; Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

ERGIN, Muharrem; Osmanlıca Dersleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

- ERGIN, Muharrem; Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1986.
- ERGIN, Muharrem; Dede Korkut Kitabı I, TDK Yayınları, Ankara, 1990.
- ERGIN, Muharrem; Dede Korkut Kitabı II, TDK Yayınları, Ankara, 1991.
- ERİNÇ, Sırrı; "Türkiye İnsan ve Ortam", İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Sayı 18-19, İstanbul, 1973.
- ERÖZ, Mehmet; Hristiyanlaşan Türkler, İstanbul, 1983.
- ERÖZ, Mehmet; "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- ERTEN, Metin; Lazca-Türkçe Türkçe - Lazca Sözlük, Anahtar Kitaplar Yayın Evi Yayınları, İstanbul, 2000.
- ERTEN, Münir; Diyarbakır Ağzı, TDK Yayınları, Ankara, 1994.
- EYÜPOĞLU, İ. Zeki; Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991.
- FEHÉR, Géza; Bulgar Türkleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- GABAIN, Annemarie von; Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara, 1988.
- GÂZİMİHÂL, Mahmut Ragıp; Türk Halk Oyunları Kataloğu, c. II, Baskıya Hazırlayanlar: Nail Tan-Ahmet Çakır), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
- GEMALMAZ, Efrasiyap; Erzurum İli Ağızları, 3 c., ATATÜRK Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1978.
- GEMALMAZ, Efrasiyap; "Ağız Bilimini Araştırmalarının Gerekliliği", Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, TDK Yayınları, Ankara, 1999.
- GENCAN, Tahir Nejat; Dilbilgisi, TDK Yayınları, Ankara, 1979.
- GENÇ, Reşat; "Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevruz", Nevruz, Yayına Hazırlayan: Sadık Tural, ATATÜRK Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.
- GOLOĞLU, Mahmut; Trabzon Tarihi, Serender Yayınları, Trabzon, 2001.
- GÖDE, Kemal; Eratnalılar, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- GÖKTÜRK, Hilmi; Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü, ATATÜRK Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1974.
- GRONBECH, K.; Kuman Türkçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

GUMİLËV, L. N.; Hazar Çevresinde Bin Yıl, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

Gencinei Güftar-Ferhengi Ziya; Farsça-Türkçe Sözlük, c. 3, Yazan Ziya Şükün, MEB Yayınları, İstanbul, 1984.

GÜLENSOY, Tuncer; Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, 1988.

GÜLENSOY, Tuncer; "24 Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri", Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı 1977, Ankara, 1979.

GÜLENSOY, Tuncer; "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme" TDAY Belleten 1984.

GÜLENSOY, Tuncer; "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Armağanı, Ankara, 1985.

GÜLENSOY, Tuncer; "Karadeniz Ağızlarına Toplu Bir Bakış", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, 1988.

GÜLENSOY, Tuncer; "Kayseri ve Yöresi Ağızları", Türk Dili, Sayı 595, Temmuz 2001.

GÜLENSOY, Tuncer; "Tokat Ağızlarının Anadolu Ağızlarındaki Yeri", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1987.

GÜLER, İbrahim; "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Ait Tespitler", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

GÜLER, İbrahim ve diğerleri; "Trabzon İlinin Sanayi Coğrafyası Özellikleri", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı 5, Konya, 2001.

GÜLSEVIN, Gürer; Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

GÜLSEVIN, Gürer; "Ağız Araştırmalarında Ses Özelliklerinin Sınıflandırılması Üzerine Düşünceler ve Uşak İli Ağzı Örneği", (Bildiri), Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı (25-29 Eylül 2000) Çeşme-İzmir.

GÜLSEVIN, Gürer; "Sümerce ile Türk Dilinin İlişkisi", Türkler, c. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÜNAY, Turgut; Rize İli Ağızları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.

GÜNGÖR, Erol; Tarihte Türkler, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.

GÜNGÖR Harun - ARGUNŞAH, Mustafa; Gagauz Türkleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

GÜRDAL, İrfan; "Kopuz ve Türk Dünyası Çalgıları", Türkler, c. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

- GUTERBOCK, H. G.; Zeitschrift für Assyriologie, S. 44, Berlin 1938.
- GUTERBOCK, H. G.; Kumarbi Efsanesi, Türkçeye Çeviren Sedat Alp, TTK Yayınları, Ankara, 1945.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin; Türk Dilinde Edatlar, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1984.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin; Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin; Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1996.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK Yayınları, Ankara, 1997.
- HAMILTON, James Rusell; İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Çev. Vedat Köken, TDK Yayınları, Ankara, 1988.
- HARMATTA, János; Avarların Dili Sorununa Dair, Çev. Hicran Akın, ATATÜRK Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1988.
- HATIPOĞLU, Vecihe; Türkçenin Ekleri, TDK Yayınları, Ankara, 1981.
- HATIPOĞLU, Vecihe; "Türk Tarihinin Başlangıcı", Türkoloji dergisi, c. VIII, Ankara, 1979.
- HAYASHI, Tooru; "Dialect on the Eastern Turkish Coast of the Black Sea: A Preliminary Report", Gengo Kenkyu, 1984.
- HAYASHI, Tooru; "Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması", IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 17-18 Mayıs 1990.
- HERSAK, Emil; "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", Türkler, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- IŞIK, Adem; Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
- İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l Umuri'l-Ala'ie (Selçuk-name), c. I, Hazırlayan Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umur'l-Ala'ie (Selçuk-name), c. II, Hazırlayan Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-tarih, Hazırlayan C. D. Tomberg, Leyden, 1853.
- Köylerimiz; İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1968.
- Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu; İçişleri Bakanlığı, c. II, Ankara, 1947.

JULIEN, M. Stanislas; Documents Historiques Sur les Tou-kioüe (Turcs), c. IV, Jurnal Asiatique, 1864.

KAFALI, Mustafa; "Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu Açılış Konuşması", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon, 2002.

KAFESOĞLU, İbrahim; Türk Millî Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.

KARA, İsmail; Güneyce-Rize Sözlüğü, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

KARA, Yalçın; Keşap/Giresun Ağızı, (Yayımlanmamış lisans tezi), Erzurum, 1972.

KARAHAN, Leylâ; Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

KARAHAN, Leylâ; "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri", Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.

KARAHAN, Leylâ; "Ağız Araştırmaları Alanında Yapılması Gereken Çalışmalar", Türk Dili, Sayı 550, Ekim 1997.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi; Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

KARAÖRS, Metin; "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2000.

KARPUZ, Haşim; Rize, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

KENBESBAYOĞLU, İ. K.; Kazak Türkçesi Sözlüğü, Aktaranlar: H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

KILIÇ, Orhan; "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaletinin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

KILIÇ, Sebahattin - ŞİMŞEK, İlhan; Heyder Baba'ya Selâm, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Manzum 'Lehçe-i Erzurum' Yazmasındaki Halk Sözleri", TDAY Belleteri 1962.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları", Türk

Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Trabzon'un Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı 'Bulgar Dağı' Neresidir", Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi, Trabzon Tarihi, Trabzon Belediyesi Yayınları, Ankara, 2001.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih; Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

KLYAŞTORNİY, S. G.; "Tes Abidesi", Çev. F. Selcen Bozkurt, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl XXIV /2, Ankara, 1986.

KOÇMAN, Asaf; Türkiye'nin İklimi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1993.

KODAY, Zeki; "Arhavi Çayı Havzası'nda Coğrafi Gözlemler Hakkında İlk Notlar", Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı 5, Konya, 2001.

KORKMAZ, Zeynep; Bartın ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

KORKMAZ, Zeynep; Nevşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

KORKMAZ, Zeynep; "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", TDAY Belleteri 1971, Ankara, 1989.

KORY, Raimar W.; "Avar Yerleşmeleri", Türkler, c. 2, Ankara, 2002.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat; "Balaban", İA, c. II.

KRAMER, Samuel Noah; Tarih Sümer'de Başlar, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayın Evi, İstanbul, 1999.

Ksenophon; Anabasis, Çev. Hayrullah Örs, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944.

KURAT, Akdes Nimet; Peçenek Tarihi, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

KURAT, Akdes Nimet; IV-VIII. Yüzyıllarında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1972.

KURAT, Akdes Nimet; "Göktürk Kağanlığı", Türkler, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

LOWRY, Heat W.; Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1998.

MAU-TSAI, Lui; Die Chinesisch-nachrichten zur geschichte der Ost-Turken (T'u-küe), c. I, Wiesbaden, 1958.

MAGIE, D.; Roman Rule in Asia Minor, c. III, Princeton, 1950.

MANOF, Atanas I.; Gagauzlar, Çev. Türker Acaroğlu, Varlık Neşriyatı, Ankara, 1940.

MARSADOLOV, Leonid S.; "Milattan Önce IX-VII. Yüzyıllarda Sayılan Altay Göçebeleri", Türkler, c. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

MEMİŞ, Ekrem; "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışması", Türkler, c. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

MEMİŞ, Ekrem; "M.Ö. 3. Bin Yılında Anadolu'da Türkler", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, Nisan 1988.

Muallim Naci; Lügât-ı Naci, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987.

NASKALİ, Emine Gürsoy - DURANLI, Muvaffak; Altayca-Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

NECİP, Emir Necipoviç; Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Rusçadan Çeviren İklil Kurban, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

NEMÉTH, Gyula; Vidin Türkleri, Çev. Abdurrahman Güzel, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

NEMÉTH, Gyula; "Peçenek ve Kumanların Dili", Çev. J. Eckmann, Türk Dili-Belleten, Sayı 14-15, Ankara, 1951.

NEMÉTH, Gyula; "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" TDAY Belleten 1980-1981, Ankara, 1983.

OĞUZ, Mevlüd; "Taceddin Oğulları", AÜDTCF Dergisi, c. VI, Sayı 5, Ankara, 1948.

OLCAY, Selâhattin; Erzurum Ağzı, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

OLCAY, Selâhattin - ERCİLASUN, A. Bican - ASLAN, Ensar; Arpaçay Köylerinden Derlemeler, TDK Yayınları, Ankara, 1988.

ORALTAY, Hasan - YÜCE, Nuri - PINAR, Saadet; Kazak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, İstanbul, 1984.

ORKUN, Hüseyin Namık; Peçenekler, Remzi Kitaphanesi, İstanbul, 1933.

ORKUN, Hüseyin Namık; Eski Türk Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara, 1987.

OUSPENSKY, Th.- BÉNÉCHÉVITCH, V.; Vazelonskie Aktı, Leningrad, 1927.

ÖGEL, Bahaeddin; Türk Kültür Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

ÖGEL, Bahaeddin; Türk Kültür Tarihine Giriş, c. 3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

ÖGEL, Bahaeddin; Türk Kültür Tarihine Giriş, c. 9, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

ÖGEL, Bahaeddin; Türk Mitolojisi, c. I, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi; Trabzon Belediyesi Yayınları, Ankara, 2001.

ÖNDER, Ali Tayyar; Türkiye'nin Etnik Yapısı, Ankara, 1999.

ÖNER, Mustafa; Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

ÖNGÜL, Ali; "Saltuklular", Türkler, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖZ, Mehmet; XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Dânişmendiler", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 8.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Harzemşahlar Devleti", Türkler, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖZEL, Sabahattin; Millî Mücadelede Trabzon, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

ÖZKAN, Fatma; Osmaniye Tatar Ağızı, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

ÖZKAN, Mustafa; Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitap Evi, İstanbul, 2000.

ÖZKAN, Nevzat; Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

ÖZSAİT, Mehmet; "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", Trabzon Tarihi, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 1999.

ÖZTUNA, Yılmaz; Büyük Türk Müsiki Ansiklopedisi, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

ÖZTÜRK, Rıdvan; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

ÖZTÜRK, Rıdvan; Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

Panaretos; Chronique de Tréisonde, Paris, 1836.

PATRUŞEVA, Galina M.; "Şorlar", Türkler, c. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

PLANHOL, X. De; "Géographica Pontica III: Les Origines d'Ordu", Quand le crible était dans la paille, (Hommage à Pertev Naili Boratav

présenté par Remy Dor et Michele Nicolos), G. P. Maisonneuve et la Rose, Paris, 1978.

P'YANKOV, Igor; "Sakalar", Türkler, c. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

RAMSAY, W. M.; Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, Çev. Mihri Pektaş, MEB Yayınları, İstanbul, 1960.

RÁSONYI, László; Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971.

REDHOUSE, Sir James W.; Turkish and English Lexicon, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.

RETOWSKI, O.; Die Münzen der Komnenen von Trapezun, Braunschewif, 1974.

RUNCIMAN, Steven; Haçlı Seferleri Tarihi, c. II, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

CLAVIJO, Ruy Gonzlez de; Embajada à Tamorlan, Madrid, 1943.

SAĞIR, Mukim; Erzincan ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon 1293 (1976); Vilâyet Matbaası, Trabzon, (Tarihsiz).

Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon 1295 (1878); Vilâyet Matbaası, Trabzon, (Tarihsiz).

Saltuk-nâme (Necati Demir nüshası).

SERTKAYA, Osman Fikri - ALYILMAZ, Cengiz; Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, TİKA Yayınları, Ankara, 2001.

SAN, Sabri Özcan; Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

PRÖHLE, Wilhelm; Karaçay Lehçesi Sözlüğü, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

SARINAY, Yusuf ve diğerleri; Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası, ATATÜRK Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

SAY, Ahmet; Müzik Ansiklopedisi, c. 3, Başkent Yayın Evi, Ankara, 1985.

SAY, Ahmet; Müzik Sözlüğü, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara, 2002.

SEVİM, Ali; Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

SHUKUROV, Rustam; "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkçe Konuşan Bizanslılar", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

STOKES, Martin; "Doğu Karadeniz'de Türkler'in Varlığı ve Kültürel Etkinlikleri", Konuşan Karadeniz, Sayı 3, İstanbul, 1988.

Strabon; Coğrafya, Anadolu XII, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 1987.

Strabon, Geographika, (ed. A. Meineke), Berlin 1853-1909; The Geograpy of Strabo, (ed. T. E. Page ve diğerleri), c. 5, Harvard University Press, 1928.

SÜLEYMANOV, O.; "Ceti Sudın Köne Cazbaları", Kazak Edebiyatı, 11 Eylül 1970.

SÜLEYMANOVA, Sevda A.; "Kafkasya ve Avarlar", Türkler, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

SÜMER, Faruk; Oğuzlar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

SÜMER, Faruk; Kara Koyunlular, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

SÜMER, Faruk; Tirebolu Tarihi, Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul, 1992.

SÜMER, Faruk; "Çepniler -I-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 55, Temmuz 1991.

SÜMER, Faruk; "Çepniler -II-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 56, Ağustos 1991.

SÜMER, Faruk; "Çepniler -III-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 57, Eylül 1991.

SÜMER, Faruk; "Çepniler -IV-", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 58, Ekim 1991.

ŞAHİN, İlhan; "Osmanlı-Akkoyunlu Nüfuz Mücadelesinde Trabzon", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

ŞEVKET, Şâkir; Trabzon Tarihi, Hazırlayan İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Yayınları, Ankara, 2001.

Şemseddin Sami; Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987.

ŞİMŞEK, Aysel; Bozat (Bulancak/Giresun) Köyü Ağzı, (Yayımlanmamış lisans tezi), Elazığ, 1984.

TARHAN, M. Taner; "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1976.

TARHAN, M. Taner; "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", Türkler, c. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

TEKİN, Şinasi; Uygurca Metinler II, Maytrisimit, ATATÜRK Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.

TEKİN, Talât; Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara, 1988.

TEKİN, Talât; "Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi", Türk Dilleri Araştırmaları, c. 4, Ankara, 1994.

TEKİN, Talât; Tuna Bulgarları ve Dilleri, TDK Yayınları, Ankara, 1987.

TEKİN, Talât - ÖLMEZ, Mehmet; Türk Dilleri, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

TEKİNDAĞ, Şehabeddin; "Trabzon", İslâm Ansiklopedisi, c. 12, İstanbul, 1993.

THOMSEN, K.; "Türkçede Kapalı 'e' ", Çev. Günay Karaağaç, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 51, Aralık 1997.

TIETZE, A.; "Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkisch", Oriens 8, 1955.

TIMURTAŞ, Faruk Kadri; Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.

TOGAN, A. Zeki Velidî; Umumî Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitap Evi, İstanbul, 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidî; Oğuz Destanı, Enderun Kitap Evi Yayınları, İstanbul, 1982.

TOGAN, A. Zeki Velidî; "Sakalar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, 1987.

TOPARLI, Recep; Kıpçak Türkçesi, ATATÜRK Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1986.

TOPARLI, Recep; İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin, TDK Yayınları, Ankara, 1992.

TOPARLI, Recep - ÇÖĞENLİ M. Sadi - YANIK, Nevzat H.; El-Kavânînu'l-Küllîyye Li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

Trabzon Sancağı Defteri, Başbakanlık Arşivi, No. 52, tarih 921/1515.

Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1293 (1876).

Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, c. 1, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2001.

- TUĞLACI, Pars; Okyanus, c. 3, Pars Yayın Evi, İstanbul, 1971.
- TUNA, Osman Nedim; Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi, TDK Yayınları, Ankara, 1990.
- TURAN, Osman; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- TURAN, Osman; Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Türk Dil Kurumu, Derleme Sözlüğü; c. I-XII, TDK Yayınları, Ankara, 1963-1982.
- Türk Dil Kurumu, İmlâ Kılavuzu, Ankara, 2000.
- Türk Dil Kurumu, Tarama Sözlüğü, c. I-VII, TDK Yayınları, Ankara, 1963-1977.
- Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, c. I-II, Ankara, 1998.
- TÜRKDOĞAN, Orhan; Etnik Sosyoloji, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999.
- TÜRKYILMAZ, Fatma; Tasarlama Kiplerinin İşlevleri, TDK Yayınları, Ankara, 1999.
- UMAR, Bilge; İlkçağda Türkiye Halkı, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1999.
- UMUR, Hasan; Of ve Of Muharebeleri, Güven Basım Evi, İstanbul, 1949.
- UMUR, Hasan; Of Tarihi-Vesikalar ve Fermanlar, Güven Basım Evi, İstanbul, 1951.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162); Türkçeye Çeviren Hrانت D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Anadolu Beylikleri, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı - NAFİZ, Rıdvan; Sivas Şehri, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1928.
- VODOR Gábor; "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", Türkler, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- VOROS, Gábor; "Peçeneklerin Erken Tarihi ve Dili Üzerine", Türkler, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- WHITE, George E.; Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, Çev. Cem Târik Yüksel, Enderun Kitap Evi, İstanbul, 1995.
- YALGIN, Ali Rıza; Cenupta Türkmen Çalgıları, Adana, 1940.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; "Tarihî Zemin ve Sosyal Yapı", Ordu Tarihinden İzler, Ordulular Grubu Yayınları, İstanbul, 2000.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin - ÜSTÜN, Ünal; Ordu Yöresinin Tarihî Kaynakları I, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

YILMAZÇELİK, İbrahim; "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal Durumu", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

YINANÇ, Mükremin Halil; Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944.

YUDAHİN, K. K.; Kırgız Sözlüğü, c. 2, Türkiye Türkçesine Aktaran Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara, 1988.

YUMANADI, Yakov Kuzmin - KULESHOV, Pavel; "Hazarlar", Türkler, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

YÜCE, Nuri; Gerundien im Türkischen, Eine morphologische und syntaktische Untersuchung, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

YÜCEL, Muallâ Uydu; "Balkanlar'da Peçenekler", Türkler, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

YÜCEL, Yaşar; Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)-Mutahharten ve Erzincan Emirliği, Ankara, Sevinç Matbaası, 1983.

YÜKSEL, Ayhan; "Trabzon Vilâyetinde Yer Adlarını ve İdarî Yapıyı Değiştirme Teşebbüsleri", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2000.

ZEHİROĞLU, Ahmet Mican; Antik Çağlarda Karadeniz, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2000.